

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

МЕЛЕЩЕНКО АЛЛА АНАТОЛІЇВНА

УДК 37(091) (477.42) «18/1930»

**ЄВРЕЙСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО У СТРУКТУРІ ОСВІТИ ВОЛИНИ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
кандидат педагогічних наук, доцент
Єршова Людмила Михайлівна

Житомир – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	14
1.1. Історіографія становлення та розвитку єврейського шкільництва на Волині.....	14
1.2. Вплив полікультурності регіону на становлення єврейського шкільництва на Волині.....	24
1.3. Соціально-економічні й політичні чинники становлення єврейського шкільництва Волинської губернії.....	33
Висновки до першого розділу	43
РОЗДІЛ ІІ. РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ У КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	46
2.1. Загальна характеристика шкільництва Волині.....	46
2.2. Роль державних і громадських інституцій у формуванні концепції єврейського шкільництва Волинської губернії.....	56
2.3. Мережа освітніх закладів, у яких могли навчатися євреї.....	71
Висновки до другого розділу	94
РОЗДІЛ ІІІ. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЄВРЕЙСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ.....	97
3.1. Система професійної підготовки педагогічних кадрів для єврейських освітніх закладів Волинської губернії	97
3.2. Навчально-методичне забезпечення єврейського шкільництва на Волині.....	114
3.3. Розвиток методів і засобів навчання євреїв в освітніх закладах Волині	127
3.4. Специфіка організації виховної роботи в єврейських закладах освіти.....	137
Висновки до третього розділу.....	163

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	174
ДОДАТКИ.....	205

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. На сучасному етапі розбудови України як багатонаціональної й полікультурної держави спостерігається посилення інтересу суспільства та історико-педагогічної науки до вивчення особливостей становлення та розвитку національної освіти й виховання в різних поліетнічних регіонах України. Про це свідчить низка чинних нормативно-правових актів, пов'язаних із питаннями історії національної освіти (Конституція України (1996 р.) [90], закони України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) [69], «Про освіту» (2001 р.) [70], Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) [39], Декларація прав національностей України (1991 р.) [40], Рамкова конвенція про захист національних меншин (1997 р.) [196], та ін.). Ці документи не лише гарантують національним меншинам право на користування рідною мовою та її вивчення, але й дослідження, збереження й розвиток етнокультурних, освітніх і виховних традицій усіх українських регіонів.

З огляду на це особливого значення набуває історичний досвід функціонування єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII – початку XX століття як одного з найбільш яскравих історико-педагогічних феноменів досліджуваного періоду.

Необхідність вивчення єврейського шкільництва наприкінці XVIII – початку XX століття зумовлена низкою суперечностей між:

1) існуванням широкого діапазону регіональних історико-педагогічних досліджень, присвячених становленню й розвитку національного шкільництва, та відсутністю цілісної науково обґрунтованої концепції розвитку єврейського шкільництва на Волині;

2) визнанням на теоретичному рівні важливості створення необхідних умов для попередження асиміляції національних меншин України та недосконалістю формування національного компонента в практиці виховання сучасної єврейської молоді;

3) наявністю багатого досвіду функціонування національного єврейського шкільництва на Волині, яке, попри потужну русифікаторську та асимілятивну політику Російської імперії, забезпечувало значно вищий рівень освіченості євреїв та аутентичності їх виховання поряд з іншими національними меншинами регіону та відсутністю науково обґрунтованих праць, які б сприяли використанню історичного досвіду функціонування єврейської освіти в поліетнічних регіонах України.

Перші систематизовані праці з проблем розвитку національної освіти у Волинській губернії починають з'являтися з другої половини XIX століття. У працях М. Барсова «Школи на Волині і Подолі» (1862) [8], І. Малишевського та М. Петрова «Волинь. Історичні долі Південно-західного краю» (1888) [123], Н. Мукалова «Народна школа у Південно-західному краї (історико-статистичний нарис)» (1892) [141], М. Теодоровича «Волинь з описом міст, містечок і сіл у церковно-історичному, географічному, етнографічному, археологічному та інших відношеннях» (1903) [220], Я. Савченка «Початкові школи на Волині» (1911) [209] та деяких інших висвітлено лише окремі аспекти розвитку національного шкільництва краю, здебільшого німецького та чеського.

Проблеми становлення та розвитку єврейської освіти в Україні порушено в наукових розвідках сучасних дослідників: Я. Хонігсмана та А. Наймана «Євреї України: короткий нарис історії» (1992) [231], В. Орлянського «Євреї в Україні в 20-ті–30-ті роки XX століття: соціально-політичний аспект» (2000) [166], Н. Кротік «Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20–30 рр. XX ст.)» (2007) [112], О. Овчаренко «Тенденції розвитку єврейської освіти в Україні (кінець XIX – початок XXI століття)» (2013) [163] та ін.

Упродовж останніх десятиріч значно зріс інтерес науковців до вивчення проблем регіональної освіти й виховання. До історико-педагогічних досліджень, які певною мірою висвітлювали процес розвитку національного, зокрема єврейського шкільництва на Волині, варто віднести праці: Т. Джаман «Розвиток освіти на Волині (XVIII – XIX ст.)» (1999) [43], Н. Сейко «Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр.» (1999)

[211], В. Омельчука «Розвиток освіти на Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)» (2001) [165], Л. Єршової «Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.)» (2002) [66], Н. Бовсунівської «Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.)» (2004) [12], О. Бореяка «Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2004) [15], С. Бричок «Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття)» (2005) [20], О. Костюк «Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.)» (2007) [102], І. Можарівської «Розвиток позашкільної освіти й виховання на Волині-Житомирщині (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.)» (2010) [137], В. Павленко «Освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині (XIX – початок XX ст.)» (2010) [173], Ю. Агапова «Становлення і розвиток приватної освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2011) [1] та ін.

Проблему становлення й розвитку національного шкільництва порушено також в історичних дослідженнях: В. Надольської «Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.)» (1996) [144], М. Костюк «Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.)» (1998) [101], Н. Рудницької «Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст.» (2002) [206], О. Суліменка «Німці Волині (кін. XVIII – поч. XX ст.)» (2002) [216], О. Буравського «Поляки Волині у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Соціально-економічне становлення та культурний розвиток» (2003) [21], Г. Шпиталенко «Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.)» (2003) [240] та ін.

Проте в історико-педагогічній теорії практично відсутні роботи, які б комплексно досліджували процес становлення й розвитку єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття. Актуальність і необхідність подолання суперечностей сучасної єврейської освіти в Україні, з одного боку, та недостатня дослідженість процесу становлення й розвитку єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття – з іншого, зумовили вибір теми

дослідження: «Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII – початок XX століття)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідної теми кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка «Становлення та розвиток освіти та виховання в різні історичні періоди» (державний реєстраційний номер 0110U002112).

Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 3 від 30.09.2005 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології Академії педагогічних наук України (протокол № 1 від 31.01.2006 р.).

Мета дослідження – здійснити комплексний історико-педагогічний аналіз функціонування єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття.

Відповідно до мети дослідження визначено такі його **завдання**:

1. Виявити історичні, етнонаціональні, соціально-економічні й політичні чинники, етапи та тенденції розвитку єврейського шкільництва на Волині.
2. З'ясувати особливості впливу державних і громадських інституцій Волинської губернії на становлення єврейського шкільництва.
3. Охарактеризувати типи єврейських початкових навчальних закладів та визначити їх місце в мережі освітніх закладів регіону.
4. Проаналізувати особливості професійної підготовки педагогічних кадрів для єврейських початкових шкіл, визначити їх роль у становленні та розвитку освіти й культури Волині.
5. Здійснити аналіз організації навчально-виховного процесу в єврейських освітніх закладах у досліджуваній період.

Об'єкт дослідження – єврейське шкільництво в системі освіти Волині наприкінці XVIII – початку XX століття.

Предмет дослідження – навчально-виховний процес у єврейських освітніх закладах Волині наприкінці XVIII – початку XX століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XVIII – початок XX століття. Нижня межа дослідження (1793 р.) визначається маніфестом «Про приєднання земель до Росії за другим поділом Польщі», який уперше офіційно визнавав право єврейських громад на освіту. Верхня межа наукового пошуку (1917 р.) окреслена декретом Тимчасового уряду про скасування відсоткових норм для євреїв при вступі в усі навчальні заклади і початком зміни усієї системи освіти краю відповідно до нових соціально-політичних реалій.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Волині, які з 1793 р. входили до складу Ізяславської губернії, а з 1795 р. – до Волинської, яку на початку XIX століття утворювали 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубненський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський і Старокостянтинівський.

Теоретичну основу дослідження становлять законодавчі концептуальні положення, які відображають основні ідеї вітчизняної національної освіти (Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) [42], Національна доктрина розвитку освіти [148], Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні [149]) та педагогічна спадщина видатних вітчизняних науковців XIX століття (М. Грушевського [34], М. Драгоманова, С. Русової [208], К. Ушинського та ін.).

Праці сучасних учених, у яких розкрито загальні положення історії розвитку школи й педагогічної думки в Україні (М. Левківського [115], В. Обозного [162], О. Сухомлинської [218], М. Чепіль, М. Ярмаченко [184]); історико-педагогічні дослідження національної освіти Волинської губернії (Н. Бовсунівської [11], О. Борейка [15], С. Бричок [19], Т. Джаман [43], Л. Єршової [65], С. Коляденко [88], О. Костюк [102], Н. Кротік [112] та ін.); праці з історії освіти національних меншин Волині (М. Костюк [101], В. Надольської [144], Н. Рудницької [207], О. Суліменко [216] та ін.).

Методи дослідження. Для досягнення визначеної мети й розв'язання поставлених завдань на різних етапах історико-педагогічного дослідження було використано комплекс методів: загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення), які застосовувалися для формування наукового апарату, визначення вихідних теоретико-методологічних позицій, узагальнення теоретичного досвіду з проблеми дослідження, та конкретно-наукових (історико-педагогічного та історико-системного), за допомогою яких опрацьовано архівні документи, здійснено теоретичний аналіз наукової літератури, проведено систематизацію фактологічного матеріалу з досліджуваної проблеми; історико-генетичного для виявлення історичних умов становлення та етапів розвитку єврейського шкільництва на території Волинської губернії; історико-порівняльного з метою здійснення компаративного аналізу типів єврейських освітньо-виховних закладів регіону, організації навчально-виховного процесу в них, виявлення особливостей мережі єврейських початкових шкіл, з'ясування специфіки підготовки педагогічних кадрів для єврейського шкільництва, характеристики відмінностей впливів державних і громадських інституцій на розвиток єврейського шкільництва.

Джерельну базу дисертації. У процесі дослідження було використано 90 архівних джерел. Значну частину становлять документи:

Центрального державного історичного архіву України у м. Києві: ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, ф. 707 – Управління попечителя Київського навчального округу, ф. 1423 – матеріали історико-археологічної комісії;

Державного архіву Житомирської області: ф. 71 – Дирекція народних училищ Волинської губернії, ф. 329 – Волинське губернське у справах товариств та спілок присутствіє, м. Житомир Волинської губернії, ф. 354 – Житомирський єврейський учительський інститут, ф. 393 – Житомирське єврейське державне училище першого розряду (1850–1873 рр.), ф. 395 – Волинська губернська єврейська училищна комісія (1848–1884 рр.), ф. 396 – Житомирське рабинське училище, ф. 397 – Житомирське 2-класне єврейське початкове училище (1889–1916 рр.);

Державного архіву Волинської області: ф. 3 – Луцька міська управа, ф. 96 – Єврейська гмина, ф. 130 – Луцьке перше міське початкове училище;

Державного архіву Рівненської області: ф. 215 – Рівненське реальне училище (1832–1925 рр.), ф. 555 – Чоловіча гімназія і прогімназія.

У дослідженні проаналізовано також нормативно-правові акти, що регулювали процес розвитку єврейського шкільництва Російської імперії: закони, циркуляри, постанови й розпорядження державних органів влади, статuti й положення про освітні заклади, офіційне листування посадових осіб наприкінці XVIII – початку XX століття.

Робота над розв'язанням поставлених у дослідженні проблем вимагала також вивчення багатьох наративних джерел: матеріалів міжнародних і всеукраїнських конференцій; навчально-методичної літератури досліджуваного періоду; дисертацій, авторефератів, монографій, наукових матеріалів вищих навчальних закладів України, присвячених проблемам розвитку єврейського шкільництва; періодичних видань кінця XVIII – початку XX століття («Волинські єпархіальні відомості», «Волинські губернські відомості», «Волинь», «Тижнева хроніка Сходу», «Пам'ятна книжка Волинської губернії», «Вісник товариства просвіти євреїв» «Єврейське питання», «Єврейська школа», «Життя Волині», «Світанок», «Сіон» та ін).

Опрацьовано фонди Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (відділ фонду юдаїки), державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського, бібліотеки Волинського державного університету імені Лесі Українки, Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Ольжича, бібліотеки Житомирського державного університету імені Івана Франка (науковий відділ), бібліотеки Житомирської благодійної єврейської організації Хесед Шломо, бібліотеки Житомирського єврейського Махону імені «Хаї Мушки», етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею та краєзнавчих музеїв Рівного, Луцька, Острога, Житомира.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що вперше здійснено комплексний історико-педагогічний аналіз єврейського шкільництва, його ролі й місця в освітньому процесі Волині наприкінці XVIII – початку XX століття; виявлено та досліджено історичні, етнонаціональні, соціально-економічні й політичні чинники й охарактеризовано основні етапи та тенденції розвитку єврейського шкільництва на Волині; проаналізовано особливості професійної підготовки педагогічних кадрів для єврейських початкових шкіл, визначено їх роль у розвитку освітніх й культурних процесах регіону; охарактеризовано вплив державних і громадських інституцій Волинської губернії на становлення й розвиток єврейського шкільництва.

Удосконалено класифікацію й типологію єврейських початкових навчальних закладів досліджуваного періоду.

Подальшого розвитку набули систематизація й узагальнення організаційних засад, форм, методів і засобів навчання й виховання в єврейських початкових школах.

Практичне значення роботи. Результати дослідження особливостей функціонування єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття можуть бути використані в процесі підготовки спецкурсів і навчальних посібників з історії педагогіки, історії єврейської освіти, історії культури народів України, у системі післядипломної педагогічної освіти, а також у процесі реформування сучасної вітчизняної системи єврейської освіти.

Результати наукового пошуку представлено в методичних рекомендаціях до спецкурсу «Єврейське шкільництво на Волині (кінець XVIII – початок XX століття).

Упровадження результатів дослідження.

Основні положення та результати наукового дослідження впроваджено в навчальний процес Житомирського державного університету імені Івана Франка (акт про впровадження № 1088 від 12. 12. 2013 р.), Житомирського Благодійного центру «Хесед Шломо» (довідка № 98 від 01. 10. 2014 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася у формі доповідей на науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема, міжнародних: «Формування професійної компетентності вчителя в умовах європейської інтеграції» (м. Житомир, 2005 р.), «Професіоналізм педагога у контексті європейського вибору України» (м. Ялта, 2007 р.), «Педагогічна система Антона Макаренка: історія, реалії і перспективи (з нагоди 120-річчя з дня народження)» (м. Житомир, 2008 р.), «Історичні уроки голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)» (м. Житомир, 2009 р.), «XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту» (м. Житомир, 2010 р.), «Світові війни XX століття та історична пам'ять» (м. Житомир, 2011 р., 2013 р.), «XXI століття: фундаментальна наука і технології» (м. Москва, 2012 р.);

всеукраїнських: «XI наукова викладацько-студентська конференція. Дні науки НАУОА» (м. Острог, 2006 р.), «Новаторські навчально-виховні заклади в історії розвитку освіти в Україні» (м. Житомир, 2007 р.), «Культурний простір Житомирщини-Волині XIX – XX ст.» (м. Житомир, 2012 р.);

регіональних: «Євреї на Житомирщині: історія і сучасність» (м. Житомир, 2007 р.), «Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я» (м. Житомир, 2007 р., 2010 р., 2011 р.), «Євреї в Україні: історія і сучасність» (м. Житомир, 2009 р., 2014 р.);

всеукраїнському методологічному семінарі з міжнародною участю «Модернізація вищої освіти у контексті євроінтеграційних процесів» (м. Житомир, 2007 р.);

науково-методологічних семінарах кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (2006–2014 рр.).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 14 одноосібних публікаціях, з яких 7 – у провідних наукових фахових виданнях України та 1 – у міжнародному науковому періодичному виданні.

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи – 219 сторінок, з яких 173 сторінки – основного тексту. Список використаних джерел – 352 найменування, з них 90 – архівні джерела. Дисертація містить 12 додатків на 13 сторінках.

РОЗДІЛ І

СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ В КІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1.1. Історіографія становлення та розвитку єврейського шкільництва у структурі освіти Волині

Історіографічний огляд проблеми нашого дослідження ґрунтується на аналізі широкого кола історичних та історико-педагогічних праць, які опубліковані в Україні в кінці XVIII – на початку XX століття, та включає роботи сучасних дослідників історії єврейського шкільництва в Україні та на Волині. У процесі аналізу джерел використано кілька наукових підходів: хронологічний, проблемно-тематичний, джерелознавчий, системний.

У процесі аналізу архівних і наративних джерел застосовано хронологічний підхід, який дав підстави виділити дослідження кінця XVIII – початку XX століття, наукові праці сучасних історико-педагогічних дослідників.

Проблемно-тематичний підхід сприяв групуванню зібраних наукових джерел із погляду на їх проблематику та особливості й тенденції розвитку Волинської губернії (кінця XVIII – початку XX століття).

Відтак, наукові праці, присвячені становленню та розвитку єврейського шкільництва на Волині, доречно поділити на кілька груп. Першу з них становлять роботи, автори яких висвітлюють проблеми розвитку єврейської освіти в Україні в загальноісторичному контексті (Н. Бакуліна [7], Н. Кротік [112], О. Овчаренко [163], В. Орлянський [166], М. Феллер [225; 226; 227], Я. Хонігсман та А. Найман [231]). У другій групі досліджень акцентовано увагу на вивченні регіональної проблематики розвитку етнонаціональних культурно-освітніх процесів (О. Буравський [21], Л. Єршова [66], С. Коляденко [88], М. Костюк [101], В. Омельчук [165], Н. Сейко [211], О. Суліменко [216], Г. Шпиталенко [240]). Третю групу становлять історичні

дослідження, у яких розглянуто особливості розвитку єврейської освіти на Волині (О. Іващенко та Ю. Поліщук [75; 77], М. Лутай [118], В. Надольська [144], Н. Рудницька [206]).

Наукове осмислення важливих аспектів історико-педагогічного досвіду становлення та розвитку єврейського шкільництва на Волині представлено в монографічних працях сучасних українських науковців, серед яких помітне місце займають праці Л. Єршової (жіноча єврейська освіта Волині) [65], О. М. Іващенко та Ю. Поліщука (історія євреїв Волинської губернії) [76], Н. Рудницької (історичний аналіз системи єврейської освіти на Волині) [206], Н. Сейко (благодійництво в системі єврейської освіти) [210], колективної монографії «Велика Волинь: історія освіти і культури» за редакцією М. Левківського (позашкільна єврейська освіта, музична єврейська освіта, просвітницька діяльність єврейських громадських товариств) [23] та ін.

Особливе місце в дослідженні відведено аналізу архівних джерел. Значна кількість документів з історії єврейського шкільництва на Волині збережена в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). У дисертації використано матеріали фонду 442, де зберігаються документи за 1796–1916 рр., що містять: накази Сенату, циркуляри Міністерства внутрішніх справ і генерал-губернатора Південно-західного краю, звіти про стан Волинської губернії та єврейських освітніх закладів у ній, про діяльність закладів цензури на Правобережній Україні.

У фонді 707 знаходимо важливу інформацію про розвиток єврейського шкільництва у Волинській губернії, зокрема щодо рівня освіти дітей єврейської національності, кількості приватних навчальних закладів, талмуд-тор і хедерів, фінансування навчальних закладів, особливостей навчально-методичної діяльності викладацького складу, діяльності єврейських училищних комісій, функціонування Житомирського єврейського вчительського інституту та Житомирського рабинського училища тощо. Фонд 707 містить також документи, які відображають ставлення уряду Російської імперії до освітніх проблем євреїв, а саме: постанови

Міністерства народної освіти; звіти генерал-губернаторів Південно-західного краю та губернатора Волинської губернії про стан єврейської освіти; статус і становище єврейських вчителів; статистичні звіти про роботу єврейських початкових навчальних закладів; листування урядових осіб із дирекцією народних училищ Волинської губернії, губернською та повітовими єврейськими училищними комісіями; протоколи засідань ради при Управлінні Київського навчального округу та педагогічних рад єврейських освітніх закладів; правила відкриття державних, релігійних і приватних єврейських навчальних закладів; навчальні програми тощо.

Велике значення для вивчення єврейського шкільництва на Волині мають документи Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО). Багатий фактологічний матеріал із зазначеної проблеми містить фонд 71, де збережена значна кількість матеріалів про розвиток хедерної освіти та умови існування шкіл релігійних громад, наявні статистичні звіти єврейських училищних комісій, листування дирекції народних училищ із різними посадовими особами, постанови Міністерства народної освіти, документи, які висвітлюють стан навчально-виховного процесу в державних і приватних єврейських початкових училищах [269; 274].

Аналіз матеріалів дав змогу виявити особливості фонду 329, де зберігаються документи про відкриття, реєстрацію та просвітницьку діяльність єврейських громадських товариств. Значну кількість документів про підготовку педагогічних кадрів для єврейського шкільництва уміщено у фонді 354, де зібрано матеріали щодо функціонування Житомирського єврейського вчительського інституту: навчальні плани та програми, біографічні дані викладачів, класні журнали, протоколи засідань педагогічної ради.

Документи щодо становлення й розвитку державної початкової освіти євреїв Волині містить також фонд 393, у якому зібрано матеріали про діяльність Житомирського єврейського училища першого розряду, його фінансування, діяльність тощо. Для аналізу проблем шкільництва й діяльності єврейських училищних комісій використано матеріали фонду 395. Різноманітний фактичний

матеріал про Житомирське рабинське училище зібраний у фонді 396, який характеризує стан викладання та процес навчання в цьому закладі, містить фінансові книги, біографічні відомості про викладачів, класні журнали, протоколи засідань педагогічної ради. У фонді 397 – звіти про стан навчально-виховної роботи, надходження коштів на утримання училища.

У роботі використано також матеріали, що зберігаються в Державному архіві Волинської області (далі – ДАВО). У фонді 3 містяться циркуляри Волинського губернатора Волинського губернського правління, листування з Волинським губернським правлінням, постанови Луцької міської думи про коробковий і свічковий збори [289-295]. У фонді 96 представлені матеріали діяльності єврейської громади [273]. Фонд 130 містить відомості про Луцьке перше міське початкове училище, у якому навчалися єврейські діти [282-284].

Також проаналізовано фонди Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО). У дисертаційному дослідженні використано матеріали фонду 215, де зберігаються документи за 1832–1925 рр., що містять секретні розпорядження та звіти попечителя Київського навчального округу, клопотання меламедів-євреїв щодо отримання права навчати єврейських дітей у приватних школах. Фонд 215 містить також «Тимчасові правила» щодо особливостей підпорядкування єврейських навчальних закладів [343]. У фонді 555 наявний звіт про роботу Острозької чоловічої гімназії за 1908 р., у якому представлено списки учнів за національностями та дані про викладацький склад [352].

Окремо в процесі роботи над дослідженням виділено матеріали державних органів влади та документацію навчальних закладів. Серед проаналізованих матеріалів органів влади окреме місце відведено вивченню царських наказів, постанов Міністерства народної освіти та Міністерства внутрішніх справ. Опрацьовано розпорядження та звіти генерал-губернатора, попечителя Київського навчального округу, губернатора Волинської губернії.

Серед документів освітніх установ важливе значення для вивчення єврейського шкільництва мають звіти керівників закладів, доповіді, рапорти, класні журнали, протоколи педагогічних рад тощо.

Особливу увагу приділено вивченню енциклопедичної та довідникової літератури того часу. Докладно проаналізовано енциклопедичну працю «Єврейська енциклопедія. Знання про єврейство та його культуру у минулому і сьогоденні», що виходила в 1908–1913 рр. за загальною редакцією Л. Каценельсона та Т. Гінзбурга [51-58]. Ця шістнадцятитомна енциклопедія є першим російськомовним виданням, у якому представлений повний опис історії та традицій єврейського народу Російської імперії. Серед авторів енциклопедичних статей – відомі представники російсько-єврейської історичної школи: С. Дубнов, Ш. Гінзбург, Ю. Гессен, А. Гаркаві, Ш. Рабінович, П. Марек та ін. В енциклопедії представлено багато цікавого фактологічного, статистичного й узагальнювального матеріалу з історії розвитку освіти євреїв Російській імперії, зокрема й на Волині [51-58].

Заслугує уваги «Перший загальний перепис населення Російської імперії», у якому представлено дані щодо кількості єврейського населення в містах і селах Волинської губернії, грамотності дітей і дорослих за віковими групами, рівня їхньої освіти, володіння мовами, зайнятості у сферах освіти [185].

Актові та справочинні джерела, використані в дисертаційному дослідженні, за інформативною насиченістю мають надзвичайно важливе значення, оскільки дають зрозуміти суть великодержавної політики царату щодо культури й освіти волинських євреїв.

Інтерес науковців до єврейської освіти став зростати в другій половині XIX – на початку XX століття. Саме в цей час з'являються узагальнювальні праці історика-правознавця І. Оршанського та дослідника Демидова Сан-Донато «Єврейське питання у Росії» [41], у яких була зроблена спроба проаналізувати політику царського уряду щодо єврейства Росії, основні форми його економічної та освітньої діяльності тощо. Значним є внесок у вивчення історії євреїв України та єврейського шкільництва, зроблений історико-етнографічною комісією при Товаристві

поширення освіти серед євреїв Росії, що була створена в 1892 році за ініціативою С. Дубнова і в 1908 р. перетворена на єврейське історико-етнографічне товариство. Сам С. Дубнов опублікував низку ґрунтовних праць з історії єврейства. Серед них – тритомна «Загальна історія єврейського народу» [47] та ін.

Істотну роль у визначенні тенденцій системного висвітлення питань щодо стану єврейської початкової освіти у Волинській губернії відіграли часописи й періодичні видання кінця XVIII – початку XX століття, серед яких варто назвати «Волинські єпархіальні відомості», «Волинські губернські відомості», «Пам'ятну книжку дирекції народних училищ Волинської губернії», «Волинь», «Тижневу хроніку Сходу», «Вісник товариства просвіти євреїв», «Єврейську школу», «Життя Волині», «Світанок», «Сіон», «Єврейське питання» та ін.

Значна частина статистичних матеріалів з організації єврейського шкільництва на Волині представлена в «Пам'ятних книжках Волинської губернії», які видавав у Житомирі з 1887 по 1917 рр. губернський статистичний комітет [174-183] (Додаток А. 3). Здійсненню порівняльного аналізу єврейського шкільництва з організацією початкової освіти в інших національних громадах Волині сприяло вивчення матеріалів, відображених у часописі «Огляд Волинської губернії» [153-161]. Це щорічне видання містить статистичні показники й короткий огляд освітніх закладів єврейських громад міст і містечок Волині, адреси єврейських навчальних закладів, відомості про їх учителів, кількість шкіл, фінансування тощо.

Багатий фактичний, статистичний та аналітичний матеріали про єврейське шкільництво на Волині містять офіційні звіти: директора народних училищ Волинської губернії [167], губернаторів Волині, генерал-губернаторів, попечителя Київського навчального округу [169-172] та окремих єврейських закладів Волині [168].

Заслуговує на увагу підготовлений О. Забеліним статистичний огляд Волинського краю – «Військово-статистичний огляд Волинської губернії» [29], у якому подано статистичні матеріали про кількість євреїв, особливості їх розселення та розвиток єврейської освіти. Однак виклад матеріалу й висновки автора мають

очевидний тенденційний характер. Життя й діяльність євреїв здебільшого представлені з негативного боку, а заходи уряду щодо обмеження їхніх прав виправдовуються турботою про загальнодержавний спокій. На сторінці 146 автор навіть робить висновок, що «єврею не лише є чужими інтереси того суспільства, у якому він живе, а здебільшого він ще й гальмує його розвиток» [29, с. 146]. Упередженість і заангажованість зроблених О. Забеліним висновків не дає об'єктивної картини розвитку єврейського шкільництва на Волині в 50-х–80-х рр. XIX століття.

Різноманітну інформацію про єврейське шкільництво на Волині містять періодичні видання XIX – початку XX століття. Зокрема, на сторінках журналів «Єврейська школа» та «Вісник товариства просвіти євреїв» уміщено багато матеріалів, у яких охарактеризовано стан єврейського шкільництва Волині, проаналізовано проблеми хедерів і талмуд-тор, релігійне навчання й виховання, державної та приватної єврейської освіти з її досягненнями та недоліками, подано біографічні дані багатьох видатних освітянських діячів.

У журналі «Вісник товариства просвіти євреїв» найчастіше публікували статті І. Шульковського, Я. Ейгера, Х. Каздана, Д. Маггіда, у яких висвітлено результати критичного аналізу стану навчально-виховної роботи в традиційній єврейській школі, охарактеризовано специфіку її фінансування й матеріально-побутового забезпечення, кваліфікаційний рівень викладачів, пропозиції щодо влаштування навчальних закладів нового типу.

З огляду на нашу проблематику особливо корисною є стаття І. Шульковського «Хедер на Волині» [244], у якій подано аналіз діяльності хедерів – традиційних навчальних закладів, які охопили початковою освітою майже все єврейське населення Волині. У статті проаналізовано фаховий рівень учителів, зміст, форми й методи навчання, матеріально-технічне забезпечення навчально-виховного процесу. Особливу увагу автор зосередив на аналізі вивчення єврейських мов (ідиш, іврит) й Талмуду. У висновках до статті І. Шульковський виокремлював основні недоліки хедерної освіти та вносив пропозиції щодо її реформування. У 1911–1913 рр.

«Вісник товариства просвіти євреїв» друкував матеріали нарад із питань розвитку єврейської освіти, де у виступах Я. Ейгер [246, с. 5-9], Х. Бялик та інші відомі діячі єврейської культури з'ясували недоліки організації початкової єврейської освіти і вносили свої пропозиції для влаштування шкіл нового типу. Наприклад, Д. Еркін у статті «Школа-хедер» [249] з'ясовував причини проблем початкових єврейських закладів освіти. Х. Каздан у статті «Шолом-Алейхем для дітей» [239] на основі аналізу оповідань видатного єврейського письменника простежив особливості змісту й методів навчання та виховання в хедерах. Для аналізу змісту викладання в єврейських навчальних закладах важливу роль відіграла також стаття Д. Маггіда «З історії єврейської освіти в Росії» [122].

Епістолярні матеріали з теми дослідження складаються з офіційного й секретного листування директорів навчальних закладів із представниками державної влади, листування між попечителями навчальних округів та посадовими особами Міністерств освіти і внутрішніх справ. Вони становлять значний інтерес для дослідження складних стосунків між єврейськими освітянами й російськими чиновниками.

Наративні джерела порушеної проблематики презентують спогади викладачів талмуд-тор Т. Ротенберга та Л. Бінштока, які проаналізували стан навчально-виховної роботи в початкових приватних і громадських школах, державних єврейських училищах. Крім того, вони вказали на шляхи подолання негативних явищ у роботі навчальних закладів [10; 203]. Наприклад, Л. Біншток у статті «Питання про єврейські училища» [10] висвітлив шлях становлення й розвитку державних єврейських навчальних закладів. Зокрема, він акцентував увагу на проблемі підготовки вчителів і рабинів у Житомирському рабинському училищі та працевлаштування випускників навчального закладу.

Проблеми структури, форм і змісту єврейського шкільництва у світлі ідей Гаскали та пропозиції щодо її реформування висвітлили М. Ботвінник і В. Гердон [17; 31]. Зокрема, М. Ботвінник у статті «Погляди М. І. Пирогова і питання освіти євреїв» описав діяльність попечителя Київського навчального округу в 1859–

1862 рр. М. Пирогова, який велику увагу приділяв розвитку єврейської освіти, підтримував освітні реформи, викривав недоліки навчально-виховного процесу державних і традиційних єврейських закладів (Житомирське рабинське училище) [17]. В. Гердон у статті «Єврейські училища» здійснив аналіз стану викладання ідиш у державних єврейських училищах, вніс низку пропозицій щодо покращення якості навчання єврейських дітей [31].

Проблема становлення й розвитку освіти євреїв України стала предметом розгляду в багатьох сучасних історико-педагогічних дисертаційних дослідженнях. З огляду на нашу проблему важливою є праця О. Овчаренко «Тенденції розвитку єврейської освіти в Україні (кінець XIX – початок XXI століття)», де здійснено системне дослідження загального історико-педагогічного дискурсу феномена єврейської етнонаціональної освіти, його структури, функцій, змісту, форм організації [163].

Історик Н. Рудницька в кандидатській роботі «Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст.» проаналізувала соціально-економічні, суспільно-політичні та правові умови, які впливали на розвиток єврейської освіти. Дослідниця зробила висновок, що становлення й розвиток єврейської освіти відбувалися в умовах політики асиміляції євреїв у конгломераті поневолених народів Російської імперії, тотального контролю над освітою євреїв із боку царського уряду [206].

Широкий спектр демографічних, економічних і культурно-освітніх проблем життя євреїв на Волині представили автори О. Іващенко та Ю. Поліщук у монографії «Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX ст.» [76]. Вони ввели до наукового обігу значну кількість нових документів і матеріалів, дослідили процес включення краю до смуги єврейської осілості та його вплив на чисельність і розселення євреїв, особливості їхньої господарської діяльності, культурного і громадського життя. Науковці здійснили спробу аналізу основних напрямків та особливостей розвитку єврейської освіти й діяльності видатних діячів єврейської культури, які посіли гідне місце у світовій і вітчизняній історії.

Маємо зазначити, що окремі параграфи розвитку освіти євреїв висвітлено в монографії Я. Хонігсмана та А. Наймана «Євреї України» [231].

Цікавий фактологічний матеріал про єврейське шкільництво й діяльність навчальних закладів Волині відображено в статтях М. Лутай [118-120]. Дослідниця окреслила етапи розвитку освіти євреїв Волині, показала їхнє матеріально-технічне забезпечення, фінансування, висвітлила сторінки історії Житомирського рабинського училища тощо [119].

Аналіз зазначених вище наукових робіт сприяв поглибленому дослідженню проблематики єврейської освіти, що дало підстави відтворити механізми функціонування єврейської початкової освіти на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття. Данний матеріал представлений у наукових працях та архівних документах досліджуваного періоду, які характеризують єврейські освітні процеси Волинського краю. Залучення цих видань допомогло відтворити більш повну картину організації єврейського шкільництва у навчально-виховних закладах регіону. Сучасна українська історіографія має у своєму арсеналі історико-педагогічні та історичні праці, що віддзеркалюють різні аспекти становлення та розвитку культурних та освітніх процесів волинських євреїв і це засвідчує про зростання інтересу науковців до вивчення історії освіти багатонаціональної України, зокрема Волині.

Матеріал джерельної бази дисертаційного дослідження здійснено за хронологічним, проблемно-тематичним, джерелознавчим і системним підходами. За видовою ознакою джерела нашого дослідження поділяємо на архівні, актові, справочинні, статистичні, епістолярні й наративні.

Аналіз історико-педагогічних дисертаційних досліджень дає підстави константувати, що єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінця XVIII – початку XX століття) до нашого часу не було предметом спеціального історико-педагогічного аналізу й потребує окремого вивчення.

1.2. Вплив полікультурності регіону на становлення єврейського шкільництва на Волині

Розвиток освіти євреїв на території багатонаціональної Волині відбувався під впливом освітньо-виховних традицій багатьох волинських етносів – росіян, українців, німців, поляків та ін. Сучасні педагогічні реалії потребують з одного боку, урахування етнокультурних чинників, а з іншого – створення умов для пізнання культури інших народів, виховання толерантних відносин між етнічними групами. Відтак, досвід системи єврейської освіти, яка, функціонуючи в умовах полікультурності Волині кінця XVIII – початку XIX століття, виявилася національною за формою й духовною за змістом, може бути ефективно використаний сучасною педагогічною наукою і практикою.

Окремі проблеми освіти певних українських етносів уперше розглянуто в працях І. Барсова, Л. Брамсона М. Мукалова, С. Рождественського та ін. [8; 18; 141; 200; 201]. Проте в цих роботах увагу здебільшого звертали на загальні тенденції розвитку освіти. Політика ж царської Росії щодо освіти етнічних спільнот імперії висвітлена досить побіжно, виступаючи, по суті, одним із механізмів русифікації неросійських етносів [253].

Освітні проблеми національних меншин волинського регіону досліджено і в роботах сучасних педагогів та істориків О. Бореяка, О. Буравського, Л. Єршової, О. Костюк, Н. Кротік, М. Левківського, І. Можарівської, Н. Рудницької, Н. Сейко, О. Суліменка, Г. Шпиталенко та ін. [15; 21; 66; 102; 112; 115; 137; 206; 211; 216; 240].

Надзвичайно тісними й давніми потрібно вважати на Волині польсько-єврейські культурні зв'язки. Відомо, що на території Волинської губернії польські освітні традиції нараховують уже кілька століть. Відтак, їх історико-педагогічний та етносоціальний аналіз є досить актуальним тому, що історія цих традицій – невід'ємна частина не лише історії шкільництва етнонаціональних меншин у великих поліетнічних організамах, але й історії України загалом [212, с. 1].

Сучасні дослідники єврейської освіти «золотим віком» для євреїв Правобережної України називають XVIII століття, оскільки відомо, що уряд Речі Посполитої відзначався досить толерантним ставленням до представників єврейського етносу, надавши їм право внутрішньої самоорганізації та свободу пересування [197, с. 49]. Це, безперечно, впливало на освіту євреїв, зміст якої відображав національний єврейський колорит і гарантував збереження національних традицій єврейського народу.

Традиційно прийнято вважати, що ситуація докорінно змінилася після входження Правобережної України до складу Російської імперії. Однак варто зазначити, що майже всю третину XIX століття навіть у межах російського освітнього законодавства Правобережжя продовжувало жити за польськими освітніми традиціями. Відтак, і єврейське шкільництво зберігало своє національне обличчя. Цьому сприяла, зокрема, діяльність попечителя Віленського навчального округу А. Чарторийського й візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губернії Т. Чацького [4; 5; 259]. З іменами цих видатних людей пов'язаний період інтенсивного розвитку волинської культури та шкільництва, зокрема єврейського. Наприклад, Т. Чацький розробив проект «Про стан освіти Волинської губернії», що складався з п'яти розділів: перші три з них характеризували стан навчання й виховання в кінці XVIII – на початку XIX століття, а четвертий і п'ятий розділи присвячено реформуванню освіти [78, с. 25].

Зрозуміло, що за нових ідеологічних вимог проект Т. Чацького щодо реформування єврейської освіти не міг бути реалізований у житті. Однак діяльність багатьох упливових культурних і державних діячів польського походження, навіть після входження Волині до складу Російської імперії, на певний час продовжила на волинській землі дію польських правових та освітніх традицій, що забезпечило й традиційний розвиток єврейського шкільництва. Проте після поразки польського повстання 1831 року асимілятивні процеси царського уряду, спрямовані насамперед на знищення національного польського шкільництва, поширилися також і на освіту інших етносів політично небезпечного регіону, зокрема євреїв.

Цілком очевидно, що найбільший уплив на розвиток єврейської початкової освіти мала російська культурна домінанта, яка виявлялася через активну русифікаторську політику Міністерства народної освіти. Якщо в ставленні до інших етносів Російської імперії, наприклад, поляків, німців, чехів, царська влада не завжди керувалася принципами системного нівелювання етнічних особливостей цих народів, іноді послаблюючи ідеологічний тиск і навіть сприяючи їх розвитку економічно, то щодо єврейського народу російські можновладці практично завжди мали досить сталу думку. Зокрема, за висловом імператриці Катерини II, «найгірше, що дісталось Росії від Польщі, були євреї» [197, с. 49]. Яскравим вираженням цього ставлення стало, зокрема, введення в царській Росії «смуги осілости», яка, за висловом О. Рафальського, «на довгі десятиліття стала ланцюгом на шії єврейського народу» [197, с. 49].

Варто зазначити, що ще на початку XIX століття російське самодержавство звернуло увагу на необхідність організації контролю над змістом єврейської освіти. Початок асимілятивних процесів було покладено новим «Положенням євреїв 1804 року», яке, з одного боку, гарантувало недоторканість «юдейських установ», а з іншого – закріплювало право євреїв учити своїх дітей «у всіх російських народних училищах, гімназіях, університетах, а також у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв» [76, с. 120-121.]. Однак недоторканість «юдейських установ», якими були традиційні єврейські початкові школи – хедери, талмуд-тори, бет-мідраші та ін., на практиці виявилася консервацією всіх дидактичних і методичних недоліків єврейського шкільництва, яке з часом не змогло бути стартовим майданчиком для подальшого навчання єврейських дітей у закладах вищого типу, доступ до яких відкривало «Положення 1804 р.» Це дало поштовх до масштабного розвитку в краї світської єврейської освіти, але стало й одним із провладних кроків до асиміляції єврейського населення в християнську спільноту [199, с. 170]. Отже, представники єврейського етносу змушені були обирати між позбавленою перспектив національною освітою та більш прогресивними, але російськомовними й підконтрольними державними народними училищами.

Варто наголосити на тому, що розвиток єврейської освіти в зазначений період значною мірою завдячує й діяльності багатьох російських державних, громадських і культурних діячів. Одним із них є попечитель Київського навчального округу, відомий російський лікар М. Пирогов, який із великою повагою ставився до релігійних поглядів, переконань і почуттів єврейського народу, як того вимагала його православна християнська віра, послідовником і прихильником якої він був усе своє життя не на словах, а на ділі [17, с. 16].

Аналіз творчого спадку М. Пирогова дає підстави стверджувати, що він добре знав і поважав погляди євреїв на освіту і підходив до керівництва цим процесом, усвідомлюючи всю «важливість і відповідальність посади попечителя, яку обіймав у губерніях із величезним єврейським населенням» [17, с. 12]. Передовсім варто наголосити на тому, що М. Пирогов вважав «украй ненормальною постановку єврейської освітньої справи», намагаючись усіма силами спрямувати її на більш правильний шлях [17, с. 12]. Відомо, наприклад, що він заперечував будь-яке насильство у справі освіти євреїв, оскільки був переконаним у тому, що примусові освітні заходи не відповідають внутрішнім переконанням народу, який не навчився розділяти домашнє життя та школу [17, с. 8]. «Учіння й віра, – писав М. Пирогов, – у нашого єврея одне й те ж саме» [188, с. 728]. Замість обов'язкового навчання й примусового насадження державних єврейських училищ, М. Пирогов пропонував «сприяти всіма засобами поширенню й покращенню приватних єврейських училищ, талмуд-тор, які досі перебувають у дуже жалюгідному первісному вигляді» [188, с. 728]. Він вважав негуманним і нераціональним анахронізмом не лише територіальні єврейські гетто, але й будь-які національні освітні обмеження. Зокрема, в одному зі своїх листів він наголошував, що «виняткові й обмежувальні заходи для євреїв у сфері діяльності навчального відомства не знаходять рішуче ніякого виправдання» [188, с. 20].

Завдяки М. Пирогову було скасовано принизливе для євреїв правило, відповідно до якого наглядачами єврейських закладів могли бути лише християни. Як попечитель Київського навчального округу, він уперше призначив на цю посаду

викладача Житомирського рабинського училища єврея У. Розенцвейга. Крім того, М. Пирогов із притаманною йому правдивістю й неупередженістю «не соромився навіть, попри невдоволення багатьох, ставити в приклад християнським училищам те хороше, що він знаходив у єврейських школах» [17, с. 10-11].

Цікаво відзначити також той факт, що діяльність М. Пирогова мала значний вплив на формування мовного середовища єврейського народу. Зокрема, він відверто критично ставився до схваленого Міністерством освіти мовного компонента єврейського шкільництва. «Ненормальний стан єврейської освіти, – писав він, – у нас веде до того, що єврей, який формується, може швидше стати німецьким, ніж російським євреєм» [17, с. 20]. Відтак, саме М. Пирогову належить концепція формування «кола освічених російських євреїв» як рівноправних російських підданих [17, с. 13].

Відомо також, що до єврейської проблематики зверталось багато російських літературних класиків, а також позитивне ставлення до цього було в російській публіцистиці. Відомо, зокрема, що неодноразово на захист євреїв виступали М. Горький та В. Короленко [71].

Однак цього не можна сказати про тогочасну російську художню літературу. Перший ґрунтовний аналіз єврейських образів у російській літературі першої половини XIX століття зробив літературний критик Д. Заславський, який наголошував, що євреї та освічена російська спільнота початку XIX століття були різко протилежними світами, між якими не було нічого спільного [71]. У статті «Євреї в російській літературі» він докладно проаналізував твори О. Пушкіна («Чорна шаль»), М. Лермонтова («Сашка»), М. Гоголя («Тарас Бульба»), С. Тургенєва («Жид», «Кінець Чертопханова»), М. Достоевського («Мертвий дім», «Злочин і покарання», «Біси»), М. Некрасова (поема «Сучасники»), М. Салтикова-Щедріна («Тяжкий рік»), Л. Толстого («Набіг»), А. Чехова («Степ»), звертаючи увагу на специфіку типового єврейського героя [71]. Очевидно, що російська літературна творчість рефлектувала різних євреїв у різних обставинах і ситуаціях. Однак усі вони, на думку Д. Заславського, як буденні, так і винятково трагічні,

об'єднані спільним виразним комізмом. Російським класикам навіть жахливі сцени фізичної наруги над євреями чи їхні смерті вдавалося зобразити так, що в читача посмішка брала верх над співчуттям. Можна, наприклад, звернутися до твору І. Тургенєва «Жид», у якому солдати в XIX столітті вішають єврея й сміються. Читаємо, зокрема, слова головного героя: «Я тоді зрозумів, чому солдати сміялися над жидом, коли я з Сарою прибів із табору. Він був дійсно смішним, попри весь жах його становища. Стражденна туга розлуки з життям, донькою, сім'єю виражалася в нещасного жида такими дивними, потворними тілорухами, криками, стрибками, що ми всі посміхалися мимоволі, хоча й моторошно, страшно моторошно було нам» [222, с. 132]. Цей комічний образ, створений російською літературою, поволі переносився в реальне життя, зокрема в російськомовну школу, де єврейські діти не отримували необхідного для ефективного навчання й виховання психо-емоційного комфорту. Саме це в другій половині XIX століття стало однією з найбільш важливих причин відтоку євреїв з державних закладів до приватних єврейських, де діти юдейського віросповідання почувалися більш захищеними й упевненими в собі.

Якщо російський культурний вплив на формування освітнього середовища євреїв відбувався насамперед через законотворчу чи практичну діяльність російських чиновників та поширення створеного російською літературою художнього образу єврея, то культурний вплив українського етносу відбувався здебільшого на побутовому рівні.

Сучасний дослідник О. Субтельний схильний вважати, що «стосунки між українцями та євреями не були дружніми. Протягом століть ці два народи існували у структурно антагоністичному (хоч і взаємозалежному) середовищі» [215, с. 345]. Він наголошував, що «тісніші зв'язки з українцями, які мало що могли запропонувати євреям в освітньо-культурному плані, здавалися справою малодоцільною. Зі свого боку, українська інтелігенція засуджувала схильність євреїв, які протягом століть жили серед українців, до ототожнення із сильнішими росіянами» [215 с. 346].

Зазначимо, що відомий єврейський письменник В. Гроссман у статті «Україна без євреїв» писав, що «всі, хто народився і виріс на Україні, всмоктали у себе картини життя єврейського народу в її містах і селах... Тут жили наші діди, тут наші матері нас народжували, тут пролилося стільки єврейського поту і крові, що нікому не прийде в голову, що ця земля для них є чужою» [205, с. 147-148].

Тенденція до поєднання в освіті національно-релігійного й загальнолюдського в українській культурі знайшла блискуче формулювання в українського письменника Т. Шевченка: «Учіться, брати мої! Думайте, читайте, і чужому научайтесь, – й свого не цурайтесь...», – тенденція загальнолюдська, але особливо важлива для різних етносів, зокрема єврейського [224, с. 203-206].

Нагадаємо відомий вислів українського письменника І. Франка, який стосується освіти всіх народів, зокрема і єврейської: «Учителем школа стоїть» [225, с. 247]. Також письменник відзначав пристрасть євреїв до книги й науки, зацікавленість у навчанні дітей і участь батьків в оволодінні дитини наукою, підпорядкованість сім'ї навчанню дитини, здатність єврея дати розумну й доброзичливу пораду («Як біда, то до жида», «Мудрий, як жид» або ще вищий ступінь «Мудрий, як рабин», «На то потрібна добра копа», «На то треба мати купеле»), здатність до комбінаторно-варіативного мислення – «спекулятивного», за визначенням І. Франка, у час, коли іншого, крім філософського значення, слово «спекулятивний» ще не мало [226, с. 299].

Варто зазначити, що український учений, історик, публіцист, суспільний діяч М. Драгоманов суперечливо ставився до євреїв. О. Рибак зазначав: «Для нього єврейство взагалі здавалося темною та неосвіченою масою, з якимись дикими, смішними звичаями, яка вся тільки живе й дихає «гешефтами» і вищий ідеал якої – гроші, «гелд»..., яких вона готова домагатися всілякими обдуреннями та низькими витівками, не зупиняючись ні перед чим» [199, с. 175]. Водночас О. Рибак наголошував: «Драгоманов був високої думки про розумові здібності євреїв і визнавав їхню зверхність над українцями, над простацькістю яких також часто жартував. Його ідеалом було тому повне злиття євреїв з українцями за допомогою

змішаних шлюбів – Сари з Хведором, Авраама з Фроською» [199, с. 175]. Тоді, на думку М. Драгоманова, «український народ, сприйнявши велику дозу єврейського розуму, зробиться великим історичним народом, а разом з тим євреї, як абсолютно зайвий і ще до того ж шкідливий елемент, щезнуть» [199, с. 175]. Відтак, стосунки між євреями та українцями Волині мали суперечливий характер. Їх не можна було назвати антагоністичними, «вони продовжували жити в близькому сусідстві, але в майже цілковитій ізоляції одна від одної». Проте, як зазначав О. Субтельний, «багато представників кожної з них були схильні скоріше таїти в собі старі образи, ніж плекати спільні інтереси і взаєморозуміння» [215, с. 346].

Не можна не відзначити того факту, що для єврейського шкільництва особливе місце посідала німецька культурна традиція, що передовсім стосувалася мови. Відомо, що в єврейських початкових школах першою мовою вивчення предметів тривалий час була німецька. Це пояснювалося спільністю мовних коренів єврейського та німецького етносів. Єврейський народ, розсіяний серед інших етносів, зазнавав постійного тиску інших мов. Живучи серед людей, євреї засвоювали їхні мови й збагачували свою. Ідиш та інші мови єврейської діаспори послужили своєрідним захистом івриту – «мови релігії, поезії, мрії і надії» [61, с. 463-464]. Ця мова склалася на основі верхньонімецьких діалектів у взаємодії із семітськими (давньоєврейськими) та слов'янськими елементами й належить до західної групи німецьких мов. Тому невдовзі ідиш, або як її називали раніше «ідиш-тайч» чи «івре-тайч», стала відрізнятися від діалектів німців, котрі жили переважно в селах [61, с. 463-464].

Варто визнати ставлення до німецької мови викладача Житомирського рабинського училища Х. Слонимського: «Вся наука про єврейство створена німецькою мовою, цією мовою євреї може пізнати себе та свою релігію, тільки через німецьку культуру він може дійти до ступеня культурного єврея» [186, с. 545]. Усі єврейські праведники за походженням із Німеччини. Це підтверджують слова Г. Гейне: «Євреї – це німці, що прийшли зі Сходу. Німецька мова повинна мати належне місце в єврейських школах. Вона відкриває широке поле для освіти.

Єврейському хлопчику вона доступніша, а через її посередництво легко буде вивчати інші мови, між ними і російську» [186, с. 545-546].

У кінці XVIII – на початку XIX століття мова ідиш отримала новий етап розвитку, її подальше становлення тісно пов'язане з діяльністю єврейських просвітителів І. Аксенфельда, Х. Гурвіца, М. Левіна (Лефін) та ін. Основоположник єврейської класичної літератури Ш. Абрамович (Мендель Мойхер-Сфорілу) очистив мову ідиш і надав їй відповідної виразності та звучності. Продовжили цю важливу справу письменники Шолом-Алейхем та І. Перец [61, с. 464], твори яких включені були до читання в єврейських початкових закладах Волині.

Порівнюючи окремі лексичні одиниці, які наводили німецькі дослідники А. Мюллер та А. Янс, а також беручи до уваги лексику, зібрану під час їхніх розмов із волинськими німцями-колоністами, зробимо висновок щодо мовних запозичень, характерних для німецької меншини. З'ясовано, наприклад, що серед мовних запозичень німців Волині переважну більшість становлять запозичення з польської та української мов, дещо менше їх в ідиш та російській мові. Запозичення в словнику німців зберігають той самий корінь, який вони мали в рідній мові [27, с. 152]. Очевидно, що такі мовні взаємовпливи багато в чому завдячують особливостям функціонування єврейського шкільництва на Волині кінця XVIII – початку XIX століття.

Зауважимо, що для єврейської початкової освіти значний внесок зробив німецький філософ М. Мендельсон, який був засновником руху єврейської просвіти («мендельсонівський рух»). Освічені єврейські діячі вважали, що для відродження єврейського народу потрібна загальна освіта, і шлях до оновлення її лежить через загальноосвітню школу, яка з успіхом може протидіяти шкідливому розвитку хасидизму.

Варто зазначити, що на території Волині в кінці XVIII – на початку XIX століття найменш помітними були єврейсько-чеські взаємовпливи. Це, зокрема, можна пояснити ментальними особливостями етносів: виразною екстравертованістю чеської та інтровертованістю єврейської громад, що відбилися на їх національному

шкільництві. Наприклад, наслідком масових переходів чехів у православ'я стало повне зникнення на Волині національного чеського шкільництва, хоча єврейське продовжувало своє існування, попри всі проблеми [65, с. 125].

Отже, розвиток єврейського шкільництва на території багатонаціональної Волинської губернії відбувався під впливом різних національностей – поляків, німців, росіян, українців. З'ясовано, що на єврейське шкільництво вплинула діяльність видатних діячів – попечителя Віленського навчального округу А. Чарторийського й візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губернії Т. Чацького, який сприяв запровадженню проекту реформування єврейської освіти. Значний вплив на покращення розвитку єврейського шкільництва на Волині мав також попечитель Київського навчального округу М. Пирогов, який наголошував на об'єктивному й гуманному підході до організації єврейського шкільництва та врахуванні його національно-культурної специфіки. Єврейська освітня проблематика була також об'єктом уваги багатьох класиків російської літератури, зокрема М. Горького, В. Короленка, І. Тургенєва, та української – М. Драгоманова, І. Франка, Т. Шевченка. Для єврейського шкільництва важливе значення мала німецька культурна традиція, що насамперед стосувалася спільності їхніх мов.

1.3. Соціально-економічні й політичні чинники становлення єврейського шкільництва Волинської губернії

Становлення єврейського шкільництва на Волині є характерним прикладом залежності освітніх процесів від складних історичних, етнонаціональних, соціально-економічних, політичних детермінант, аналіз яких є метою цього підрозділу. Для аналізу передумов становлення й розвитку єврейського шкільництва на Волині у визначений дослідженням період ми застосовували поєднання тематичного та хронологічного принципів викладення матеріалу, що передбачало не лише виокремлення чинників, але й дало змогу простежити за кількісними та якісними змінами досліджуваного феномена під дією кожної з аналізованих детермінант.

Відтак, послідовність характеристики в тексті дисертації того чи іншого педагогічного явища залежатиме від комплексу соціально-історичних обставин, що його сформували.

Характерними рисами Волинського краю як адміністративної одиниці стали його глибока територіальна провінційність у всі часи існування, постійна культурна, економічна й політична підпорядкованість різним урядам – литовському, польському, російському, віддаленість від політичних і культурних центрів, економічна нерозвиненість, які в сукупності сприяли формуванню особливого регіону, що в усі часи відігравав роль своєрідного «буфера» в розв'язанні численних політичних проблем, був краєм частої зміни політичної влади, юридичних законів та освітніх систем [65, с. 29; 14].

Варто зазначити, що провінційність Волині та її постійна підпорядкованість різним урядам, які сформували багато в чому схожі уявлення щодо становища єврейської громади в системі тієї чи іншої держави, детермінували формування особливої ментальної культури волинських євреїв, покликаної не лише зберігати національні традиції, але й сприяти соціалізації єврейського етносу в умовах полікультурного й політично нестабільного волинського регіону. Саме ця регіональна специфіка сприяла виробленню особливо обережного ставлення євреїв до стосунків із будь-якою владою, що, зі свого боку, зумовило вторинність регіональної педагогічної практики в галузі єврейського шкільництва та його залежність від загальноімперських ідеологічних доктрин. Вторинність педагогічної стратегії і тактики волинського шкільного керівництва виявлялась у повторюваності, копіюванні й наслідуванні схвалених, перевірених, звичних, тобто політично «безпечних» педагогічних прийомів і методів [65, с. 183]. З іншого боку, віддаленість Волині від політичних і культурних центрів, попри створення сильної владної вертикалі в системі керівництва освітніми процесами, не давала царському уряду змоги здійснювати постійний і чіткий контроль за початковою єврейською освітою, яка саме тому й зберігала тривалий час старі національні традиції, зокрема популярну в єврейському середовищі хедерну освіту.

Важливим визначальним фактором становлення й розвитку єврейського шкільництва на Волині потрібно вважати етнонаціональні особливості краю. Археологічні, документальні й літературно-аналітичні матеріали переконливо засвідчують, що Велика Волинь – осередок української етнічної території. Тут формувалося мовно-культурне й ментальне обличчя українського етносу, зберігалися його найдавніші риси. Проте етнічна історія регіону складна, що зумовлено кількома хвилями імміграції, спричиненими релігійними, етнічними та політичними мотивами [251; 252; 256]. Унаслідок цього волинська земля стала батьківщиною багатьох етносів – поляків, німців, чехів, росіян та ін. Однак варто наголосити, що в полікультурному середовищі Волині євреї посідали друге місце після корінних жителів регіону – українців [137, с. 33].

Етнонаціональний склад Волині був каменем спотикання практично всіх урядів царської Росії, унаслідок чого імперський організм застосував звичне «щеплення» від можливих відцентрових націоналістичних тенденцій – русифікаторську політику в галузі освіти всіх національних меншин регіону. Варто наголосити, що з часу приєднання волинських земель до Російської імперії політика уряду щодо єврейської меншини та, зокрема, її освіти носила чітко виражений дискримінаційний характер.

Відомо, що в основу імперської політики щодо євреїв було покладено соціально-економічні, політичні й культурно-освітні перетворення, які царський уряд здійснював комплексно й системно, видавши в XIX столітті понад 500 указів, постанов Сенату й розпоряджень різних відомств [76, с. 16].

Уточнимо, що великодержавна політика щодо російських підданих-євреїв базувалася на трьох основних принципах: православ'я, самодержавство, народність. Ця формула народилася в 1833 році з уст міністра освіти Ф. Уварова [45, с. 33]. З того часу державні та громадські діячі імперії постійно демонстрували усвідомлення важливості освіти й виховання єврейської молоді в дусі імперських інтересів Росії [250; 255].

У царських законах і постановах уряду щодо євреїв простежується намагання русифікувати їх і перетворити на законослухняних громадян. Відтак, значна частина правових актів чітко регулювала всі освітні процеси в національних громадах полікультурних регіонів відповідно до великодержавних доктрин імперії.

Полікультурність волинського регіону, зі свого боку, детермінувала ще одну характерну рису Волині – толерантне співіснування різних етнічних громад, спільність інтересів яких визначалася не лише територією проживання, але й умовами виживання етносу як національної меншини, серед яких чільне місце посідали особливості здобуття початкової освіти, покликаної закладати основи усвідомленої національної ідентичності.

Зокрема, попри доволі войовничий характер державної політики царських урядів щодо освіти національних меншин регіону, історія освіти на Волині містить чимало прикладів толерантного ставлення різних етносів до спільного здобуття початкової освіти. Наприклад, матеріали державного архіву Волинської області демонструють відсутність заборони щодо навчання єврейських дітей у церковно-парафіяльних школах, підпорядкованих відомству православного віросповідання [282, арк. 3].

Зазначимо, що важлива детермінанта становлення й розвитку єврейського шкільництва – унікальна соціально-економічна політика царського уряду щодо єврейських підданих. Наприклад, уряд заборонив євреям проживати на території власне Росії. Натомість для них було чітко визначено кордони розселення (так звана «смуга осілості»), що обмежувалася місцями їхнього первинного проживання в новоприєднаних Західних землях – Литві, Білорусії та більшій частини Правобережної України, зокрема Волині. Попри всі модифікації, ця смуга, по суті, проіснувала до 1917 року [215]. Уряд також заборонив міграцію євреїв та їх проживання в сільській місцевості, у деяких містах і районах міст. Розселення національних меншин і, зокрема, євреїв, на території Волинської губернії в основному формувалося певними громадами – кагалами. Відомо, наприклад, що

єврейське гетто Житомира поширювалося на вулицях Чуднівській, Рибній, Кафедральній, Острозькій та ін. [25, с. 27].

Відомо також, що соціально-економічні умови проживання євреїв на Волині були надзвичайно складними. Наприклад, незадовільний побутовий стан єврейської громади міста Житомира неодноразово засвідчував Волинський губернський комітет громадського здоров'я. Страшна бідність, тіснота, велика кількість жебраків і людей без певних занять були масовим явищем серед єврейського населення міста. Є відомості про те, що в підвалах і кімнатах з об'ємом повітря 4 куб. саж. іноді розміщувалося до десяти душ, а сім'ї з 5 осіб нерідко цілу добу харчувалися 4 фунтами хліба й одним оселедцем [36, с. 2].

Причинами такої бідності єврейських сімей того часу були численні банкрутства в середовищі єврейського населення, заборона євреям купувати й орендувати землю, обов'язок сплачувати вдвоє більший податок порівняно з купцями й міщанами християнської віри [41, с. 12]. Окрім державних податків і повинностей, євреї змушені були платити ще й численні податки на користь власника володільницького містечка. Без дозволу поміщика й без певної плати йому єврейська сім'я не могла придбати навіть продуктів першої необхідності, не кажучи вже про підручники для дітей. Отже, економічна нерозвиненість Волинського краю відображалася й на початковій єврейській освіті.

Варто зазначити, що єврейські громади Волинської губернії мужньо протиставляли дискримінаційній державній політиці громадську згуртованість й одностайність. Зокрема, вони часто організовували благодійні акції з метою збору коштів для матеріальної підтримки єврейського шкільництва. Наприклад, одним з основних чинників становлення єврейської освіти на території Волинського краю був так званий коробковий і свічковий збір, який повністю контролював царський уряд.

Коробковий збір – особливий вид податку на предмети першої необхідності – виник ще в XVII столітті, коли євреї поселилися в Польщі. Це була своєрідна релігійна контрибуція з євреїв королю й духовенству за право поселення в їхніх

містах і містечках [22]. У Російській імперії цей вид податку збирали з євреїв для потреб єврейської громади. Спочатку кошти належали громадам, а з часом російський уряд узяв збір податку під свій контроль, і певні кошти пішли на залучення євреїв до землеробства, а особливий податок – на суботні свічки – витрачали для утримання єврейських державних училищ [291, арк. 61].

Житомирський кореспондент газети «Волинь», зокрема, повідомляв: «У зв'язку з початком холодного періоду педагогічна рада звернулася через міську управу в губернське управління про асигнування з коштів коробкового збору додаткового кредиту в 1200 крб. на зимові пальта для 240 найбідніших дітей. Часто в початкових школах, які відвідують діти найбіднішого класу єврейського населення, вчителям доводилося вирішувати питання харчування й одягу школярів, яких, безперечно, доводиться годувати й одягати своїм коштом училищу» [92, с. 3]. З матеріалів тієї ж газети нам стало відомо, що адміністрація училища зверталася також до єврейської дешевої їдальні про збільшення кількості порцій супу до дійсної потреби закладу – з 150 до 240 та просила в місцевого благодійника Г. Готтесмана для дітей талмуд-тори 200 пар взуття, які останній і виділив [92, с. 3].

Спочатку свічковий збір входив у коробковий і ним розпоряджалися єврейські громади. Коли в 1823 році Сенат імперії для підпорядкування коробкового збору урядовим установам забрав його у кагалів по Волинській губернії і розпоряджатися ним доручив місцевій адміністрації, то з'явилися противники податку на свічки, оскільки так він перетворювався на податок з предмета релігійного культу [271, арк. 102]. Проти податку на свічки виступили громадські єврейські діячі, адже сплачувати його повинні були навіть найбідніші євреї [290, арк. 59; 292, арк. 87]. У 1839 році царський уряд прийняв «Положення про коробковий збір», за яким звільнили від податку предмети релігійного культу, зокрема й свічки [293, арк. 9].

У 40-роках XIX століття в проекті нового «Положення про коробковий збір», запропонований Міністерством фінансів у 1844 році, було внесено пропозицію, щоб так звані «три свічки», які потрібні за релігійним обрядом, були звільнені від збору. Тоді міністр народної освіти С. Уваров, спираючись на думку шановних єврейських

діячів, висловився проти вилучення «трьох свічок», тому що міністерство залишилось би без коштів, необхідних для організації роботи шкіл. Проти вилучення «трьох свічок» виступили також багаті євреї, які використовували в шабатні (суботні) дні більшу кількість свічок і їм довелося б платити податок значного розміру [347, арк. 92-98].

«Положення про коробковий збір» визначало, що «для влаштування початкових єврейських училищ, які становлять окремий предмет витрат, за власним бажанням євреїв відновлюється збір із шабатних свічок та віддається у відомство Міністерства народної освіти» [57, с. 84]. Отже, держава утримувала єврейські школи коштом самих єврейських громад і при цьому за їхні ж кошти здійснювала послідовну русифікаторську політику.

Зазначимо, що недовіру до дій царського уряду викликали й подальші його кроки, які призвели до різкого погіршення правового становища єврейських громад. По-перше, контроль за єврейськими навчальними закладами було покладено на християн, які досить часто виявлялися малоосвіченими, а відтак, і не могли виявляти достатньої компетенції й такту у вирішенні складних проблем національного шкільництва. По-друге, почалися поліцейські переслідування єврейських народних учителів – меламедів. Крім того, у 1844 році було встановлено податок на носіння традиційного довгополого сюртука, а в 1848 році – податок на носіння ярмулки та інше [56, с. 48]. Зрозуміло, що ці податки орієнтовані на громаду, у більшості своїй фінансово убогу, з одного боку, досить відверто спрямовувалися проти національної ідентичності єврейського населення, а з іншого – опосередковано впливали на єврейське шкільництво, яке цю ідентичність стверджувало. Таке ставлення російської влади до власного народу не могло не позначитися на шкільництві єврейської меншини. Це означало, що в більшості своїй початкові освітні заклади євреїв – хедери й талмуд-тори – перебували в приватних оселях, де панувала бідність, необлаштованість і тіснота. Пристосованих окремих шкільних приміщень було дуже мало. Слабке оснащення приміщень, погана забезпеченість підручниками, літературою, відсутність належних умов підготовки викладачів

робили навчальний процес для єврейських дітлахів нецікавим і малоефективним. Властива регіону економічна нерозвиненість у поєднанні з особливостями великодержавної царсько-російської політики зумовила помітну консервативність і в поглядах суспільства на реформування освітньої єврейської справи.

Однак, попри названі труднощі, волинські євреї змогли зберегти національний дух свого шкільництва й щодо грамотності стали однією з найрозвиненіших національних меншин регіону [65, с. 121].

Зазначимо, що на початку XIX століття імперським урядом розпочалися реформи єврейської освіти. Відтак, було розроблено спеціальне законодавство, яке визначало напрями розвитку та принципи діяльності системи освіти краю. Завдяки цьому Волинська губернія стала одним з основних регіонів їх упровадження. Саме в цей період була утверджена мережа державних і виникла значна кількість приватних початкових єврейських училищ.

У реформуванні єврейського шкільництва активну участь брали й представники єврейської громади. Наприклад, за ініціативою єврейської спільноти указом від 9 листопада 1802 року був утворений «Єврейський комітет» на чолі з В. Сперанським, який розглянув питання єврейської освіти Г. Державіна [33, с. 138]. Результатом діяльності комітету стало прийняття першого законодавчого акта Росії стосовно євреїв «Положення про євреїв» 1804 року. Воно гарантувало недоторканість єврейських закладів, закріплювало право євреїв учити своїх дітей у всіх початкових училищах, гімназіях та університетах «без всякої відмінності від інших дітей» [51, с. 799]. Положення застерігало: якщо євреї не використають це право, то будуть засновані за їхній рахунок державні єврейські училища з викладанням однією з мов – російською, німецькою чи польською. Хоча це відкрило євреям дорогу до загальних навчальних закладів, кількість осіб, яка скористалася цим правом, була надзвичайно малою. Виховане на патріархальних традиціях єврейство Волині переважно зустріло нововведення вороже, у результаті чого зросла відчуженість єврейської громади. Попри те, що закон дозволяв вводити в програму викладання додаткові курси – бухгалтерію, геометрію, фізику, хімію, механіку,

знання яких застосовували в промисловості, а також відомості з історії, малювання, загальні положення суспільних наук, порядок і форми судочинства, єврейські громади намагалися відкинути ці пропозиції, вбачаючи в законі небезпеку для традицій юдаїзму.

У 1810 році в Росії для вирішення єврейських справ, зокрема освітніх, було утворено Головне управління духовних справ іноземних віросповідань, яке проіснувало до 1817 року, а в 1832 році у складі Міністерства внутрішніх справ імперії на правах департаменту. Новою спробою державного регулювання єврейської освіти стало нове «Положення про євреїв», затверджене 13 квітня 1835 року царем Миколою I. Воно підтверджувало, що євреї могли навчатися в усіх державних і приватних навчальних закладах імперії. «Положення» підкреслювало, що «в усякому місті чи селищі, де число єврейських будинків не перевищує 30-ти, дозволялося мати одну молитовну школу; де число будинків не перевищує 80-ти, вони можуть мати понад одну молитовну школу та одну синагогу» [76, с. 19]. Проте це «Положення» мало вплинуло на повноваження владних структур, а відтак, єврейські навчальні заклади практично продовжували стояти поза їхнім контролем і впливом. Цей «незручний» факт не міг задовольнити російське самодержавство, яке прагло ліквідувати «фанатизм» євреїв, їх осібність і відчуженість від загальної маси населення імперії, а також підпорядкувати їх системі загального управління. З цією метою в грудні 1840 року був створений Комітет для визначення напрямків і шляхів докорінного благоустрою євреїв, який очолив міністр народної освіти О. Уваров [33, с. 81].

У 1842 році було створено «Комісію для освіти євреїв у Росії», до складу якої увійшли відомі представники єврейства – рабини М. Любавицький, І. Воложинський, директор Одеського училища Б. Штерн, бердичівський банкір І. Гальперін та ін. [119, с. 149]. Матеріали, які розробили комітет і комісія, посіли центральне місце в «Основах освітньої справи євреїв», затверджених у 1844 році. Царська влада перешкоджала розвитку єврейської освіти, установлюючи жорсткі правила щодо відкриття приватних єврейських училищ, навчання в меламедів,

переведення єврейської освіти на загальноросійські засади. Але завдяки турботам єврейських громад і прагнення батьків забезпечити дітей належною освітою, вони були вже майже у всіх повітах Волинської губернії, крім Острозького, Овруцького й Володимир-Волинського. Вони стали невід'ємною складовою системи єврейської освіти. У цих навчальних закладах учні засвоювали основи знань та опановували ремесла.

Програма шкільної реформи кілька разів перероблялася й остаточно була схвалена 13 листопада 1844 року. Згідно з «Положенням 1844 р.» було відкрито приватні училища, розроблено нові правила про державні навчальні заклади. Так царський уряд через освіту й під гаслом залучення євреїв до суспільно корисної праці та участі в загальногромадському житті, по суті, намагався активізувати асимілятивні процеси в середовищі єврейської громади. Основну мету цих дій для Волинської губернії дещо пізніше висловив один із губернських діячів О. Олейниченко. Зокрема, у статті «Народна освіта у Волинській губернії» він писав: «У Південно-західному краї школи Міністерства народної освіти, крім загального релігійно-морального виховання народу, покликані ще служити злиттю в одну російську народність усіх різних віросповідних і племінних елементів краю. Особливо це актуально для прикордонної Волинської губернії, де іншостанове та іновірне населення становить більше 23%» [164, с. 59].

Прихід до влади Олександра II (1848–1850 рр.) єврейські просвітники асоціювали з початком великих освітніх реформ. Міністр народної освіти С. Ковалевський, зауважуючи про новий напрям у питанні єврейської освіти, навіть зазначав, що «необхідно поширювати всіма засобами викладання предметів загальної освіти і, якщо можна, менше втручатися в релігійне навчання дітей, а залишити його турботам батьків, не обмежуючи вказівками з боку уряду» [56, с. 48].

Зауважимо, що в цей період царський уряд висунув нові вимоги й до вчителів єврейських шкіл. Зокрема, у 1849 році Міністерство освіти зобов'язало меламедів складати іспити з єврейських предметів, російської та німецької мов. Але ці нововведення суттєво не змінили ситуацію в початковій освіті євреїв Волині. Не

поліпшилися ні зміст навчання, ні якість підготовки вчителів. Російську мову вивчали поверхово, єврейські предмети викладали за старими підручниками й літературою.

Особливі вимоги з боку Міністерства народної освіти та місцевої поліції було висунуто до єврейських друкарень. Окрім щорічної виплати відкупної суми на право друку літератури, єврейські друкарні підлягали жорсткій цензурі й нагляду з боку місцевих чиновників. Такі ж вимоги поширювалися й на літературу, яку ввозили з-за кордону.

Попри численні політичні утиски з боку царського уряду щодо єврейської освіти, у шкільництві надзвичайно важливе місце продовжувала відігравати релігія. Віра традиційно допомагала євреям у подоланні багатьох життєвих труднощів. «Нижчий клас наших єдиновірців, – писав кореспондент газети «Світанок», – зміцнюють релігія, віра та глибокі переконання» [36, с.2].

Отже, можна стверджувати, що становлення єврейського шкільництва на Волині стало яскравим прикладом залежності освітніх процесів від низки певних домінант: історичних, етнонаціональних, соціально-економічних і політичних. Попри важкі соціально-економічні й політичні умови, завдяки традиційно сильній і організованій єврейській громаді та її матеріальній підтримці з боку окремих заможних євреїв, дрібних ремісників, а також деякій підтримці самого уряду, освітній рівень єврейського шкільництва став зростати.

Висновки до першого розділу

Обґрунтовано доцільність дослідження становлення єврейського шкільництва на Волині, яке базувалося на основі вивчення широкого кола архівних документів і матеріалів, ознайомлення з вітчизняними та зарубіжними публікаціями з історико-педагогічної проблематики, періодичних видань, історико-педагогічної літератури та інших джерел, у процесі аналізу яких було використано кілька наукових підходів: хронологічний, проблемно-тематичний, джерелознавчий і системний.

За видовою ознакою джерела розподілено на архівні, актові, справочинні, статистичні, епістолярні та наративні. З'ясовано основні етапи розвитку наукової думки щодо освіти євреїв: дослідження кінця XVIII – початку XX століття, наукові праці сучасних історико-педагогічних дослідників. Джерела першого етапу містять фактологічний матеріал, статистичні відомості про кількість навчальних закладів, учнів у них, протоколи засідань педагогічної ради та ін. Другому етапу характерна єврейська освіта в загальноісторичному контексті, окремі аспекти єврейської освіти в регіонах (благодійність, гендерні особливості, історія розвитку), суто історичні дослідження, у яких розглянуто особливості розвитку єврейської освіти на Волині.

Об'єктивне вивчення історіографії дослідження єврейського шкільництва на Волині підтверджує зростання інтересу сучасних науковців до пошуку у визначеному напрямі, а також відсутність спеціальних історико-педагогічних досліджень розвитку єврейського шкільництва на Волині наприкінці XVIII – початку XX століття.

Доведено, що становлення єврейського шкільництва Волинського краю відбувалося під впливом культурних та освітньо-виховних традицій представників різних національностей, а саме:

- поляків (толерантне ставлення до представників єврейського етносу, надання їм права на свободу пересування і внутрішню самоорганізацію, зокрема, щодо організації шкільництва);
- німців (спільність мов єврейського та німецького етносів, використання волинськими євреями мови ідиш із німецьким лінгвістичним компонентом та німецької мови в якості першої мови навчання в єврейських початкових школах Волині);
- росіян (системна асиміляційна, русифікаторська політика, яка носила дискримінаційний і часом антисемітський характер);
- українців (побутові, економічні, соціальні й культурні контакти етносів).

Визначено соціально-економічними передумовами формування системи єврейського шкільництва Волинського краю: введення особливих податків, що

зумовлювало залежність фінансування єврейського шкільництва від коробкового і свічкового зборів з відповідних громад регіону; розпорядження уряду щодо проживання євреїв на окремій території («смуга осілості»), яке, чітко локалізуючи таке населення, детермінувало підсилення національних тенденцій в середовищі замкненої єврейської громади та вплинуло на зміст початкової освіти.

З'ясовано, що освітня політика Російської імперії в галузі єврейського шкільництва включала: підписання царським урядом низки положень, які впорядковували систему початкової єврейської освіти; а з іншого боку – запровадження царською владою русифікаторської політики, яка через реформування єврейського шкільництва активізувала асимілятивні тенденції в середовищі волинської єврейської громади.

Матеріали розділу I представлені в трьох публікаціях автора [105; 107; 109].

РОЗДІЛ II

РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

2.1. Загальна характеристика шкільництва Волині

У великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Бусел та в словнику української мови за редакцією І. Білодіда поняття «шкільництво» тлумачиться як шкільна справа [24, с. 1398; 217, с. 475]. При цьому сучасна словниково-довідникова література не містить визначення поняття «національне шкільництво». Однак в українському педагогічному словнику за редакцією С. Гончаренка подається поняття «національні школи», під яким розуміють освітні заклади з рідною мовою навчання [37, с. 230]. З огляду на це національним шкільництвом вважаємо організацію шкільної справи в певних національних громадах. Ураховуючи той факт, що волинські євреї могли здобувати початкову освіту не лише в національних закладах, утримуваних своєю громадою, але й у державних, єврейське шкільництво кінця XVIII – початку XX століття визначаємо як шкільну справу в усіх освітніх закладах Російської імперії, у яких єврейські діти мали право здобувати початкову освіту, – і приватних національних, і державних.

У 60-х роках XIX століття російський уряд провів ліберальну реформу народної освіти, яка була зумовлена ходом історичного розвитку країни. З розвитком соціально-економічних відносин виникає об'єктивна необхідність доступу до освіти дітей широких верств населення. Зростає мережа початкових шкіл, з'являються нові типи шкіл та створюються навчально-виховні заклади для певних національних меншин Російської імперії: євреїв, німців, чехів та ін.

На думку М. Чехова, заслугою шкіл тих років було те, що вони, попри всю свою нестійкість, «розвивали в населення потребу в початковій освіті, при звичаї його до школи як до свого навчального закладу, до витрат на неї і нарешті показали

населенню різні типи шкіл» [232, с. 28]. У пореформений період, прагнучи повного контролю над початковими народними училищами, царський уряд посилив централізацію освітніх закладів. У 60-х роках XIX століття до підпорядкування Міністерства народної освіти перейшли всі початкові школи різних відомств та інших міністерств.

Єврейське шкільництво не було фаворитом Міністерства народної освіти, проте рівень його розвитку на Волині не поступався чеському та німецькому. Юдейський народ економічними та політичними обставинами був поставлений в умови, за яких отримання освіти було однією з найперших вимог соціальної адаптації. За різні громадянські, економічні та політичні права й привілеї євреям ще за законом 23 червня 1794 року потрібно було платити вдвічі більше [275, арк. 15]. Постійна боротьба за місця в соціальній ієрархії загартувала бажання цього народу до освіти.

З одного боку, царська влада з причин необхідності забезпечення цілісності імперії була зацікавлена в тому, щоб зосередити єврейське, як і все національне шкільництво під наглядом держави, а з іншого – не могла утриматися від великодержавних квотових обмежень, зокрема й на освіту євреїв у державних закладах. Саме тому зосереджене в конфесійних закладах своїх громад єврейське шкільництво тривалий час мало суто релігійно-національний характер.

Важливою складовою нової єврейської освітньої політики став затверджений у листопаді 1844 року імператором Миколою II Указ «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва». [192, с. 765]. У ньому фактично визнано низьку ефективність усіх попередніх урядових заходів щодо залучення єврейської молоді до навчання в державних навчальних закладах і запропоновано низку нових кроків. Наприклад, поряд зі збереженням за євреями права навчатися в державних навчальних закладах у ньому передбачалося створення особливих єврейських училищ двох типів: першорозрядних (початкові, на рівні парафіяльних училищ) і другорозрядних (прирівнювалися до повітових училищ). Для підготовки вчителів і рабинів планували створити рабинські училища, що прирівнювалися до гімназій.

Учителями Закону Божого в них мали бути лише євреї, а викладання світських предметів могли здійснювати й християни. На учнів цих навчальних закладів поширювалися всі пільги, що дарувалися єврейським дітям, які навчалися в традиційних державних школах.

Практична реалізація Указу від 13 листопада 1844 року, спрямована на створення державної системи єврейської освіти, на Волині розпочалася досить швидко. 22 грудня 1844 року губернська дирекція училищ підготувала відомість про кількість єврейського населення на території Волинської губернії та направила її керівництву Київського навчального округу. Це робилося для обґрунтування необхідної кількості єврейських училищ. Крім того, тут було створено губернську єврейську училищну комісію, яка розпочала свою роботу вже навесні 1845 року. Згодом у Луцьку, Новограді-Волинському, Острозі, Рівному були створені повітові єврейські училищні комісії, що поширювали свою роботу як на свої, так і на сусідні повіти. Вони повинні були контролювати як процес створення та функціонування державних єврейських училищ, так і традиційні єврейські навчальні заклади (хедери, бет-мідраші, талмуд-тори) (Рис. 2.2). До управлінського й керівного складу, крім офіційних представників державних органів, входили уповноважені єврейської громадськості, що здебільшого були представниками заможного єврейського купецтва [268, арк. 48].

Відповідно до «Положення» 1873 року на Волині функціонували єврейські державні початкові училища [Додаток Б. 1.]. Мета цих навчальних закладів – надання дітям євреїв елементарної освіти та прикладних знань, які б відповідали потребам місцевого єврейського населення. Училища поділялися на однокласні та двокласні з підготовчими класами при кожному з них [19, с. 162]. Згідно з «Положенням» навчання всіх дисциплін повинно було проводитися російською мовою [200, с. 571]. Це був рішучий крок державної асимілятивної політики, проте Міністерство народної освіти добре усвідомлювало, що навіть відверта русифікація освітніх закладів усіх типів не могла знищити національні особливості народів, що мали чітку територіальну локалізацію. За висловом таємного радника Постельса, усі

«жертви» й зусилля» уряду, ужиті для покращення єврейських училищ, мали бути марними, «доки євреї залишалися згуртованими в тісних межах...їх осілості й за теперішніх умов їх життя» [65, с. 124].

У звіті Волинського губернатора за 1874 рік наголошено, що майже половину волинських навчальних закладів усіх типів, яких у 1873 році нараховувалося 1510, становили єврейські приватні школи, кількість яких дорівнювала 749 [65, с. 124]. У звіті волинського генерал-губернатора за 1879 рік зазначено, що в єврейських хедерах навчання здійснювалося «біблійською єврейською та місцевим жаргоном», а російську мову в німецьких і єврейських школах вивчали «як виняток» [65, с. 121]. У 1881 році на Волині було 10 чеських, 164 німецьких та 484 єврейських школи [65, с. 121].

На початку 90-х років XIX століття кількість чеських і німецьких початкових шкіл збільшується. У цей період офіційно зареєстровано вже 28 чеських, 339 німецьких та 319 єврейських шкіл. Проте сучасники досить критично ставилися до офіційної статистики початкових шкіл у національних громадах. Наприклад, у рецензії 1888 року на «Пам'ятну книжку Волинської губернії на 1888 рік» анонімний автор наголошував, що «кількість чеських училищ і учнів у них принаймні втриє або навіть учетверо більша», ніж представлено авторами рецензованої книги [65, с. 121]. Піддавалася сумніву й статистика щодо кількості єврейських початкових шкіл. На думку сучасників, кількість хедерів і учнів, які в них навчалися, насправді також було значно більшою. Меламедам із посвідченнями про право навчання дозволено мати не більше десяти учнів, проте вони, обходячи закон, учили більшу кількість дітей або взагалі утримували школи, не маючи на те офіційного дозволу [275, арк. 71 зв.].

Навіть зважаючи на приблизну статистику, єврейські хедери були найчисельнішим типом початкової національної школи Волині. Їх кількість у 1881 році становила 484, в 1891 році – 319, а в 1899 році – 824 закладам [275, арк. 71 зв.]. Зазначимо, що кількість дівчат, які навчались у цих школах, на відміну від кількості хлопців, із року в рік зменшувалася, досягнувши в 1899 році

одного відсотка (122 учениці) від загальної кількості учнів Волинської губернії (120280) [65, с. 121]. Проте, указуючи на малу чисельність дівчат у єврейських початкових школах, справедливо було б зауважити, що це не особливо позначалося на загальному рівні освіченості єврейських дітей, оскільки вони отримували початкову освіту й у різних інших єврейських навчально-виховних закладах, що здавна існували у Волинській губернії.

У кінці XIX – на початку XX століття шкільництво на Волині здебільшого зосереджувалося під пильним наглядом Міністерства народної освіти. Лише окремі заклади належали до Міністерства внутрішніх справ, Міністерства сільського господарства та Міністерства Святого Синоду.

Підпорядковані Міністерству народної освіти початкові освітньо-виховні заклади Волині представляли мережу конфесійних та світських шкіл із різними термінами навчання, навчальними й виховними цілями. До конфесійних належали освітні заклади німецьких, чеських, єврейських та інших релігійних громад губернії, до світських – губернські, міські та сільські заклади різних типів (Рис. 2.1).

Конфесійні початкові школи були підпорядковані Міністерству народної освіти на загальних підставах. Представникам релігійних течій надано право спостерігати за релігійною освітою дітей в означених школах. У законоположеннях про духовні справи різних віросповідань були пункти, які стосувалися питань організації справи початкової народної освіти населення певної віри.

У 1872 році система початкової освіти зазнала змін: було видано «Положення про міські училища», згідно з яким реформувалися повітові училища, на їх базі створювалися початкові міські училища. Ці навчальні заклади набули статусу міністерських закладів [19, с. 157]. У Волинській губернії в кожному повіті функціонували по одному міському двокласному училищі. Програма навчання й статут відповідали Положенню 1869 року. Рівень знань у них був досить високим. Випускники могли продовжити навчання в гімназії, працювати вчителями навчальних закладів нижчого рівня, мати посади на державній службі.

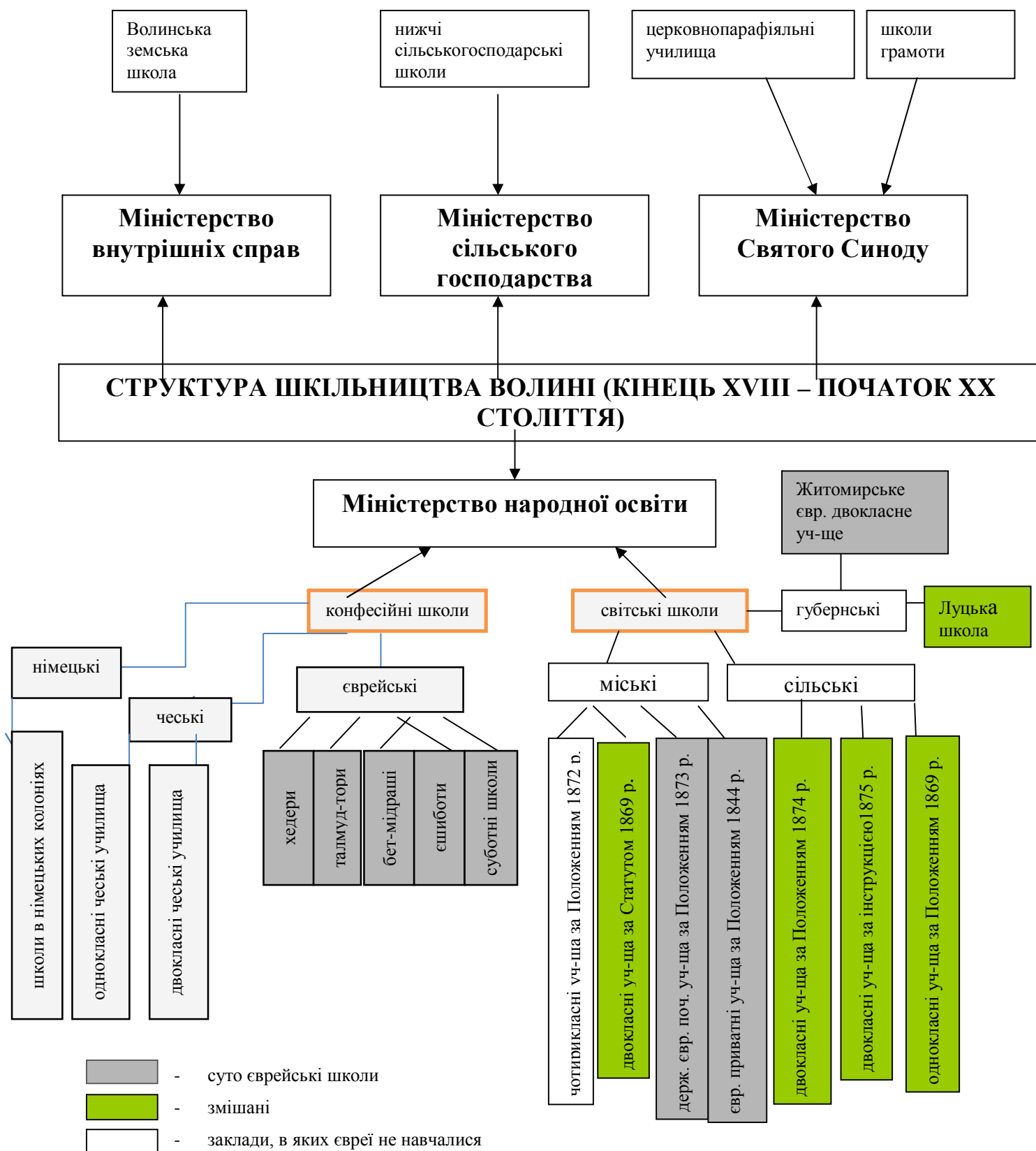

Рисунок 2.1 – Структура шкільництва Волині (кінець XVIII – початок XX століття)

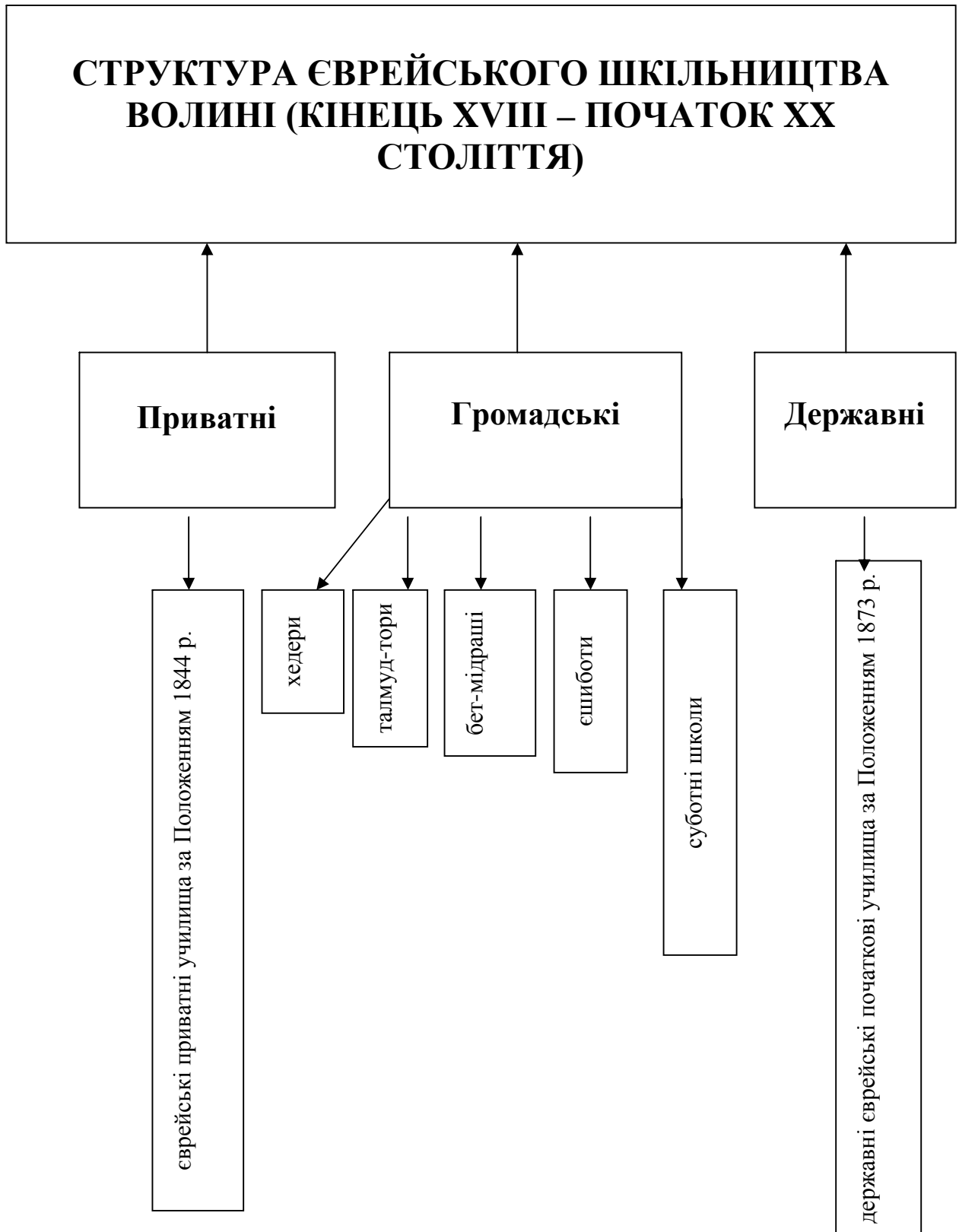

Рисунок 2.2 – Структура єврейського шкільництва Волині (кінець XVIII – початок XX століття)

Двокласні початкові училища мали п'ятирічний термін навчання. Перші три роки навчання діти засвоювали програму першого класу, зміст освіти відповідав змісту навчання в першому класі народного училища. Навчання в другому класі було розраховане на два роки, протягом яких учні вивчали російську мову, арифметику, основи геометрії, основи природознавства, фізику, географію та історію [19, с. 157]. Закон Божий викладали тільки для дітей православної віри. Дітям іновірців надано право вивчення цього предмета на розсуд їхніх батьків [213, с. 1178-1189].

Міські училища мали шестирічний курс навчання. Відповідно до «Положення» у Волинській губернії більшість початкових училищ Міністерства народної освіти реорганізовувались у шестирічні міські училища, у яких додатково вводилося вивчення геометрії, креслення, природничих дисциплін. Училища перебували у віданні попечителів навчальних округів і здійснювали діяльність під керівництвом інспекторів народних училищ. Метою міських училищ, як визначено в «Положенні», було забезпечення дітям усіх верств початкової розумової та релігійно-моральної освіти [19, с. 157-158].

Згідно з «Положенням про міські училища» в них мали право приймати дітей не молодше семирічного віку, усіх звань, станів і віросповідань без вступних іспитів. Діти 10-ти та 14-річного віку включно повинні були знати: молитву, головні події зі святої історії Старого й Нового Заповітів, уміти читати, писати російською мовою та рахувати. Діти неправославної віри при вступі до міських училищ не складали іспиту із Закону Божого. Дітей іновірців приймали до міських училищ до 14-річного віку без вступних іспитів [213, с. 1178-1189]. Отже, єврейські діти могли навчатися в міських училищах відповідно до «Положення про міські училища» 1872 року.

До міністерських шкіл належали однокласні та двокласні сільські училища з трирічним і п'ятирічним терміном навчання. Згідно із законом від 29 травня 1869 року й інструкцією від 4 червня 1875 року міністерські училища мали на меті «давати дітям сільського населення можливість отримати елементарну освіту в

більш повному й закінченому вигляді порівняно з іншими сільськими училищами» [23, с. 158]. На основі цієї інструкції деякі з наявних у селах початкових закладів були перетворені на двокласні сільські училища, які користувались особливою популярністю. Термін навчання в однокласних училищах становив три роки, а обов'язковими предметами в них були Закон Божий, слов'янська грамота, російська мова з правописом, арифметика. У двокласних училищах із п'ятирічним терміном навчання додатково викладали основи історії, географії, суспільствознавство, церковний спів і креслення [23, с. 158].

Педагогічний контроль за діяльністю міністерських шкіл, забезпечення їх підручниками, призначення та звільнення вчителів здійснювало Міністерство освіти через дирекції народних училищ. Найважливішою умовою відкриття сільських училищ була наявність гарантії від сільських громад чи інших засновників забезпечити училища земельною ділянкою, приміщеннями, виділяти кошти на забезпечення вчителів, на придбання навчальних посібників для учнів. Попри те, що Міністерство народної освіти виділяло лише близько третини загальної суми витрат, училища підпорядковувалися безпосередньо цьому міністерству й інспекторам народних училищ. На селі це був практично єдиний тип початкової школи, що давав покращену освіту, бо відкриття всіх інших типів навчальних закладів підвищеного типу уряд, як міг, стримував.

Перепис початкових навчально-виховних закладів 1894 року розділяв їх на «правильно організовані», до яких належали однокласні, двокласні та багатокласні училища, і «неорганізовані», що об'єднували школи грамоти, єврейські хедери. У «Статистичних відомостях про початкову освіту за 1904 рік» усі початкові школи поділялися на три великі групи: міські училища за Положенням 1872 року, повітові училища та інші, курс яких наближався до повітових, двокласні сільські училища, початкові училища, що об'єднували інші типи елементарної школи та всі приватні училища [65, с. 103].

Перше десятиріччя XX століття ознаменоване на Волині сильними антиєврейськими настроями, які позначилися й на єврейському шкільництві.

Прагнення уряду зосередити учнівську молодь Південно-західного краю в урядових закладах принесло несподівані результати. Не маючи можливості отримати кращу освіти рідною мовою, представники єврейських меншин змушені були використовувати міністерські навчальні заклади.

Передовсім відбулися помітні зміни в якісному складі сільських і міських міністерських училищ. Як засвідчувала тогочасна статистика, вони виявилися переповненими іновірцями, переважно євреями. Наприклад, у 1911 році в Горошківському двокласному училищі з 44 учнів було 26 іновірців, із яких 22 – представники єврейського етносу [83, с. 2]. Зазначимо, що суспільство змушене було також визнати, що рівень розвитку єврейських дітей виявився значно вищим, ніж українських чи російських [275, арк. 71 зв.; 65, с. 121].

Кращий рівень знань єврейських дітей, їх кількісне та якісне домінування в державних закладах часто ставали причиною різних етнічних утисків із боку місцевого православного населення, тому більш заможні батьки віддавали своїх дітей до приватних початкових навчальних закладів [200, с. 375]. Наприклад, православні священики стали скаржитися на проблематичність створення учнівських церковних хорів та принижене, на їхнє переконання, становище основного предмета – Закону Божого [83].

Тому більш заможні єврейські батьки знову стали віддавали своїх дітей до приватних початкових навчальних закладів [200, с. 375], якими, наприклад, були єврейські приватні училища другого та третього розрядів. Ці заклади, підпорядковані Міністерству народної освіти, були етнічно спокійними й не гіршими в плані організації навчання та виховання [65, с. 127].

Аналіз історико-педагогічних джерел дає підстави для низки висновків: практично всі види початкових шкіл, які функціонували на той час у Російській імперії, були представлені на теренах Волинської губернії й здебільшого підпорядковувалися Міністерству народної освіти; найбільш характерними рисами волинського шкільництва були різнотипність шкіл, практичне спрямування шкільного навчання, не високий рівень підготовки дітей, відсутність органічного

зв'язку між початковою школою та іншими структурними ланками системи шкільництва; конфесійна локалізованість єврейської початкової освіти першої половини XIX століття. У другій половині XIX століття єврейське шкільництво стало стрімко розвиватися й поширюватися на всій території Волинської губернії. На початку XX століття єврейське шкільництво вже займало значне місце у структурі освіти Волині, охоплюючи мережу конфесійних початкових шкіл (хедери, талмуд-тори, бет-мідраші, єшиботи, суботні школи) та світських навчально-виховних закладів як національних (державні єврейські початкові училища за Положенням 1873 року та єврейські приватні училища за Положенням 1844 року), так і державних (однокласних і двокласних сільських та двокласних міських училищ) за Положеннями 1869, 1874 рр. та інструкцією 1875 р.

2.2. Роль державних і громадських інституцій у формуванні концепції єврейського шкільництва Волинської губернії

У другій половині XIX століття політику російського уряду, яка визначала правове, соціально-економічне й культурно-освітнє становище єврейства Південно-західного краю, утілювали в життя всі відомства, передусім Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти, а також спеціальні комітети, які періодично утворювалися для розробки нових законів і положень про євреїв. Варто наголосити, що із середини XIX століття система початкової освіти на Волині, зокрема єврейської, функціонувала в межах законодавства, розробленого для Київського навчального округу. Якщо на початку XIX століття всі початкові заклади Волині (училища, підпорядковані директору народних училищ, управлінню Київського навчального округу, управлінню відомства Державного майна та училища, що відкривалися Мировими посередниками) [263, арк. 93 зв.] досить слабо контролювалися урядом, ускладнюючи введення єдиних педагогічних вимог до навчально-виховного процесу, то в другій половині XIX століття завдяки

діяльності Міністерства народної освіти всі заклади губернії не лише було уніфіковано, але й узято під повний державний контроль.

У 1859 році було введено обов'язкове навчання дітей єврейських купців і почесних громадян у загальних навчальних закладах або єврейських державних училищах; за євреями залишалося право на організацію приватної освіти; меламенти, які виконували вимоги влади, могли отримати свідоцтво на викладання єврейських предметів. Батькам-євреям дозволяли своїм коштом відкривати при гімназіях пансіони. У 1869 році Олександр II затвердив постанову Міністерства народної освіти «Про влаштування училищної частини в губерніях Київській, Подільській і Волинській», відповідно до якої однокласні сільські, двокласні міські чоловічі й жіночі, усі приватні навчальні заклади, що відповідали повітовим, єврейські училища першого та другого розрядів й інші навчальні заклади для початкового навчання були підпорядковані попечителю Київського навчального округу, а нагляд за ними доручали інспекторам [200, с. 582, 584].

Посередником між дирекцією та попечителем Київського навчального округу виступила Училищна рада, яка підпорядковувала собі всі наявні народні училища. До складу ради входили члени місцевого Єпархіального відомства, представники Міністерства внутрішніх справ і державного майна (по одному від кожного відомства) та інспектори училищ. Очолював раду директор народних училищ. За повелінням 1873 року кількість інспекторів у Південно-західному краї було збільшено вдвічі. Усі училища розподілилися між 12 районами (по 4 в губернії), і кожним районом відав окремий інспектор. Зазначимо, що єврейські початкові училища функціонували відповідно до «Положення» від 16 березня 1873 року. Підпорядковувалися вони Міністерству народної освіти, а утримувалися за кошти, зібрані євреями спеціально для організації навчання [19, с. 161-162].

Відтак, встановлено системний контроль над усіма видами навчально-виховних закладів, зокрема і єврейськими, що утримувалися громадським коштом. Навчально-виховна діяльність у них чітко регламентувалась, а на всіх рівнях освітянської ієрархії запроваджувалася регулярна звітність.

Однак аналіз діяльності державних органів управління системою початкової єврейської освіти дає підстави стверджувати, що в другій половині XIX століття царський уряд не лише не сприяв відкриттю навчальних закладів для єврейських дітей, але й системно стримував розвиток усього єврейського шкільництва. Ще в 1804 році спеціальне «Положення» [302] царського уряду давало змогу використовувати єврейську мову лише у справах релігійних та в побуті. У результаті мовою викладання більшості єврейських державних закладів освіти поступово стала німецька, а згодом – російська. По суті, це був перший системний наступ на єврейську мову як мову навчання єврейських дітей, який у другій половині XIX століття було підсилено цілою низкою інших законодавчих актів асиміляційного характеру. Наприклад, законом від 27 листопада 1861 року надано пільги вчителям державних єврейських училищ (звільнення від податків тощо), випускникам вищих навчальних закладів, які закінчили навчання з ученим ступенем (право на вибір місця проживання в Російській імперії та вступу на державну службу). Це був традиційний урядовий «пряник» для єврейського народу, що мав підсолодити гірку відмову національних меншин держави від власного шкільництва й рідної мови.

Проте варто наголосити, що погляди провладного управлінського апарату того часу щодо перспектив і шляхів розвитку єврейського шкільництва не можна вважати монолітними, оскільки чимало представників влади де-факто не завжди схвалювали окремі заходи урядової освітянської політики щодо євреїв та їх наслідки. Є, зокрема, інформація, що проти дискримінації євреїв та обмеження прав інших народностей, виступав Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор І. Васильчиков [205, с. 18.]. Крім того, відомо, що з 18 липня 1858 року до 13 березня 1861 року попечителем Київського навчального округу був відомий громадський діяч і педагог М. Пирогов, який зробив багато корисного для розвитку єврейського шкільництва на Волині. У 1861 році він заявляв: «Ви мені співчуваєте за те, що я сам співчував єврейській нації. Як у науці, так і в житті, як між моїми товаришами, так і поміж моїми підлеглими й начальниками, я ніколи не думав

робити відмінності в душі станової та національної винятковості. Ці ж переконання я переніс і на євреїв, коли через обставини життя та служби вступив у відносини з їх товариством. Ці ж переконання, як наслідок моєї освіти, які були вироблені цілим життям, стали для мене вже другою натурою і не покинуть мене до кінця життя!» [17, с. 3-20].

У 1870 році Державна рада доручила Міністерству внутрішніх справ розробити загальну реформу єврейського побуту, тобто виробити заходи для послаблення «громадянських зв'язків євреїв» та поширення серед них освіти через залучення до державних початкових навчальних закладів. Із цією метою була утворена особлива міжвідомча комісія з облаштування побуту євреїв на чолі з Міністром внутрішніх справ князя Лобанова-Ростовського. Зазначимо, що комісія, яка працювала протягом 1872–1881 рр., не розробила жодного законопроекту, крім правил перепису єврейського населення. Однак підняте Державною радою питання про залучення євреїв до загальних навчальних закладів усе ж було вирішене. У 1872 році з ініціативи міністра народної освіти графа Д. Толстого це питання вивчалось, і, відповідно до «Положення» від 16 березня 1873 року, державні єврейські училища були реформовані [275, арк. 121].

Попри певні позитивні кількісні зміни, принесені в єврейське шкільництво законодавчими актами початку 70-х років, аналіз національної політики Олександра II дає підстави стверджувати, що вона носила неприхований антисемітський характер, риси якого постійно проявлялися у всіх сферах життя євреїв аж до початку XX століття. Різними «виправданнями» цієї політики рясніють місцеві періодичні видання того часу, де успішна економічна діяльність євреїв і зростання їх чисельності в освітніх навчальних закладах представлені як основні джерела всіх суспільних негараздів. У непоодиноких статтях волинських часописів діяльність євреїв Південно-західного краю постає як «кабацька» й «експлуаторська», їх називають лицарями «крана й кварти» та «жрицями Бахуса», звинувачують у суцільному пияцтві й розбещенні сільського населення [81, с. 608, 617]. З єврейським народом контрольована державою періодика поступово

закріплює імідж «цапа-відбувайла». Без перебільшення всі вади тогочасного суспільства подано як наслідки діяльності євреїв. «Усьому причиною, – пише «Життя Волині», – Ізраїль, озлоблений..., що мстить за всі пережиті приниження і прагне усіма засобами повернути свою колишню велич шляхом приниження й поневолення інших. У той час, як усі народи... сваряться між собою,... Ізраїль хоч і повільно, проте наполегливо і впевнено... сіє навкруги розбрат, підкопує вікові підвалини, проникає у всі шпарини суспільного життя, сприяє моральному розбещенню і постійно... стверджує свій отруйний уплив» [142, с. 3; 65, с. 144]. Надзвичайно показовими є пояснення «основної загрози», яка, на думку традиційно анонімного автора звично різкої статті, може надходити з боку єврейства: «Ізраїль позбавлений батьківщини, – констатовано в публікації, – він розсіяний по всій земній кулі і не є чітким цілим; і проте... він загалом має бути визнаний потужною силою, впливовою по милості двох сполучних начал – Талмуда і кагала, які керують усіма їх діями й наполегливо спрямовують їх до заповітної мрії» [142, с. 3; 65, с. 144]. Отже, офіційна преса, по суті, «благословляла» всі заходи уряду, спрямовані проти єврейської освіти, що починалася з вивчення Талмуду, і проти єврейської культури, що жила в єврейському кагалі. Так поволі формувалось обличчя «ворога», за яким можна було приховати справжній занепад Російської імперії.

Варто зазначити, що місцева преса активно впроваджувала імперські традиції маніпулювання свідомістю громадян. Якщо в кінці XIX століття здебільшого анонімні дописувачі волинської преси більше зосереджувалися на формуванні узагальненого образу «ворога-єврея», то на початку XX століття акцент було зміщено на загрозу «освіченого єврея». Варто наголосити, що результатом заохочення єврейського населення Волині до навчання в державних закладах стало стрімке зростання відсотка учнів-євреїв. Із цим фактом стали пов'язувати низку офіційно визнаних «ненормальностей» у місцевих початкових освітніх установах: зменшення авторитету шкільної дисципліни «Закон Божий», майже суцільна відсутність викладання церковного співу, значно кращий розвиток єврейських дітей, порівняно з російськими, що, на думку провладних авторів, безперечно, залежало

від кращих умов життя і праці євреїв [150, с. 3]. Відомо, що в липні 1887 року Міністерство народної освіти встановило відсоткові норми прийому євреїв у загальні навчальні заклади. Однак, попри ці «норми», навіть на початку XX століття в деяких класах місцевих початкових училищ відсоток єврейських дітей сягав більше половини учнівського складу цих закладів, демонструючи певне нехтування волинян окремими законодавчими приписами. У 1911 році газета «Життя Волині» повідомляла: «Наші місцеві двокласні училища переповнені єврейством. І хоч російське населення ставиться до цього вкрай негативно, керівництво не звертає на це уваги й веде свою політику» [150, с. 3]. З огляду на це варто пригадати, що в жодному іншому регіоні Російської імперії місцеве керівництво в подібних питаннях апріорі не могло вести «своїї політики». Однак очевидно, що на Волині такі речі відбувалися. Цілком можливо, діялося це не стільки через необачність чиновників, скільки через доволі спокійне ставлення населення регіону до певних національних бар'єрів. Значно більший маніпулятивний вплив має заява щодо вкрай негативного ставлення до факту зростання кількості євреїв у загальних школах із боку російського населення Волинського краю. Проте варто пригадати, що Волинь ніколи не могла похвалитися домінантою російського населення. Відтак, представлення волинян не як російських підданих, а як росіян можна розглядати як найпростішу ідеологічну маніпуляцію, у результаті якої населення краю мало звикати вважати себе росіянами та протиставляти собі євреїв.

Аналізуючи наступи на освіту євреїв, зауважимо, що на початку XX століття найактивнішим союзником влади у цьому питанні виявилося православне духовенство, інтереси якого в цей період, як ніколи, збігалися з інтересами російського самодержавства. У 1905 році православ'ю довелося пережити неприємний для духовенства указ російського монарха, який проголошував «релігійну свободу іновірному населенню Росії» [26, с. 698], а згодом – зовсім принизливий, як для вірного ідеологічного друга влади, проект «Про зрівняння Православ'я з іншими віросповіданнями», що отримав схвалення більшості членів державної думи. З цього приводу Волинський єпархіальний з'їзд духовенства 1908

року зазначив: «введення в дію цього проекту неминуче знищить ту твердиню, на якій поки ще міцно тримається наша Батьківщина» [68, с. 561-562].

Однак навіть ці владні акти не похитнули тандему влади й православ'я в питаннях формування російської свідомості й ставлення до єврейської освіти. Зазначимо, що передвиборча платформа Волинського духовенства, опублікована в 1912 році у «Волинських єпархіальних відомостях», першим пунктом проголошувала «розвиток російської національної самосвідомості шляхом загальної освіти», а другим обіцяла «з огляду на виняткові національні особливості євреїв, із метою захисту інтересів корінного населення російського, переглянути закони про євреїв» [194, с. 836]. Отже, духовенство Волині, по суті, визнавало дві важливі речі: стратегічну значимість освіти для впровадження російської великодержавної політики та протиставлення «корінного населення російського» єврейській частині населення держави.

Така доволі агресивна національна політика не могла не спричинити суттєвих змін у настроях суспільства щодо єврейської громади. Зазначимо, що царський уряд не вживав належних заходів до певних антисемітських сил, що активізувалися й відверто провокували вороже ставлення до євреїв країни. Смерть Олександра II, що обросла чутками про причетність до царевбивства євреїв, стала каталізатором тривалого й системного зрощування у свідомості мас національної ненависті, яка вперше вилилась у кривавих єврейських погромах навесні 1881 року в Єлисаветграді, охопивши майже всю «смугу осілості».

Варто наголосити, що до Волині погромна хвиля докотилася лише 22 липня 1884 року. Показовим для Волині є й те, що єврейський погром у м. Домбровиці Рівненського повіту, де проживало понад дві тисячі євреїв, вчинили не місцеві жителі, а робітники, які будували Вільно-Рівненську залізницю. У цьому плані Волинь традиційно демонструє національну толерантність. Зрозуміло, що документальні свідчення такої ментальної риси волинян не могли відверто з'являтися на сторінках офіційної преси. Однак їх легко було знайти будь-якому уважному читачеві. Зокрема, відповідно до «Церковно-Будівельних правил» юдеям і

католикам заборонено брати участь у будівництві й ремонті православних храмів. Однак, аналізуючи постанову Волинської духовної консисторії «Про недопущення євреїв до будівництва і ремонту православних церков», «Волинські єпархіальні відомості» досить необачливо зазначили, що «закон цей достеменно на практиці не виконується» [193, с. 146-147]. Ця проста ремарка, по суті, доводить, що волиняни подібних законів просто не брали до уваги.

Очевидно, що саме національна толерантність волинян значною мірою сприяла формуванню на Волині великого розмаїття національних шкіл. Однак саме це викликало занепокоєння з боку владних структур, змушуючи їх обґрунтовувати численні бар'єри, які влада стала активно виставляти на шляху розвитку національного, зокрема єврейського, шкільництва. Показовим у цьому плані є лист Волинського губернатора, який у липні 1882 року писав: «Якщо зі школи повинно починатися перше єднання різних народностей, які населяють нашу країну, то відкриттям окремих для різних народностей шкіл, які й так прагнуть до відокремлення, досягається небажане єднання. Усі народності, які населяють нашу імперію, повинні, природно, асимілюватися в російській народності, і тільки російська школа насамперед може здійснювати таку асиміляцію» [306, арк. 1-10]. Отож початкові школи, на думку чиновників, мали стати провідними центрами боротьби за ліквідацію національної культури народів і національних меншин, які населяли Російську імперію. З огляду на це єврейська початкова освіта викликала чи не найбільше занепокоєння самодержавства, оскільки залишалася на Волині найбільш територіально й релігійно замкнутою.

Мусимо, на жаль, визнати, що тривала системна антисемітська пропаганда здатна спровокувати напади національно орієнтованої агресії навіть у дуже національно виваженому й толерантному середовищі. Є інформація про те, що місцеві органи влади безпосередньо підтримували та спрямовували агресивні антисемітські акції. Зокрема, відомі слова жандармського офіцера М. Комісарова: «Погром влаштуємо який завгодно, – на 10 осіб або на 10 тисяч», які підтверджують антиєврейську політику царизму [189, с. 237]. Виявом саме такої політики став

Житомирський погром 1905 року. Це побоїще справило жахливе враження не лише на єврейство, а й на передову частину тогочасного суспільства. Усі були вражені жорстокістю погрому, який став ганьбою російському царату в очах усього цивілізованого світу [76, с. 22].

Однак варто також зазначити, що в XIX столітті після проведення Олександром II освітніх реформ єврейське населення Правобережної України отримало змогу розвивати систему різних громадських благодійних організацій, мета яких – сприяти розвитку єврейського шкільництва. Документи свідчать, що доброчинність і піклувальний нагляд були на Волині того періоду важливим компонентом суспільного життя національних меншин, зокрема євреїв. Крім того, діяльність громадських об'єднань непокоїла владу менше, ніж культурно-просвітницьких товариств, які, на думку царської адміністрації, становили реальну загрозу панівному режиму [138, с. 138].

Спеціальним законодавчим актом, спільним для всіх благодійних організацій, став «Статут про громадське піклування в Росії» (1895). Він регулював діяльність благодійних закладів, створених приватними особами. Право утвердження статутів благодійних товариств надано Міністерству внутрішніх справ (ст. 443 Статуту). Приватні благодійні організації, на відміну від державних, «не дозволяли відкривати, поки вони не будуть мати своїх засобів, необхідних для їх утримання» (ст. 442 Статуту) [38, с. 52].

У середині XIX століття справами єврейського шкільництва опікувалася ціла низка різних соціальних установ, серед яких найбільш впливовими виявилися єврейські релігійні організації та доброчинні товариства.

Розвитку початкової єврейської освіти сприяв поширений на Волині хасидизм рабі Ізраеля Баал Шем Тов (Бешт – «той, хто має добре ім'я»). Це було нове релігійне вчення, яке проголошувало серед євреїв віддане благочестя, потяг до спілкування з Богом, старання в служінні йому [59, с. 3]. Хасидський рух виник як відповідь на важкі проблеми східноєвропейського єврейства. Відмінність між хасидським розумінням релігії та традиційним і консервативним добре підкреслив

рабі Пінхас з Корця: «У нашому поколінні люди не вивчають Тори, як у минулі часи, тому що зараз по всьому світі розходиться страх (перед Богом). Зараз залишилося зовсім небагато місць, де її вивчають, і в цих місцях немає страху» [250, с. 369-394]. До речі, до покори і страху перед Богом з особливим старанням закликала й російська православна церква.

Проповідниками хасидизму були цадики, авторитет яких для безправного волинського єврея був надзвичайно великим. Хасиди вчили: «Тримайся біля твого цадика..., бо він подібний до того, хто хоче підняти свого ближнього з багна і праху: він сам повинен опуститися в багно і прах, щоб підняти його» («Кдушат Леві», розділ «Пісня Пісень») [250, с. 381]. Діяльність цадика для волинського єврея полягала не тільки в господарському та громадському житті й вихованні молоді, а й у розповсюдженні традиційної єврейської початкової освіти.

Варто наголосити, що всі благодійні інституції Російської імперії другої половини XIX століття, попри їх громадський характер, перебували у віданні та під наглядом певних міністерств і відомств – Міністерства внутрішніх справ, фінансів, юстиції, відомства православного віросповідання.

Низка законодавчих актів Російської імперії регламентувала внутрішнє життя в єврейських громадах та їх добродійну діяльність. Уже зазначено, що першим таким документом було «Положення» 1835 року, за яким єврейські громади зобов'язувалися піклуватися про своїх хворих і немічних одновірців. Упродовж багатьох років єврейська меншина жила за принципом взаємної допомоги й підтримки. Досить поширеними були товариства допомоги малозабезпеченим учням єврейських початкових закладів, яка полягала в оплаті навчання, безкоштовному забезпеченні книгами та навчальними посібниками, одягом, їжею, житлом та продажу книг за дешевими цінами. Старовинний єврейський вислів: «Євреї – милосердні діти милосердних батьків» – виражає спадкову рису єврейського народу [103, с. 171-172].

Зрозуміло, однак, що системний характер добродійної допомоги єврейської громади на розвиток початкової освіти якраз і став виявлятися тоді, коли почали

активно створюватися єврейські навчальні заклади (талмуд-тори, державні єврейські училища, рабинські училища). Наприклад, у 1861 році рада попечителя Київського навчального округу вирішила систематизувати ці відомості й зібрати дані щодо доброчинної допомоги в єврейських навчальних закладах. Завдяки їх роботі сьогодні можна дізнатися багато подробиць щодо механізмів отримання й використання доброчинних пожертвувань. Зокрема, директор Житомирського єврейського училища А. Цімерман у листі до попечителя округу, писав: «Мешканець м. Житомира Кременчуцький, першої гільдії купець Ісаак Герман у листі від 15 лютого передав мені сто рублів сріблом для використання на мій розсуд на допомогу бідним учням Житомирського рабинського училища» [346, арк. 11]. Того ж 1861 року в газеті «Сіон» про важливість благодійницької діяльності членів єврейських громад писав І. Розенталь із Радзивилова. Він наголошував, що «найважливіше було б забезпечити життя самих учнів, які з причин бідності своїх батьків можуть цієї осені чи зими не матимуть змоги постійно відвідувати державне єврейське училище. В основному, – наголошував автор, – ми сподіваємося на Давидових, яких затверджено на посаду почесних блюстителів цього училища. На торговий дім братів Бернштейн і на деяких членів нашої громади» [205, с. 75]. Єврейські громади всіляко сприяли оренді приміщень для училищ у місцевих жителів за контрактами. Заможні євреї з розумінням ставилися до вирішення цієї проблеми. Відомо, наприклад, що Радзивілівські купці Л. Давидов, Д. Сітнер, М. Плен та інші забезпечили приміщенням і меблями державне училище першого розряду [301, арк. 17-31].

Зазначимо, що на рубежі 50–60 років XIX століття освітнє життя країни збагатилося новим явищем – виникненням громадсько-педагогічного руху. Передова педагогічна інтелігенція добре розуміла потребу глибоко й радикально змінювати хід і напрям народного життя в поступальному, прогресивному, соціально-культурному його розвитку. Можливим шляхом такого розвитку могло бути створення умов доступності початкової освіти для всіх верств населення. Отже, освіта могла стати єдиною рушійною силою для розвитку не лише розумових, а й

моральних сил народу [190, с. 12]. Завдяки діяльності цього руху покращилося матеріальне становище талмуд-тор. Наприклад, у Житомирській талмуд-торі в 1889 році було введено вивчення російської мови та арифметики, пізніше запроваджувалися ремісничі класи й безкоштовна їдальня, а в 1906 році за сприяння Товариства з поширення освіти серед євреїв у Росії збудовано новий, спеціально обладнаний будинок [93, с. 274-278].

У 1880 році з ініціативи Петербурзького філантропа С. Полякова було засноване Товариство ремісничої та землеробської праці євреїв Росії. У його створенні активну участь взяли барон Г. Гінзбург, О. Зак, Л. Розенталь та ін. Товариство надавало позики, безвідплатну допомогу євреям, створювало ремісничі та сільськогосподарські школи, а також класи при початкових училищах [231, с. 117].

Значний внесок у вивчення історії освіти й культури, зокрема єврейської національної меншини, внесла історико-етнографічна комісія при Товаристві поширення освіти серед євреїв, яка була створена в 1892 році. Пізніше, у 1908 році, вона була трансформована в єврейське історико-етнографічне-товариство, яке очолив відомий історик, публіцист і громадський діяч С. Дубнов. У працях з історії єврейської національної освіти він охарактеризував стан реформування єврейської шкільної освіти, вніс свої пропозиції щодо її поліпшення, описав історію хасидизму, роль єврейської мови й літератури в житті цього давнього народу.

Варто зазначити, що в XIX столітті в Європі серед єврейства з'явилася нова духовна течія – «мендельсонівський» рух, мета якого – знайти місце євреїв у загальноєвропейській культурі, не відмовляючись від основних принципів юдаїзму. Мендельсонівський рух обстоював, зокрема, ідею відродження єврейської нації шляхом загальної освіти, яка могла протидіяти шкідливому, на думку мендельсонівців, розвитку хасидизму. Відомий діяч Гаскали Л. Біншток писав: «Талмуд не має ніякого шкідливого впливу на громадський побут євреїв..., пропагує працю, повагу до влади й батьківщини» [10, с. 44].

Зазначимо, що поворотним пунктом у розвитку єврейської благодійності став «Нормативний статут товариств допомоги бідним», затверджений 10 червня 1897 року Міністерством внутрішніх справ. Губернатори могли відкривати товариства допомоги бідним, якщо за основу вони брали цей нормативний статут. Це значно полегшило справу влаштування та легалізації єврейських громадсько-благодійних організацій. Нормативний статут призвів до виникнення низки єврейських товариств допомоги бідним, які, окрім допомоги єврейському шкільництву, активно сприяли розвитку мережі єврейських ремісничих училищ і комерційних шкіл [126].

Основою соціальної діяльності єврейства була релігійна взаємодопомога, адже благодійність («цдака») – це одне з основних понять єврейських традицій. Зі слів єврейських мудреців «велич заповіді цдаки в тому, що вона наближає Спасіння», тому юдаїзм наказує – «дай 10% щорічно своїх прибутків, відділи на цдаку, і якщо серце від того зрадіє, прекрасно, а тим часом добра справа зроблена». Відповідно традиції благодійності стали невід’ємним ціннісним атрибутом світогляду будь-якого пересічного єврея. У євреїв відоме також поняття «міцва», тобто добра справа, що є одним з основних положень істинного юдейства. У Торі зазначено, що благодійні справи юдей здійснює різноманітними способами: від подання милостині до будівництва комплексів, що включали в себе школи, лікарні, притулки. На початку XX століття на кошти товариств будували всі єврейські лікарні, утримували школи. Аналіз бюджетів окремих єврейських товариств свідчить про їх велику популярність серед населення.

Зокрема, за даними Волинського губернатора, тільки за другу половину 1888 року – першу половину 1889 року єврейські товариства Волинської губернії зібрали 33310 крб. З них на потреби Житомирського єврейського двокласного початкового училища було передано 1566 крб., директору Житомирської гімназії – 187 крб., на утримання єврейських однокласних початкових училищ із підготовчими класами й жіночими змінами: Рівненського – 1469 крб. 88 коп., Острозького – 1360 крб. 55 коп., Кременецького – 1319 крб. 55 коп., Володимир-Волинського –

1207 крб. 5 коп., Староконстантинівського – 1394 крб. 22 коп. і Радзивілівського – 1302 крб. 85 коп. [308-316].

Зазначимо, що основна маса єврейських філантропічних («людинолюбних») організацій виникла після 1906 року, у період дії «Тимчасових правил» про товариства та спілки від 4 березня 1906 року. Аналогічні філантропічні товариства відкривалися на всій території Правобережної України та Південних українських губерній. Усі єврейські об'єднання у своїй діяльності керувалися принципами легальності та контролю з боку місцевої адміністрації. Функціонували вони в рамках спеціально створених для них законів, адже Російська імперія здійснювала жорсткий нагляд за внутрішнім розвитком національних меншин. Тому в єврейських благодійних товариствах спостерігалися фінансова замкненість у колі своїх членів та встановлення зв'язків переважно з єврейськими товариствами. Кошти благодійних товариств формувалися переважно завдяки членським внескам, пожертвуванням та прибуткам із капіталів і майна та надходженням від заходів (лотерей, лекцій, концертів тощо) [103, с. 172].

За даними Волинського губернського жандармського управління, на 1910 рік тільки в губернському місті Житомирі функціонувало 3 благодійні єврейські товариства: Житомирська єврейська дешева їдальня для бідних, Нічліжний будинок для бідних євреїв, Товариство допомоги бідним дітям, які навчаються в Житомирському громадському єврейському училищі «Талмуд-Тора». Єврейське товариство допомоги хворим євреям під назвою «Лінас-Га-цедек» діяло також у м. Славути Ізяславського повіту [309, арк 44]. Загалом у губернії діяло 8 товариств, які функціонували в Ковелі, Острозі, Рівному, Шепетівці та ще трьох містечках Новоград-Волинського повіту – Рогачеві, Корулі та Баранівці [93, с. 274-278].

Єврейське товариство допомоги хворим євреям у місті Житомирі на чолі з І. Кулішером утримувало Житомирське двокласне єврейське початкове училище. Товариство щороку виділяло на його потреби близько 3 тис. крб. Крім того, товариство фінансувало будівництво будинку єврейської «Талмуд-Тори». Загалом на потреби навчального закладу було зібрано 11 тис. крб. [95, с. 9].

Функціонувала також ціла низка добродійних об'єднань, діяльність яких поширювалася винятково на певні групи єврейського населення. Таким були, зокрема, Товариство допомоги єврейським учителям, Товариство опіки бідних ремісників і робітників-євреїв. У жовтні 1911 року заможні євреї міста Рівного вирішили створити Товариство опіки бідними дітьми при Рівненській талмуд-торі. Ініціативна група розробила статут товариства, за яким передбачалося влаштуванням шкільних свят і забезпечення бідних дітей одягом, їжею, навчальним приладдям, ліками [308, арк. 1-2]. Цей статут був поданий на затвердження Волинському губернському управлінню у справах про товариства. Інформацію про благонадійність членів-засновників та активістів мало подавати Губернське жандармське управління. Щодо цього товариства в рішенні останнього зазначено, що двоє засновників товариства – М. Ландау та Ш. Куліковичер – належать до сіоністської організації [308, арк. 11, 14]. На підставі цієї інформації, Волинський губернський відділ у справах про товариства 8 лютого 1912 року відмовив у реєстрації товариства [308, арк. 14] (Додаток Д), що свідчить про ретельну перевірку державними органами всіх інституцій, здатних впливати на стан єврейської громади та її освіти.

Аналіз діяльності різних інституцій, що прямо чи опосередковано впливали на розвиток єврейського шкільництва в другій половині XIX – на початку XX століття дає підстави стверджувати, що в їхніх підходах до єврейської освіти можна виділити три основні напрямки: традиційний, або консервативний (обмеження початкової єврейської освіти рамками національно-релігійної самобутності), просвітницький підхід прихильників руху Гаскали (включення євреїв до загальнолюдської культури при збереженні національних і релігійних особливостей) та офіційний, або державний (русифікація й асиміляція єврейського населення Російської імперії).

У процесі дослідження встановлено, що роль громадських інституцій у розвитку єврейської початкової освіти на Волині стала зростати в другій половині XIX століття.

Доведено, що єврейське шкільництво досліджуваного періоду насамперед завдячує своїм розвитком активній діяльності численних єврейських громад, доброчинних товариств релігійно-національного спрямування, філантропічних організацій. Зростання активності благодійних громадських об'єднань пояснюємо тим, що їх діяльність у цей період непокоїла владу менше, ніж культурно-просвітницьких товариств, які, на думку царської адміністрації, становили реальну загрозу панівному режиму.

Варто зазначити, що в другій половині XIX століття особливого поширення набув благодійницький рух сприяння початковій єврейській освіті. Керуючись релігійно вмотивованими принципами гуманного ставлення до знедоленого єврейського народу («цдака», «міцва»), заможні люди особисто, а часом і цілими родинами жертвували свої гроші або майно для заснування єврейських початкових закладів (талмуд-тор, єврейських державних і приватних училищ), які часто отримували ім'я своїх засновників. Члени благодійних товариств сприяли також активному розвитку системи початкової освіти через участь у діяльності комітетів і комісій із налагодження освітнього життя регіону. Єврейські благодійні товариства є зразком безкорисливості, безцінним досвідом доброчинності та співпраці з окремими державними діячами у вирішенні спільних проблем та оптимізації суспільних відносин.

2.3. Мережа освітніх закладів, у яких могли навчатися євреї

Термін «шкільна мережа» в педагогічному словнику за редакцією М. Ярмаченка означає розподіл шкіл різних типів на певній території (міста, району, області, республіки) [184, с. 496]. У дослідженні маємо виходити з того, що шкільна мережа постійно уточнюється й раціоналізується відповідно до тих змін, які відбуваються в суспільстві й державі.

У другій половині XIX – на початку XX століття для соціокультурного розвитку євреїв Волинської губернії надзвичайно важливе значення мала мережа освітніх

закладів, у яких могли навчатися єврейські діти. Формування цієї мережі має витоки ще в першій половині XIX століття. Зокрема, важливе значення для становлення правових засад розвитку єврейського шкільництва мало «Положення про євреїв»(1835). Це «Положення», наприклад, дозволяло євреям навчатися в усіх державних і приватних освітніх закладах Російської імперії.

Відтак, сьогодні можна говорити, що це «Положення» стимулювало формування відкритої мережі освітніх установ, до якої входили не лише суто єврейські, але й інші заклади, засновані для забезпечення освітніх потреб громадян Російської імперії, зокрема і єврейської національності.

Варто також зазначити, що за чисельністю єврейські початкові навчальні заклади займали на Волині третє місце після церковнопарафіяльних шкіл і шкіл Міністерства народної освіти. Наголосимо, що в цей період система початкової освіти регіону, зокрема і єврейської, функціонувала в межах законодавства, розробленого для Київського навчального округу.

В огляді Волинської губернії за 1892 рік усі навчальні заклади краю, підпорядковані Міністерству народної освіти, за рівнем освіти умовно були розділені на три групи. До першої належали заклади із середньоосвітнім курсом, до другої – з програмами, меншими, ніж в середньоосвітніх, але вищими, ніж у початкових училищах, і, нарешті, до третьої – заклади з елементарним освітнім курсом. Саме до третьої групи входили суто єврейські освітні заклади, а саме: 6 єврейських однокласних училищ (579 учнів), 12 єврейських приватних училищ (113 хлопчиків, 322 дівчинки), 429 хедерів (5774 хлопчики, 915 дівчаток) і 4 єврейські «Талмуд-Тори» (405 учнів) [320, арк. 15].

Зазначимо, що зростання чисельності євреїв можна пояснити тим, що юдейська релігія освячувала багатодітні родини і тому, вони менше потерпали від голоду, воєн, епідемій. Серед єврейства була менша дитяча смертність завдяки самодопомозі єврейських громад і професійних лікарів. Отже, згідно із статистичними даними протягом століття з 1797 по 1897 рр. чисельність єврейського населення на Волині зросла більш як у 27 разів [76, с. 13], (Рис. 2.3). На

думку авторів цифри щодо кількості євреїв даного періоду не відповідали дійсності й були значно вищими [76, с. 13].

Значна кількість єврейського населення (13,3%) [79, с. 325] зумовила його помітну роль у житті Волині і сприяла тому, що в другій половині XIX століття в краї вже склалася ціла система релігійних, громадських, державних і приватних єврейських освітніх закладів. До релігійних належали: хедери, суботні школи, бет-мідраші, єшиботи, а також громадські освітні заклади – талмуд-тори. Чільне місце в цій системі посідали державні та приватні єврейські училища.

Наголосимо, що для єврея велике значення мали патріархальні традиції, оскільки саме в сім'ї спільними зусиллями батьків і дітей плекались основи юдаїзму. Однією з таких найдавніших єврейських традицій було навчання хлопчиків івриту та Біблії. Тому кожна родина вважала обов'язком дати своїм синам хоча б початкову освіту рідною мовою. Варто зауважити, що в єврейському середовищі освіта для дівчат мала значно менше значення. Однак, попри цей факт, усе ж функціонували і єврейські жіночі школи.

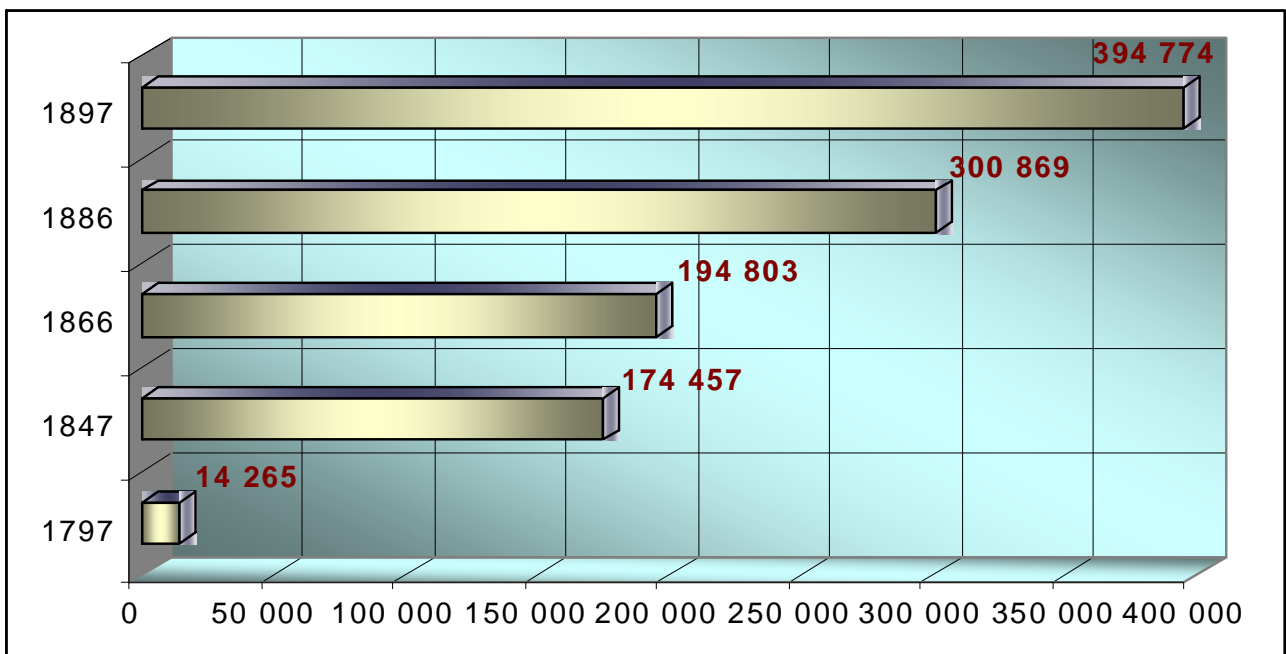

Рисунок 2.3 – Динаміка зростання єврейського населення на території Волині

Отже, у другій половині XIX століття на Волині вже було утворено цілу систему початкових освітніх закладів, у яких могли навчатися євреї. Функціонування цієї системи зумовило досить високий рівень грамотності волинських євреїв, який якісно відрізнявся від рівня освіти багатьох інших етнічних громад Волині.

Варто наголосити, що в середині XIX століття чільне місце в освіті єврейської молоді на Волині займали хедери (хадаріми). Термін «хедер» з'явився в XIII столітті в Німеччині й мав кілька значень. Зокрема, так називали місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань, або кімната в синагозі чи приватному будинку. Хедери вперше були засновані в 63 році до н.е. з ініціативи рабина ієгошуа Бен Гамла, коли було прийнято рішення про обов'язкову присутність меламедів у кожному місті й навчання дітей із шести-семирічного віку.

Відтак, хедер – єврейська початкова школа, мета навчання в якій полягала у вивченні заповідей Тори – нормативної частини юдаїзму, що регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв, Талмуду й рабіністичної літератури, а також ознайомлення з обрядами, особливостями побуту, формування єврейського світогляду. Основне завдання хедерів – навчати дітей єврейської мови, молитов, релігійних законів, виховували їх за національними звичаями та традиціями.

Зазначимо, що в середині XIX століття початкова освіта євреїв майже не контролювалася російським царським урядом і на всій території Волині навчанням дітей займалися меламенти (вчителі), які здебільшого не мали спеціальної підготовки. Часто меламенами ставали збіднілі купці, візники, ремісники, служителі синагоги, солдати у відставці, тобто особи, не обтяжені педагогічним досвідом. Народна мудрість говорила про них: «Стати меламеном і померти ніколи не пізно». З цього приводу І. Шульковський, зокрема, писав: «Утримувач хедера вищого розряду в місті Рівному заявив, що в нього діти не навчаються єврейському письму, оскільки він сам писати не вміє» [244, с. 31-32]. За віком і педагогічним стажем меламенти також були дуже різними. Ш. Штампфер зазначав, що наймолодшому

меламеду Волині було 26 років, а найстаршому – 69. Є також інформація про те, що більше половини утримувачів хедерів мали вік від 41 до 60 років [241, с. 53].

Зауважимо, що хедери поділялися на домашні платні та громадські безкоштовні. Багаті євреї здебільшого запрошували меламедів навчати своїх дітей додому, а громадські – влаштовувалися для найбідніших дітей і сиріт та утримувалися коштом єврейських громад [244, с. 45]. У громадських хедерах досить великих коштів потребували утримання приміщень, опалення й освітлення. Громади не завжди мали змогу оплатити всі необхідні для якісної роботи послуги, і тому навчання здебільшого відбувалося в малопристосованих для шкільних потреб будинках.

Яскраво описав у спогадах навчання в хедері відомий єврейський педагог і літератор А. Паперна – випускник Житомирського рабинського училища. «Сам вигляд класної кімнати, – писав він, – міг викликати смуток у найбільш невибагливого щодо етики й комфорту учня. Досить велика кімната з відсирілими й почорнілими стінами, прогнилою підлогою та стелею, освітлена одним вікном, скло якого склеїли з уламків, була житлом меламеда. У ній були велика піч, полиця з кухонним начинням, ліжко, колиска для немовляти та інші господарські речі. У кімнаті юрмилися діти меламеда, походжали представники тваринного царства в особі годувальниці-кози, курей і півня. Власне хедер складався з «червоного» кутка, де на високому м'якому стільці сидів «ребє»..., по боках від нього стояли дві довгі лавки для учнів...» [238, с. 66].

Умови навчання єврейських дітей у хедерах, їх вплив на стан здоров'я школярів викликали занепокоєння в багатьох освітянських діячів Волині. Зокрема, Л. Біншток писав: «Хедери є плодоносним джерелом інфекційних хвороб для дітей, тому коли яке-небудь дитя має кір, краснуху, коклюш та інші захворювання, то зараза буває такою сильною, що за короткий час весь хедер спустошується, тому що ніде не буває такої брудноти й такої тісноти, як у дардеке-хедерах (хедери для абетки)» [10, с. 29].

З архівних документів відомо, що в 1865 році хедери вже були відкриті практично в усіх повітах Волинської губернії. Уточнимо, що найбільше їх функціонувало в Новоград-Волинському (53) і Старокостянтинівському (49) повітах [269, арк. 39].

Варто зазначити, що законом від 1 березня 1893 року були встановлені вимоги до санітарно-гігієнічних умов діяльності хедерів. Зокрема, у їх приміщенні вже не повинно було бути жодних зайвих предметів, окрім класних меблів та учнівських речей. Там не могли проживати ні меламенти, ні члени їхніх сімей, не дозволено також існування в одній квартирі двох хедерів. У класній кімнаті допускалося зберігання лише навчальних книжкових зібрань. У кожному хедері на стіні класної кімнати мало висіти свідоцтво на звання меламена та список учнів, які там навчалися. Приміщення хедерів забороняли також прикрашати портретами єврейських громадських чи релігійних діячів [351, арк. 261-263]. Це було зумовлено недовірою царського уряду до відомих єврейських просвітителів, які мали вплив на цей етнос. Утримувачам хедерів і меламендам Волинською губернською єврейською училищною комісією було наказано систематично звітуватися про місцезнаходження хедер, його розряд (перший чи другий), перехід дитини з нижчого розряду у вищий, тобто на Талмуд, подавати списки учнів, свідчення батьків дітей про рівень задоволення навчанням, довідку місцевої влади про хорошу поведінку меламена тощо [302, арк. 9].

Варто звернути увагу й на те, що наприкінці XIX століття, за офіційними даними, не завжди можна було встановити реальну кількість хедерів і кількість учнів у них. Наприклад, у «Пам'ятній книжці Волинської губернії за 1891 рік» наведено дані про те, що в 1889 році в губернії функціонувало 247 хедерів, у яких навчалося 2617 учнів [Додаток А. 3.].

Водночас у звіті попечителя Київського навчального округу за цей самий 1889 рік мова йшла вже про 323 хедери, однак зазначено, що кількість учнів у них точно не встановлена. «Указана кількість хедерів, – писав попечитель, – можна вважати, нижча за реальну, оскільки їх набагато більше, бо важко уявити, щоб їх не

було в повітах, де є дуже багато торгових містечок, заселених євреями...» [170, с. 27].

У 90-х роках стала швидко зростати чисельність єврейського населення Волині й кількість початкових єврейських шкіл-хедерів. Відомо, наприклад, що в 1891 році в 319 хедерах навчалоя 3684 учні, у 1904 році в 648 хедерах уже було 11313 учнів [Додаток А. 3.].

На діаграмі показано учнівський склад хедерів на Волині та кількість учнів у них за 1889 р., 1891., 1904 р. (Рис. 2.4).

Зазначимо, що євреї Волині ретельно оберігали свою традиційну початкову хедерну освіту, а реформи царського уряду, що загрожували русифікацією єврейського шкільництва, сприймали дуже обережно.

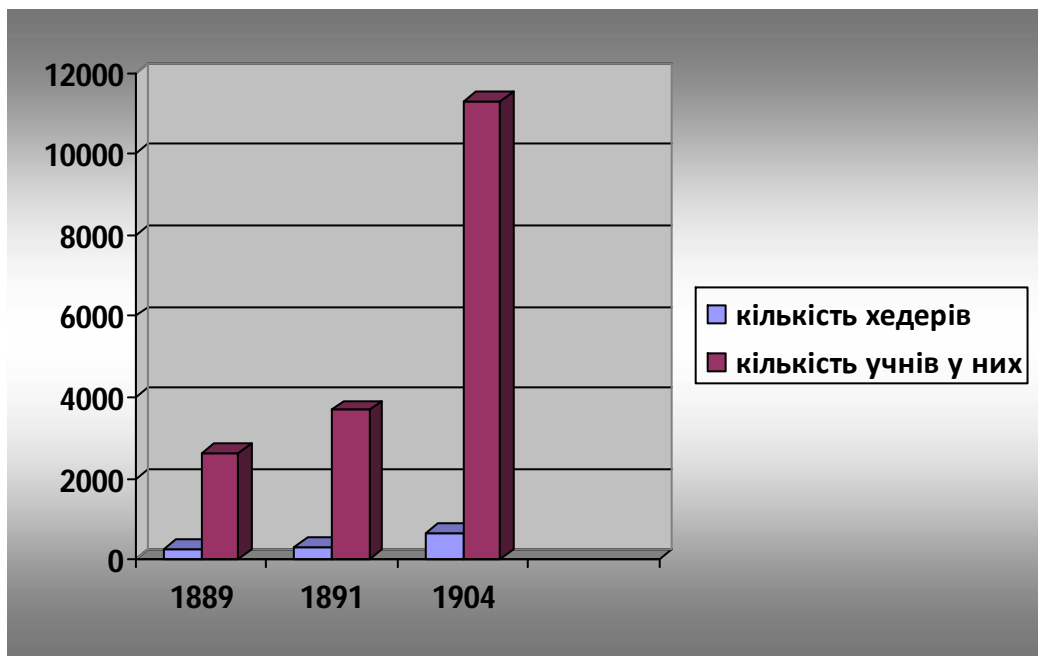

Рисунок 2.4 – Кількість та учнівський склад хедерів на Волині

Єврейський діяч Я. Ейгер у доповіді на нараді Товариства з розповсюдження освіти серед євреїв заявив: «Хедер – подібний до гетто, він був одним із факторів збереження єврейства протягом століть неймовірного гніту. Слугуючи переважно

зміцненню релігійного світогляду, традиційний хедер у ту лиху годину зміцнював також національну самосвідомість єврейських мас» [246, с. 5-28].

Попри всі недоліки хедерної освіти, саме завдяки цим закладам євреї переважно більшості були грамотними, передавали з покоління в покоління відданість релігії й заповітам своїх предків, і через навчання в них пройшла значна частина діячів єврейської громади Волинської губернії. Уточнимо також, що, як традиційна єврейська школа, хедер залишався основним початковим навчальним закладом аж до 1917 року.

Наприкінці XIX – на початку XX століття серед учителів, прогресивних єврейських діячів та окремих посадових осіб стали розгортатися дискусії щодо проблем і перспектив розвитку хедерної освіти, результатом яких стали впровадження в навчально-виховний процес значної кількості експериментальних програм і розробка нових проектів реформування початкових шкіл. Нові хедери з більш кваліфікованими вчителями й вищим рівнем навчання поступово перемагали у великому протистоянні зі старими початковими єврейськими школами [169, с. 18; 244, с. 43].

Варто зазначити, що, окрім хедерів, на Волині в XIX – на початку XX століття функціонувала мережа початкових шкіл, які називалися талмуд-торами. Талмуд-тора – навчально-благодійне громадське єврейське початкове училище для хлопчиків із бідних сімей і сиріт, навчання в якому мало вузько релігійне спрямування.

Окрім Закону Божого, у талмуд-торах навчали також російської мови, Біблії, молитов, давньоєврейської мови ідиш. Інтенсивний розвиток талмуд-тор на Волині припадає на кінець XIX століття, коли у світлі ідей Гаскали все більше освічених євреїв-громадян усвідомлювали необхідність освіти для юнацтва.

Зазначимо, що в цей період найбільш відомою в регіоні була Ізяслівська талмуд-тора, де 15 учителів навчали 120 учнів [269, арк. 39]. На діаграмі показано учнівський склад талмуд-тор на Волині та кількість учнів у них за 1889 р., 1891., 1904 р. (Рис. 2.5).

Зазначимо, що матеріальний стан талмуд-тор був дуже бідним. Приміщення шкіл часто не опалювали, і тому дітей відпускали додому раніше, ніж передбачено навчальним планом.

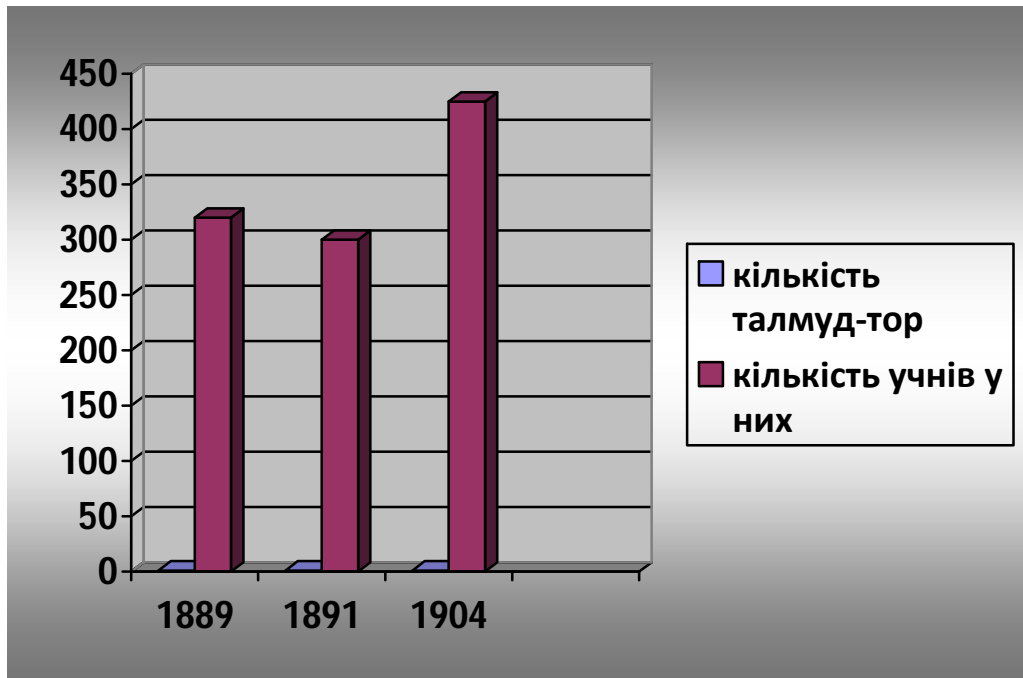

Рисунок 2.5 – Кількість та учнівський склад талмуд-тор на Волині

Із сумом у душі описував у журналі «Єврейська школа» учнів талмуд-тори Т. Ротенберг: «Наближаючись до талмуд-тори, я зустрів групу обідраних, босих, брудних хлопчаків... Це були талмуд-торники. Вигляд цих нещасних вихованців страшний: майже всі учні талмуд-тори мають запалення повік, деякі – трахому, що видно із записів лікаря-попечителя... Зарослі, неохайні, обідрані, босі, з хворобливим обличчям, вони справляли враження дикунів» [205, с. 51]. Проте, попри всі недоліки талмуд-тор, для малозабезпеченої частини єврейства це був чи не єдиний спосіб дати дітям основи знань, не відриваючи їх від релігії, культури й традицій єврейської родини.

Попри тяжке соціально-економічне становище, у єврейських сім'ях свято оберігали свої традиції, релігію, мову, систему початкової освіти, самобутній спосіб

життя. Суботні та святкові дні, вільні від важкої праці й турбот, євреї присвячували релігійним заняттям із Талмуду та його коментарям. Для більшості єврейських родин одним з основних завдань виховання дітей було створення умов для отримання початкової освіти. Єврейська громада також усіляко підтримувала прагнення дітей до здобуття освіти. Відомо, наприклад, що заможні батьки, які мали власну справу, своїм коштом могли утримувати талмуд-тори. Для навчання сиріт і дітей із бідних єврейських сімей функціонували також талмуд-тори, які утримувалися коштом єврейських громад, пожертвувань заможних євреїв і коштів, які надходили від коробкового збору. Єврейські громади на благодійні кошти закуповували книги, паливо, свічки. Однак відкриття таких шкіл було пов'язане з подоланням багатьох організаційних перешкод із боку царського уряду, і тому ці заклади часто діяли таємно [268, арк. 22] (Додатки А. 1., А. 2.). На це, зокрема, указує секретний рапорт наглядача Дубненського державного єврейського училища першого розряду, у якому наголошено, що протягом кількох років державний наглядач рабин П. Брик «різними вивертами зміг відводити очі керівництва» [269, арк. 39]. У цьому рапорті зазначено також, що «в талмуд-торі більше 60-ти хлопчиків виховуються в надзвичайно фанатичному дусі» [269, арк. 39]. Як свідчать документи, наглядач пропонував закрити талмуд-тору, оскільки вона, на його думку, завдавала «відчутної шкоди справі освіти євреїв» [269, арк. 39].

У другій половині XIX століття методи та зміст навчання в талмуд-торах були примітивними, схожими з тими, що панували в хедерах. Відрізнялися вони лише більшою кількістю учнів і вчителів. Із метою підвищення рівня та збагачення змісту викладання в талмуд-торах фахівцями Міністерства народної освіти в 1852 році була розроблена й видана програма викладання єврейських предметів і перелік релігійних статей, які повинні були вивчати [205, с. 39].

На Волині талмуд-тори нового покращеного типу стали з'являтися лише у 80–90-роках XIX століття. Вони виявилися важливим елементом початкової єврейської освіти, на краще змінився і її зміст. Крім звичних єврейських предметів, вивчали російську мову, арифметику, історію, географію, малювання, правопис, співи,

гімнастику. У більшості талмуд-тор нового типу Волинської губернії не тільки зросла кількість навчальних предметів, але й знання учнів ставали ґрунтовнішими. Зазначимо, що такі школи успішно функціонували в Острозі (68-120 учнів), Рівному (68-120), Овручі (35-50), Новоград-Волинському (110-120), Луцьку (50-70) [179, с. 116].

У XIX столітті в Російській імперії виникли також суботні релігійні школи – навчальні заклади, у яких один чи два рази на тиждень викладали єврейські предмети, а також російську мову, арифметику та Закон Божий. Основне завдання цих закладів – дати початкову освіту особам, які з різних причин не мали змоги навчатися в дитячі та юнацькі роки у вільний від роботи час. Важливість суботніх шкіл для волинських євреїв була очевидною, оскільки в них безкоштовно навчалися особи з найбіднішої частини громадян міста – учні ремісників, робітників та особи, які працювали в обслузі.

Зазначимо, що з дозволу попечителя Київського навчального округу 1861 році першу суботню школу було відкрито при Житомирському рабинському училищі для євреїв усіх станів, віку й матеріального становища. «Я переконався, – писав завідувач суботньої школи в газеті «Тижнева хроніка Сходу», – що подібні школи, при всій грамотності євреїв, надзвичайно корисні. Є багато хлопчиків, які не мають змоги відвідувати училища з тієї причини, що зайняті пошуками хліба насущного; інші не можуть виконувати всіх формальностей, які пов'язані з державним закладом, і не мають коштів для придбання підручників; третім, нарешті, при величезному бажанні вчитися роки не дають змоги вступити до державного закладу; у суботній же школі всі перераховані незручності ліквідовані, тому що цей заклад відвідують двічі на тиждень, ніхто з учнів не повинен турбуватися наперед про навчальні посібники, та й, крім того, до цього закладу приймають людей різного віку й матеріального становища. Завдяки цим заходам Житомирська суботня школа вже переповнена й робить помітні успіхи» [99, с. 2; 205, с. 54].

Викладачами суботніх шкіл здебільшого були випускники та випускниці місцевих гімназій, для яких суботні школи стали місцем першої педагогічної

практики. Відомо, що в Житомирській суботній школі безкоштовно викладали випускниці жіночої гімназії Е. Балабан, М. Местечкіна-Оніщканська, С. Ратнер, Л. Соболев, С. Каган, Б. Катерберг, Б. Берензон, Д. Шор, М. Грінштейн. Відомо також, що викладачами в Житомирській суботній школі працювали випускники Віленського єврейського учительського інституту Б. Кальмансон та Х. Лівшин. Крім того, у суботніх школах могли працювати особи, які мали державні свідоцтва домашніх і початкових учителів. Наприклад, у Житомирській суботній школі до них належали Р. Грінштейн, С. Хейфіц, А. Костинський, Б. Штеренберг [177, с. 13; 178, с. 18-20]. Наголосимо, що Житомирська суботня школа була на Волині однією з найбільш «наповнених». Зокрема, у 1907 році, за даними «Пам'ятної книги Волинської губернії», у ній навчалося 90 учнів, а в 1912 році – 95 [179, с. 64].

Важливе місце у справі початкової релігійної освіти єврейського юнацтва мали також бет-мідраші, особливо в «смузі осілости», до якої належала Волинська губернія. Цей тип закладів функціонував практично у всіх містах і містечках регіону. Їх також називали молитовними будинками, молільнями, які забезпечували вивчення молитов, здійснення обрядів і ритуалів, ознайомлення з релігійною та іншою літературою, що розвивала творчі здібності учнів. У невеликих містечках Волині молитовні школи часто виконували функції синагоги. Приміщення цих шкіл здебільшого не відповідали вимогам навчального закладу. Однак популярність їх була великою, оскільки в цих закладах було запроваджено вільне відвідування, відсутність іспитів і плати за навчання, а також усебічна підтримка учнів членами єврейської громади. Усе це разом стимулювало інтерес єврейського населення до бет-мідрашу. Письменник М. Сфорім згадував: «Молоді люди, які не мають ні копійки за душею, приходять сюди пішки майже без нічого, з мішком, у якому зберігаються дві старі залатані сорочки й пара поношених латаних шкарпеток. І ось бідове містечко, засмучене власною убогістю, бере на себе турботу про приїжджих, забезпечуючи їх чим тільки може. Заради Тори найбільший бідняк був готовий поділитися з іншими останнім шматочком хліба, якщо він у нього є» [205, с. 59]. Наголосимо, що бет-мідраші утримувалися на кошти єврейських громад, благодійні

внески багатих євреїв і кошти, які виділяли з коробкового збору. Навчальним процесом, внутрішнім життям і господарством молитовної школи займалося Духовне правління, членів якого обирало молитовне товариство закладу. До складу Духовного правління обирався освічений єврей, до функцій якого належало роз'яснення питань, які виникали під час богослужіння чи виконання обрядів.

За даними державного архіву Житомирської області, у другій половині XIX століття бет-мідраші були досить популярним у єврейському середовищі типом закладів. Зокрема, у Луцькому повіті їх діяло 20, Старокостянтинівському – 25, Рівненському – 26, Острозькому та Ізяславському – по 28, Новоград-Волинському – 33, Дубненському – 34 [268, арк. 43].

Крім бет-мідрашів, у регіоні діяли також єшиботи (єшиви) – вищі релігійні школи, які відігравали важливу роль у духовному житті євреїв Волині, здійснюючи підготовку рабинів для громад і забезпечуючи задоволення потреб юнацтва в поглибленому вивченні Талмуда. Юнаки, які не бажали зупинятися на елементарній початковій освіті, йшли до бет-мідрашу, де присвячували себе самостійному вивченню Талмуда, утворювали при молитовних будинках групи «бідних бахурів», які, власне, і були маленькими єшиботами.

У системі традиційної єврейської освіти Волині єшибот займав особливе місце. У цих релігійних школах юнаки знайомилися з літературою, написаною відомими рабиністами. М. Моргуліс, Ш. Абрамович та інші розробили нову програму єшиботу, яка була затверджена Міністерством народної освіти в 1905 році. Основна її мета – підвищити рівень навчально-виховного процесу в цих релігійних школах, упровадивши широке вивчення загальноосвітніх предметів. Але лише деякі єшиботи прагнули об'єднати у своїй навчальній програмі духовно-релігійні предмети з елементами світської та раціональної освіти [235, с. 69].

На початку XX століття дослідник єврейської початкової освіти на Волині І. Шульковський, аналізуючи стан навчально-виховної роботи у «Волинському єшиботі», зазначав: «Житомирський єшибот – три послідовних відділення в різних частинах міста. Це, найімовірніше, хедери вищого типу з більшим курсом Талмуда.

Успіхи задовільні. Спостерігається навіть потяг до реформи... Але повне, якщо хочете, сильне враження від єшиботів у Рівному й Ковелі. На нашу думку, єшиботи повинні звернути на себе увагу активних громадських сил. За хороших умов із єшибота можна створити зразкову єврейську школу покращеного типу, звідки будуть випускати освічених меламедів, розвинених проповідників, високоосвічених рабинів» [244, с. 45].

Чільне місце в єврейській початковій освіті посідали державні єврейські училища – перехідний ступінь у справі заохочення євреїв до навчання в загальних навчальних закладах, як альтернативу релігійній школі, особливо хедеру. Основні їх завдання – охоплення безкоштовною початковою освітою молоді майже всіх повітових містечок губернії та підготовка спеціалістів, які мали більш ґрунтовні знання для навчальної та культурно-освітньої діяльності. Ці училища стали центрами єврейського просвітництва в містечках Волині.

Наголосимо, що державні єврейські училища поділялися на початкові або училища першого розряду і на другорядні або училища другого розряду. Єврейські училища засновувалися відповідальним урядом товариствам і приватним особам не заборонялося засновувати училища, які зверталися з проханням до навчального керівництва встановленим порядком. Державні єврейські училища відкривалися і закривалися з дозволу Міністерства народної освіти. Училища повинні були мати пристойне приміщення з розділеними кімнатами для кожного класу. При училищах першого і другого розрядів дозволяється влаштовувати з дозволу Міністерства народної освіти для заможних дітей пансіони, а для бідних – загальні учнівські квартири за рахунок добровільних пожертвувань [324, арк. 4-8].

В училищах першого розряду діти навчалися закону єврейської віри, читання й письма російською та давньоєврейською мовами з початковою граматиною. Викладачі державних училищ Волині, складаючи робочі програми, за основу брали навчальні програми Міністерства народної освіти, але вносили до них зміни, пристосовуючи до місцевих умов. Ураховували також попередню підготовку й

розумовий розвиток учнів та матеріальну базу закладу (наявність підручників, наочних посібників тощо).

У першому класі державного училища першого розряду вивчали Біблію – 1-а і 2-а книги Мойсея (3 уроки у тиждень); з молитовника – головні молитви; переклад з німецької – (2 уроки); з Маймоніда, Хайє-Адам – про заповіді – (2 уроки); за підручниками міністерства освіти – перші основи єврейської граматики – (2 уроки) [297, арк. 41-41 зв.].

У другому класі державного училища першого розряду діти вчили Біблію, починаючи з 3-ї книги Мойсея до книги Царств, (3 уроки у тиждень); із Маймоніда (2 уроки); із Хайє-Адам (2 уроки); єврейську граматику (2 уроки); статі про молитви – по книгам Лешон-Іврі, Віленського видання 1847 р., II частина, парагр. 76–163., ч. III, парагр. 214–272. (2 уроки) [297, арк. 41-41 зв.].

В училищах другого розряду вивчали основи комерційних наук. З приводу перспектив обсягу знань і рівня викладання в цих закладах відомий педагог У. Розенцвейг заявляв, що вивчення таких дисциплін, як «рахівництво, товарознавство, природознавство і вправи в корисному складі далеко просунули б єврейські училища, надали б їм життя і збуджували б таке співчуття в усіх сферах нашого народу, що багато наших громад стали б клопотатися про право відкрити в себе подібні училища» [91, с. 4].

У першому класі державного училища другого розряду вивчали Біблію – книги: Єремії, 12 малих Пророків і притчи Соломона (по 3 уроки у тиждень); із Маймоніда – про заповіді (2 уроки); із Хайє-Адам – статі про Суботу і Пасху (2 уроки); із Граматики – третій відділ I-ї частини та з III-ї частини парагр. 164–213 включно (2 уроки) [297, арк. 41-41 зв.].

У другому класі державного училища другого розряду школярі вчили Біблію – Псалтир, книги: Даніїла, Ездри, Нееміна– (3 уроки у тиждень); із Маймоніда – 2 уроки; із Хайє-Адам – статті про новий рік, про Куші, святках, постах та про міжнародні свята (2 уроки); з граматики – IV та V частини парагр. 273–369 включно (2 уроки).

У третьому класі діти з Біблії вчили книги: Пророка Ісайя, Іова, Русь і плач Єремії (3 уроки у тиждень); із Маймоніда – статі призначені виключній програмі (2 уроки); із Хайє-Адам – статі про їжу, траури, милостинях, та віршах з Біблії (2 уроки); з Граматики – повтор вивченого матеріалу з другого класу і закінчення V частини парагр. 370–400 включно, яке у вправах і складах (2 уроки) [297, арк. 41-41 зв.].

На початку XX століття (до 1917 р.) у Волинській губернії функціонувало п'ять початкових двокласних єврейських училищ: у Житомирі (1887), Рівному (1911), Дубно (1912), Володимир-Волинському (1914) та Кременці (1914) [178, с. 8, 92; 182, с. 227; 179, с. 348].

На діаграмі показано учнівський склад державних єврейських училищ Волині та кількість учнів у них за 1907 р., 1908 р., 1911 р., 1912 р. (Рис. 2.6).

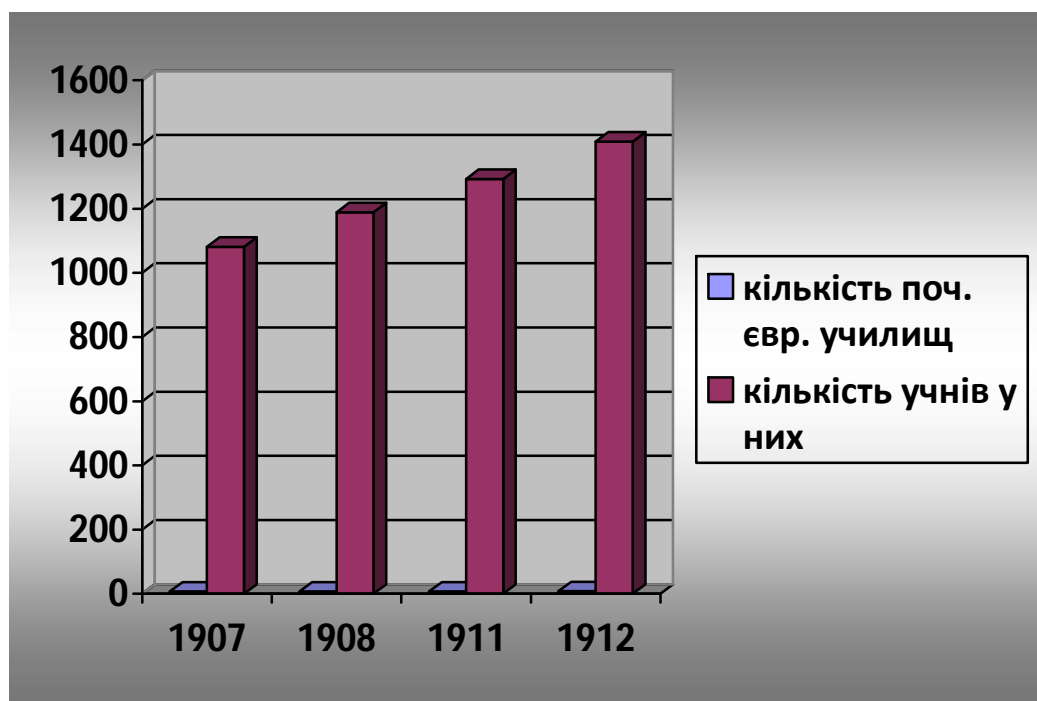

Рисунок 2.6 – Кількість та учнівський склад державних початкових єврейських училищ

Відомо, що відкриття перших державних єврейських училищ єврейство Волинської губернії зустріло ворожо. Причина полягала в тому, що ці училища єврейське населення сприймало як антинаціональні навчальні заклади, які уряд відкривав для боротьби з традиційними хедерами й талмуд-торами. Як показував досвід, державні єврейські училища значно покращили рівень освіти в середовищі малозабезпечених верств єврейського населення Волинської губернії.

У другій половині XIX століття в середовищі волинських євреїв стала активно поширюватися ідея розвитку початкової ремісничої освіти при державних єврейських училищах. Відомо, що в перші роки свого існування цим закладам доводилося долати серйозне протистояння з боку вікових традицій єврейства та лідерів його найбільш ортодоксальної частини. Саме тому про відкриття ремісничих відділень при цих закладах у той час не могло бути й мови. Однак представники прогресивної частини єврейської громади Волині, зацікавлені в розвитку нових форм соціальної інтеграції євреїв, усе частіше стали порушувати питання розвитку початкової ремісничої освіти, а відтак – і підготовки професійних кадрів для реалізації цієї ідеї. Зазначимо, що до її прихильників належали члени гуртка просвітників «Маскілим», які проживали в Бердичеві, Києві, Житомирі. Ідеологи єврейського відродження І. Левінзон, О. Рабинович та інші вважали, що єврейство мало поновити свої права на землеробську та ремісничу працю, для чого необхідно було роз'яснити це суспільству й представникам єврейської громади та належним чином організувати початкову професійну освіту [205, с. 84-85].

Відомо, що єврейським просвітникам вдалося переконати тодішнього генерал-губернатора краю князя І. Васильчикова зробити на цю тему доповідь вищому керівництву. У 1859 році така доповідь була проголошена перед урядом. У ній генерал-губернатор доводив, що євреї більш схильні до ремесел, ніж до інших занять, і тому пропонував відкрити в кожній губернії, що належала до межі єврейської осілості, по одній ремісничій школі. І. Васильчиков розробив детальний план запровадження початкової ремісничої освіти для євреїв. Відповідно до цього плану у Волинській, Київській та Подільській губерніях із найбільш необхідних єврейських

родин потрібно було набрати по 30 хлопчиків для навчання ремесел. Генерал-губернатор пропонував також витрати на утримання ремісничих шкіл покласти не лише на місцеві громади, але й підтримати їх створення урядовими субсидіями [18, с. 2].

Варто наголосити, що перше єврейське ремісниче училище Російської імперії було відкрите в 1862 році саме в місті Житомирі. Одним із його засновників став М. Вайнштейн. Відомо, що діяв цей заклад до 1884 року. Його закриття місцева влада пояснювала тим, що євреї Південно-західного краю «дають більшість ремісничих рук і цим заважають розвитку ремісничої праці серед корінного населення, яке вони експлуатують». Насправді основною причиною, яка штовхнула російських чиновників до закриття єврейського ремісничого училища, була відсутність у краї подібних освітніх закладів для християн. Показовим є, на жаль, те, що в цій ситуації влада не ставила питання про вирівнювання конкуренції, яка виникала між різними соціальними верствами краю, шляхом розвитку мережі християнських ремісничих шкіл, а натомість Житомирське єврейське ремісниче училище проголошували «зайвим знаряддям у руках євреїв для експлуатації корінного населення» [96, с. 316]. Ця провладна позиція надовго затримала розвиток початкової професійної освіти.

Однак варто також визнати, що управління навчальних округів Західного краю не створювало спеціальних перешкод місцевим єврейським громадам, які виявляли бажання відкривати ремісничі відділи при наявних єврейських освітніх закладах. Крім того, за двадцять років функціонування училище підготувало багато фахівців, які згодом стали вчителями в ремісничих відділах та в заново створених через деякий час єврейських ремісничих училищах [18, с. 4].

У 1880 році в Санкт-Петербурзі за ініціативи відомого в Росії письменника та вченого М. Бакста було засновано Товариство ремісничої праці, що діяло під гаслом «Через освіту – до свободи». Важливим завданням цього товариства була організація допомоги бідному єврейському населенню через надання йому можливості здобути ремісничу освіту. З цією метою в школах товариства тих

єврейських юнаків, котрі не змогли продовжувати навчання в закладах вищого рівня, навчали ремісничій і сільськогосподарській майстерності [205, с. 93]. Отже, у містах зі значною кількістю єврейського населення при єврейських державних початкових училищах почали відкривати ремісничі відділи.

Відомо, що в кінці XIX століття в Київському навчальному окрузі при єврейських однокласних державних училищах діяло п'ять таких відділень, одне з яких із 1 вересня 1883 року функціонувало при Рівненському ремісничому училищі. У ньому діти оволодівали столярно-токарною та палітурною майстерністю. Керував ремісничим відділенням завідувач державного училища [205, с. 93]. Для вирішення господарських проблем ремісничого відділення створено господарський комітет, який складався з голови, обов'язки якого виконував завідувач, членів училищного колективу та трьох членів від місцевої єврейської громади, котрі брали участь у всіх засіданнях ради з правом голосу з усіх справ щодо ремісничого відділення. Основна функція господарського комітету полягала в забезпеченні нормальних умов функціонування цього відділення.

Відомо, що станом на 1 січня 1890 року столярно-токарної справи на цьому відділенні навчалось 12 учнів, а палітурної – 15 [170, с. 17-19]. У 1889 році під керівництвом майстрів учні столярної майстерні виготовили 5 шаф, один стіл, один диван, 12 стільців, 6 класних лавок, 28 віконних рам і виконали багато інших робіт, а в палітурній майстерні було переплетено 526 книг і журналів та підготовлено кілька картин і мап. Уточнимо, що в кінці XIX століття в училищі залишилася тільки палітурна спеціальність, яку вивчали 19 хлопчиків. Учні переплітали книги й зошити, виготовляли портфелі, виконували картонажні роботи [167, с.41].

На жаль, матеріальне становище багатьох єврейських родин не давало змоги дітям проходити повний курс навчання. Однак вони все одно отримували можливість сформувати певні професійні навички, необхідні для самостійного життя. У 1890 році попечитель Київського навчального округу визнав позитивне значення діяльності цього відділення, зазначаючи, що його випускники здатні

самостійно займатися тим чи іншим ремеслом, «заробляючи собі чесною працею ... 12-20 крб. на місяць» [170, с. 19].

На початку XX століття ремісничі класи працювали також при однокласних і двокласних початкових єврейських училищах. Наприклад, у 1902 році при Острозькому училищі було відкрито слюсарно-ковальський клас, у якому навчалося 12 хлопчиків. Під керівництвом майстра М. Розенберга, випускника Житомирського ремісничого училища, учні виготовляли відра, замки, ліжка, умивальники та ін. Навчання було досить задовільним, давало хороші результати, і в 1905 році М. Розенберг був нагороджений медаллю «За старанність». З листопада 1892 року при Кременецькому училищі працював палітурний клас, у якому навчалося 10 хлопчиків. Протягом 1902 року вони виготовили замовлень на 34 крб. 27 коп. Майстром ремісничого класу з вересня 1897 року був П. Бродський [167, с. 41].

У 1904 році було відкрито слюсарно-ковальський клас при Житомирському двокласному єврейському училищі, у якому навчалося близько 20 хлопчиків. З 28 серпня 1908 року обов'язки майстра в цьому класі виконував А. Томбан, який закінчив міське початкове училище [177, с. 5]. 1 липня 1914 року при Володимир-Волинському однокласному початковому єврейському училищі відкрився ковальсько-слюсарний ремісничий клас. У ньому навчалося 14 хлопчиків. Обов'язки майстра виконував М. Колкер – випусник Одеського ремісничого училища товариства «Труд» [182, с. 305].

На початку XX століття єврейські громади Південно-західного краю стали піднімати питання про професійне навчання дівчат. Відтак, у Житомирі 18 жовтня 1907 року на кошти місцевої громади відкрилося єврейське жіноче училище, яке мало ремісничі відділення. Завідувала училищем випускниця жіночої гімназії Г. Маршак [177, с.13]. Як свідчать звіти училища, його випускниці здебільшого були помічницями модисток чи самостійно працювали вдома [168, с. 9-12]. У 1911 році єврейською громадою Рівненського повіту було відкрите приватне жіноче училище, у якому майстерності дітей навчали Х. Рубінштейн, яка мала звання майстрині, та її помічниця С. Трегер [182, с. 16]. 12 травня 1912 року було відкрите жіноче приватне

училище Х. Клебан у Старокостянтинові, де ремеслам навчала випускниця двокласного міського училища Г. Геллерштейн [182, с. 373].

Варто визнати, що на початку ХХ століття все більше дітей найменш забезпеченої частини єврейського населення Волині потребували здобуття професійної освіти. Між тим єврейських шкіл (як загальноосвітніх, так і спеціальних ремісничих) було дуже мало. Єврейські меншини, скупчені в межі осілости, позбавлені організованої професійної підготовки, змушені були віддавати своїх дітей на навчання до таких же бідних і малоосвічених, як вони самі, майстрів. За таких умов, що обтяжувалися, крім того, шовіністичною політикою Російської імперії, ремісничі відділення при початкових єврейських училищах стали, по суті, єдиними освітніми закладами, у яких єврейська молодь мала змогу опанувати основами професії.

Зазначимо, що на Волині діяв ще один тип початкових шкіл – приватні єврейські училища, які виникають у формі хедерів. Їх статус уперше було визначено в «Положенні про євреїв» 1835 року, а згодом прийнято «Положення про єврейські приватні училища» 1844 року. Вони повинні були навчати дітей російської мови, єврейських предметів та готувати їх до вступу до державних навчальних закладів [205, с. 81].

Утримувачі та вчителі таких училищ мали встановлений зразок свідоцтва на право викладання. Школи могли відкривати особи двох статей, які були росіянами чи українцями або ж мали російське громадянство. Це обмеження діяло відповідно до царського указу 1839 року, який забороняв відкривати приватні навчальні заклади на Правобережній Україні особам польського походження. Для відкриття приватних шкіл необхідно було отримати особливий дозвіл попечителя навчального округу, який затверджував навчальні плани й програми таких шкіл. Приватні училища, як і державні, поділялися на першорозрядні та другорозрядні. У перших вивчали єврейські предмети, знання яких були необхідними для вступу до державних єврейських училищ першого розряду. У другорозрядних – додатково вивчали читання й письмо російською мовою, а також чотири арифметичні дії.

Спільне навчання дітей різної статі було заборонене, оскільки воно суперечило звичаям євреїв. Однак при училищах могли бути жіночі пансіони. Відомо, що в 1883 році на Волині діяло чотири приватні училища, де навчалося 194 учні (53 хлопчики та 141 дівчинка) [153, с. 48].

У другій половині XIX століття з'явилися також і перші загальноосвітні навчальні заклади для дівчат. Попри те, що жіноча освіта мала в середовищі волинських євреїв багато упереджень, були також відкриті й окремі приватні єврейські жіночі школи, які відповідали рівню парафіяльних училищ і могли з часом реорганізовуватися в заклади вищого типу. Наприклад, у Житомирі на основі такої єврейської жіночої школи було відкрите приватне училище другого розряду Н. Розенталь, у 1907 році реорганізоване в чотирікласне. Тут 119 дівчат вивчали російську, французьку, німецьку мови, арифметику, історію, географію, рукоділля. Плата за навчання в підготовчому класі становила 60 крб. на рік, а в основних – 70 крб. [179, с. 124]. Зазначимо, що при Житомирському єврейському державному училищі було відкрито приватний жіночий пансіон, який відповідав рівню училища першого розряду. Відомо, що в 1866 році в цьому пансіоні навчалося 78 дівчат [278, арк. 3].

Станом на 1 квітня 1890 року в Київському навчальному окрузі діяло 36 приватних єврейських училищ, із них 13 чоловічих, 21 жіноче і два – спільних. Відомо, що на Волині функціонувало 5 жіночих приватних єврейських училищ та одне для дітей обох статей [171, с. 20]. У 1893 році в Житомирі з'явилося приватне жіноче училище М. Грінштейн, у якому навчалося 140 дівчат. У 1904 році при ньому було відкрито безплатну суботню школу для єврейських дівчат із 14-річного віку, у якій навчалося 75 осіб [179, с. 20]. Інші 16 жіночих приватних училищ на Волині були відкриті з 1905 по 1913 роки. У них, за винятком Житомирського училища третього розряду, навчання було платним. Розмір плати коливався від 6 до 40 крб. на рік. Відомо, що в усіх жіночих навчальних закладах губернії в 1914 році навчалося майже 1500 дівчат [179, с. 19-20, 124-125]. У цих закладах давали початкові знання з основних шкільних предметів і навички рукоділля. При

Житомирському жіночому училищі було відкрито ремісниче відділення. Це давало ученицям не лише знання із загальноосвітніх дисциплін, але й фахову підготовку, можливість заробляти гроші. Після закінчення училища учениці отримували ремісничі свідоцтва підмайстринь, які давали право працювати за спеціальністю в смузі єврейської осілості.

Окрім суто єврейських початкових освітніх закладів, у системі початкової освіти на Волині функціонували також інші заклади, у яких могли навчатися єврейські діти. Серед початкових шкіл, підпорядкованих Міністерству народної освіти, окреме місце належить земським школам, які на Волині з'являються лише в 1911 році, коли розпочалася підготовка до впровадження загальної початкової освіти. Офіційно земські школи отримали назву «початкові народні училища в губерніях, на які поширюється дія Положення про земські установи» [233, с. 96]. У контексті означеного вище особливої уваги заслуговує діяльність Луцької школи-притулку, яку утримувала Всеукраїнська земська спілка. У школі навчалось 300 учнів. Серед них – 255 українців, 25 поляків, 27 чехів, 13 євреїв [80, с. 9].

У цій частині роботи з'ясовано, що в другій половині XIX – на початку XX століття спільними зусиллями єврейських громадських діячів, учених-рабинів, згуртованості та благодійницькій діяльності єврейського народу на Волині утворилася й розвивалася широка мережа початкових навчальних закладів – хедерів, талмуд-тор, єшибот, суботніх шкіл і бет-мідрашів, приватних і державних навчальних закладів. Завдяки своїй мережі єврейське шкільництво у структурі освіти стрімко розвивалося та поширювалося на території Волинської губернії. Для освіти дівчат функціонувала мережа приватних жіночих єврейських училищ. Попри низький професійний рівень учителів, слабку матеріальну базу навчальних закладів, важкі соціально-економічні та правові умови життя єврейської спільноти, до 1917 року саме через ці школи пройшли тисячі школярів, які стали рабинами, проповідниками, ученими-рабінами та відомими громадськими діячами. Випускники й випускниці цих училищ, роз'їхавшись усією територією Південно-Західного краю, зробили значний внесок у справу подальшого розвитку єврейської

освіти, навчальні початкові заклади отримали спеціалістів, які мали підготовку, необхідну для здійснення навчальної та культурно-освітньої діяльності.

Висновки до другого розділу

У цій частині роботи на основі аналізу представлення базових понять дослідження в сучасних словниково-довідникових джерелах сформульовано зміст поняття «єврейське шкільництво», яке запропоновано трактувати як шкільну справу у всіх тих національних і державних освітніх закладах Російської імперії, у яких єврейські діти мали право здобувати початкову освіту. Система освіти на Волині здебільшого була зосереджена під пильним наглядом Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства сільського господарства та Міністерства Святого Синоду.

У процесі дослідження місця єврейського шкільництва у структурі освіти Волині кінця XVIII – початку XX століття з'ясовано, що єврейські діти могли вчитися в конфесійних початкових школах (хедерах, талмуд-торах, бет-мідрашах, єшиботах, суботніх школах) та світських навчально-виховних закладах як національних (державних єврейських початкових училищах за Положенням 1873 року та єврейських приватних училищах за Положенням 1844 року), так і державних (однокласних і двокласних сільських та двокласних міських училищ) за Положеннями 1869 р., 1874 р., та інструкцією 1875 року. У звіті Волинського губернатора за 1874 рік наголошено на тому, що майже половину волинських навчальних закладів усіх типів, яких у 1873 році було 1510, становили єврейські приватні школи, кількість яких дорівнювала 749.

У процесі роботи над дисертацією доведено, що розвиток єврейської освіти на Волині в другій половині XIX – на початку XX століття відбувався за складних соціально-економічних і політично-правових умов проживання єврейської меншини в освітньо-правовому полі Російської імперії. Варто наголосити, що для другої половини XIX століття характерною була опозиційність поглядів царського уряду та

єврейських громад щодо перспектив розвитку єврейського шкільництва, що не давало змоги сформуванню чіткої концепції розвитку початкової освіти євреїв краю. Російські чиновники забезпечували асиміляцію єврейської національної меншини через розвиток мережі державних початкових закладів, а громадські національні інституції прагнули зберегти традиційну єврейську школу, основану на вірі й самобутності єврейського народу. Під час проведеного дослідження встановлено, що в другій половині XIX століття в розвитку єврейської початкової освіти на Волині значно зросла роль громадських інституцій (єврейські громади, добродієві товариства релігійно-національного спрямування), провідними видами діяльності яких стали організаційно-просвітницька, педагогічна, культурницька й благодійницька. У роботі також показано, що визначну роль у розвитку єврейського шкільництва другої половини XIX – початку XX століття відігравали єврейські педагоги й учені А. Готлобер, Я. Ейхенбаум, Х. Лернер, Л. Цфейфель, З. Слонимський, М. Сухоставер, Г. Паличинецький, А. Паперна, І. Шульковський, культурні та громадські діячі Л. Біншток, Х. Каздан, Д. Маггид, Я. Ейгер, які брали активну участь в освітній діяльності Волинського краю, намагаючись упроваджувати нові підходи до розвитку єврейського шкільництва. Підкреслимо також, що представники єврейських громадських товариств Волині («Лінас-Гацедек», «Мошав-Зкенім», «Хедер-Клолі» та ін.) особисто організовували навчання дітей, брали участь у підготовці науково-методичної й педагогічної літератури та організації науково-практичних семінарів для вчителів.

Аналіз багатьох архівних джерел і статистичних матеріалів дає підстави стверджувати, що в другій половині XIX – на початку XX століття на території Волині було сформовано розгалужену мережу освітніх закладів, де могли навчатися євреї. Відомо, що в 1865 році хедери вже були відкриті практично у всіх повітах Волинської губернії. Уточнимо, що найбільше їх функціонувало в Новоград-Волинському (53) і Старокостянтинівському (49) повітах. Бет-мідраші діяли в Луцькому повіті (20), Старокостянтинівському (25), Рівненському (26), Острозькому (28) та Ізяславському (28), Новоград-Волинському (33), Дубненському (34). У

Волинській губернії функціонувало також п'ять початкових двокласних єврейських училищ: у Житомирі, Рівному, Дубно, Володимир-Волинському та Кременці. Зазначимо, що найбільш чисельними закладами були талмуд-тори, які успішно функціонували в Острозі (68-120 учнів), Рівному (68-120 учнів), Овручі (35-50 учнів), Новограді-Волинському (110-120 учнів), Луцьку (50-70 учнів). Установлено, що найбільш традиційними типами потрібно вважати домашні платні та громадські безкоштовні хедери (єврейські початкові школи для вивчення єврейської мови, заповідей Тори, Талмуду, рабіністичної літератури й формування єврейського світогляду на основі національних звичаїв і традицій), суботні школи (релігійні навчальні заклади для роздільного здобуття початкової освіти дорослими обох статей у вільний від роботи час), бет-мідраші (молитовні будинки з функціями синагоги, які забезпечували вивчення молитов, здійснення обрядів і ритуалів, ознайомлення з релігійною та іншою літературою), єшиботи (вищі релігійні школи, які здійснювали підготовку рабинів для громад і забезпечували задоволення потреб юнацтва в поглибленому вивченні Талмуду), а також громадські освітні заклади – талмуд-тори (навчально-благодійні єврейські початкові училища вузько релігійного спрямування для хлопчиків із бідних сімей і сиріт). До мережі єврейських освітніх закладів входили також державні та приватні єврейські училища першого й другого розрядів. Державні (безкоштовні) училища запроваджувались як альтернатива національній релігійній школі для заохочення євреїв навчатися в підконтрольних російському уряду загальних навчальних закладах, а приватні (платні) були національноорієнтованими й мали на меті вивчення єврейської та російської мов і забезпечували можливість вступу випускників до державних навчальних закладів.

Матеріали розділу II представлені в трьох публікаціях автора [132; 133; 135].

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ЄВРЕЙСЬКИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Система професійної підготовки педагогічних кадрів для єврейських освітніх закладів Волинської губернії

Професійна педагогічна освіта як структурний компонент єдиної системи освіти Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття виконувала визначену певними історичними умовами соціально-захисну функцію, яка давала змогу не лише здобути ремесло, зайняти певну соціальну нішу, отримати необхідний рівень достатку але й відкривала можливості для реалізації свого професійного статусу. Розвиток професійної єврейської освіти на Волині в цей період відбувався за складних ідеологічних та економічних обставин, що часто знижували ефективність підготовки педагогічних кадрів для єврейського шкільництва. Однак, попри численні труднощі, на початку ХХ століття вже значно більше єврейських дітей після отримання елементарної освіти прагнули навчатися в державних училищах, які значно якісніше, порівняно з іншими єврейськими початковими школами, організовували навчання дітей. Цьому значною мірою сприяла діяльність Житомирського рабинського училища, перейменованого згодом на вчительський єврейський інститут. Саме цей заклад став у регіоні кузницею професійних педагогічних кадрів для єврейського шкільництва, зародивши позитивну тенденцію поступової заміни меламедів, учителів найстаріших початкових єврейських шкіл – хедерів, котрі переважно не мали ані педагогічної, ані методичної підготовки.

Відомо, що 17 жовтня 1844 року Микола І підписав указ «Про освіту єврейського юнацтва», підготовлений спеціальною комісією з освіти євреїв у Росії, до якої входили представники єврейської громади – бердичівський банкір І. Гальперін,

який виражав думку ортодоксів, і директор Одеського єврейського училища Б. Штерн, котрий стояв на позиціях Гаскали. Цим указом були засновані державні єврейські училища двох розрядів, що відповідали парафіяльним і повітовим училищам. Відповідно до цього ж указу були створенні також рабинські училища для підготовки вчителів єврейського закону й рабинів. Спираючись на цей указ, Міністерство народної освіти розробило й затвердило «Положення про рабинські училища» (1844), які за кількістю загальноосвітніх предметів прирівнювалися до гімназій. Уточнимо, що згодом указом Олександра II (1873) державні єврейські училища були перетворені на єврейські початкові школи з викладанням юдаїзму та загальноосвітніх предметів, а рабинські училища – на вчительські інститути [121, с. 78-79].

Варто зазначити, що серед перших урядом вирішено було відкрити рабинські училища в Житомирі та Вільно. Зокрема, у Житомирі такий заклад було відкрито на підставі царського указу від 19 листопада 1847 року. Відомо, що Житомирське рабинське училище не мало власного приміщення, і тому для розташування класів і квартир для учнів орендували приватні будівлі. З'ясовано, що спочатку одна частина училища була розташована в кам'яному двоповерховому будинку купця третьої гільдії В. Перельцвейга, інша – у восьмикімнатному будинку полковниці Б. Анастасьєвої по вул. Малій Бердичівській [119, с. 149-151].

Згідно з «Положенням про рабинські училища» до цього закладу могли вступати єврейські хлопчики всіх станів, не молодші 10 років, котрі мали визначені спеціальною програмою знання з низки загальноосвітніх і єврейських предметів. Для вступу потрібно представити в училищну комісію кілька свідоцтв: від лікаря про стан здоров'я і відсутність перешкод для здобуття спеціальності вчителя чи рабина, від директора попереднього навчального закладу про успішність та поведінку, від своєї громади про вік та походження [300, арк. 2-2 зв.].

Відомо, зокрема, що прийом до Житомирського рабинського училища здійснювали на конкурсній основі з 8 по 31 серпня. Вступників екзаменували зі знань єврейських предметів, російської, німецької мов, арифметики, історії, географії.

Цікавим є той факт, що найбільш підготовлені абітурієнти за результатами вступних випробувань могли бути зараховованими одразу до другого чи третього, а за умови виявлення особливо ґрунтовних знань – навіть до четвертого класу [205, с. 101].

Відповідно до першого розділу «Положення...» рабинські училища створювали з метою підготовки рабинів і вчителів для єврейських училищ першого та другого розрядів [300, арк. 1]. Зазначимо, що в другому розділі зазначеного «Положення...», присвяченому опису навчального процесу, у рабинських училищах мало бути три спеціальних курси. Перший називався загальним і був обов'язковим для всіх вихованців – як майбутніх учителів, так і рабинів. Два інші запроваджувалися на окремих відділеннях – педагогічному та рабинському [300, арк. 3 зв.] (Див. додаток Б. 1).

Відомо, що загальний курс відповідав вищим класам гімназії, навчання в ньому тривало чотири роки й передбачало вивчення цілої низки предметів, а саме: каліграфії, логіки, російської, латинської, французької й німецької мов, математики, географії та статистики, всесвітньої та російської історії, фізики, арифметики й основ геометрії, креслення й малювання. Уточнимо, що з першого класу в рабинських училищах могли також вивчатися і єврейські предмети: Біблія, Мішна, Хайє-Адам, Гемара, релігійні закони, історія єврейського народу, духовне красномовство, єврейська мова (іврит), а також два арамейські наріччя (сірійське й халдейське) [300, арк. 16 зв.].

Не можна не звернути увагу на той факт, що всі предмети, окрім німецької мови та суто єврейських дисциплін, у закладах такого типу викладали вже мовою російською. До речі, знання російської мови та історії було основною умовою переведення учнів до наступного класу [300, арк. 6-7 зв.]. По суті, засновуючи досить ефективний професійний освітній заклад із російською мовою викладання, який відкривав перед випускниками перспективу працевлаштування у вже створеній системі єврейських державних училищ першого та другого розрядів, царський уряд забезпечував реалізацію своєї стратегічної ідеологічної мети – максимальну

русифікацію та асиміляцію найбільш локальних й етнічно замкнутих єврейських громад, що проживали на території поліетнічних регіонів імперії.

Зазначимо, що педагогічний курс рабинських училищ тривав один рік. Його випускники повинні були опанувати практичні форми й методи навчання. З цією метою для вихованців педагогічного курсу організовували спеціальну педагогічну практику, в тих містах, де діяли рабинські училища [300, арк. 5 зв.]. Варто також наголосити, що викладання єврейських предметів на педагогічному або, як його ще називали, вчительському відділенні згідно з «Положенням про рабинські училища» мало «узгоджуватися з потребами майбутнього покликання вихованців» [300, арк. 4]. Таке формулювання в дещо розмитій формі пояснювало можливу різницю в обсязі єврейських предметів, які викладали на педагогічному та рабинському відділеннях. До речі, погодинний розподіл навчальних предметів [300, арк. 16 зв.], викладений у «Положенні про рабинські училища», також не містить чіткої вказівки щодо дисциплін, які повинні читати на двох спеціальних відділеннях.

Однак уточнимо, що рабинський курс, на відміну від учительського, тривав два роки й передбачав вивчення не лише конкретних предметів, необхідних для підготовки рабинів [300, арк. 5 зв.], але й низки єврейських дисциплін, які вивчали вдвічі довше, а відтак – і засвоювали краще. Отже, можна стверджувати, що набір навчальних дисциплін педагогічного відділення відрізнявся від предметів рабинського не лише спеціальним змістом, але й менш виразним національним колоритом.

Цікавим є той факт, що навчання в рабинському училищі було безкоштовним, а вихованці поділялися на дві категорії: стипендіати й напівстипендіати, котрі одержували від держави певну грошову допомогу, та «вільні» відвідувачі, які навчалися власним коштом і мали свободу вибору подальшого місця служби. Варто звернути увагу на те, що вихованці, котрі навчалися в рабинських училищах за кошти держави, обов'язково повинні були відпрацювати певний час учителем єврейських училищ за направленням навчального закладу: повні стипендіати – десять, а

напівстипендіати – шість років. Винятком для виконання цього обов'язку могли бути лише призначення випускника на посаду рабина [300, арк. 5].

У процесі вибору кандидатів на стипендії й напівстипендії при рівній успішності перевагу надавали сиротам, а також дітям із бідних сімей та вчительських родин. Цікаво, що перспективи працевлаштування випускників рабинських училищ безпосередньо залежали від якості їх навчання. Зокрема, право викладати в єврейських училищах другого (вищого) розряду отримували лише ті випускники, які «виявили особливі успіхи й відзначалися постійною старанністю та доброзвичайністю» [300, арк. 7-8 зв.]. Решта могли бути лише вчителями єврейських училищ першого розряду або кімнатними наглядачами при цих училищах чи пансіонах. Варто також відзначити, що випускники рабинського відділення, які не отримували посади рабина чи підрабина, мали право бути призначеними викладачами єврейських предметів у рабинські училища чи вчителями до інших єврейських освітніх закладів [300, арк. 9]. Важливим, на нашу думку, є також той факт, що вихованці, які успішно закінчили вчительський курс власним коштом, при працевлаштуванні отримували переваги перед кандидатами, які не вчилися в рабинських училищах [300, арк. 3].

Наголосимо, що учні, які вступали до рабинського училища після єврейського училища першого розряду чи домашнього навчання, зобов'язані були відвідувати трирічні підготовчі курси, обсяг предметів у яких відповідав трьом нижчим класам гімназій. Єврейські предмети на цих курсах викладали в обсязі єврейських училищ другого розряду. Зазначимо також, що учні підготовчих класів рабинських училищ не мали права на отримання стипендії [300, арк. 3].

Не можна не відзначити впевнене зростання авторитету рабинських училищ. Відомо, наприклад, що перші п'ять років кількість вихованців Житомирського рабинського училища невпинно збільшувалась. Якщо спочатку до нього вступали здебільшого діти єврейської бідноти, які навчалися за державний кошт, то пізніше до цього навчального закладу намагалися віддати своїх синів і більш заможні євреї, купці.

Зростання престижу закладу завдячувало досить ефективній організації навчального процесу, а також тому, що його вихованці звільнялися від рекрутчини, а з 1856 року навіть отримували право вступати до університетів. Відомо, що лише в 1862–1863 навчальному році Житомирське рабинське училище випустило 67 учителів і 27 рабинів. Деякі з випускників училища обіймали посади вчених-євреїв при генерал-губернаторах і губернаторах, частина вступила до гімназій та університетів [55, с. 647].

Інформацію про кількісний склад Житомирського рабинського училища містить єврейська енциклопедія, видана в 1913 році. Порівняння кількості учнів демонструє значну динаміку росту кількості вихованців у Житомирському рабинському училищі в період з 1849 по 1864 роки (Рис. 3.7).

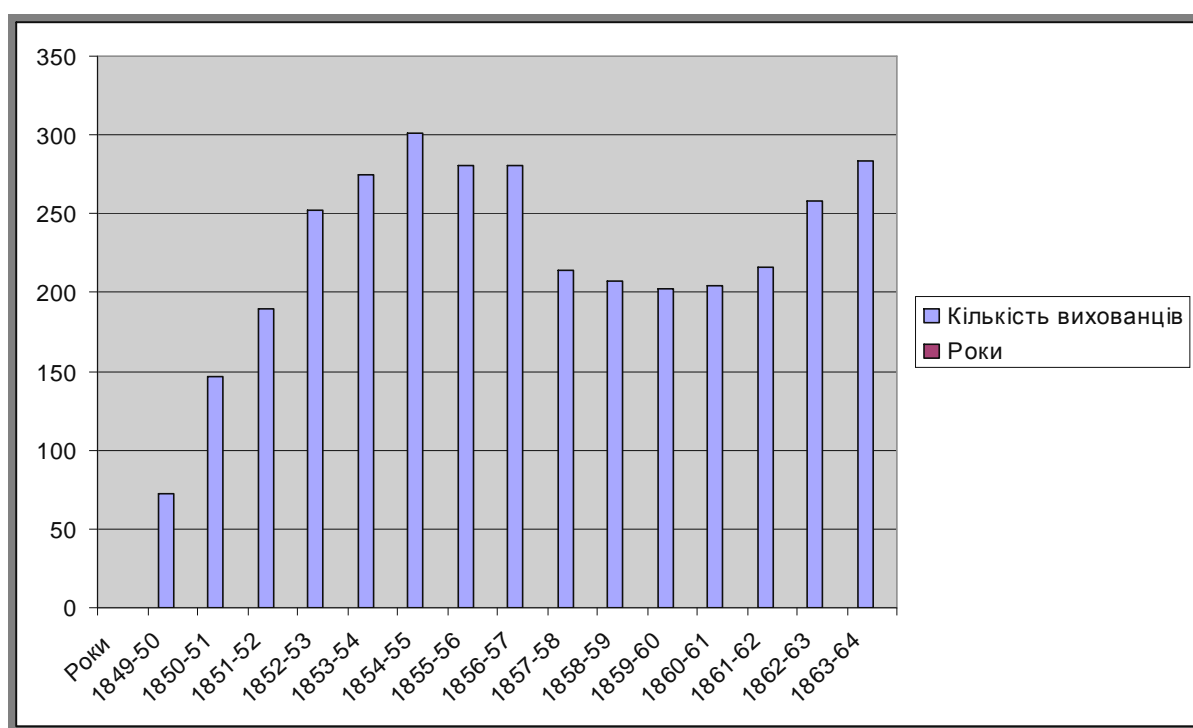

Рисунок 3.7 – Кількість учнів у Житомирському рабинському училищі

Доведено, що до складу вчительських колективів рабинського училища могли входити не лише юдеї, але й християни, причому кількість останніх в закладі такого

типу домінувала. Традиційно це пояснювали тим, що викладачі-євреї здебільшого не мали належної освіти. Натомість викладачі-християни переважно мали не тільки середню, але й вищу освіту. Природно, що ця особливість виявилася і в складі викладачів Житомирського рабинського училища. Наглядачем перших підготовчих курсів училища було призначено титулярного радника П. Вербицького – випускника Харківської духовної академії. З січня 1865 року училище очолив випускник Віленського університету статський радник К. Павловський. Відомо, що за плідну працю на освітянській ниві він був тричі нагороджений відзнаками «За зразкову службу», бронзовою медаллю в пам'ять російсько-турецької війни 1853–1856 років, орденами Св. Станіслава другого ступеня, Анни другого ступеня й за сумлінне завідування навчальною частиною єврейського ремісничого училища – орденом Св. Володимира третього ступеня [122, с. 35-41].

Серед викладачів училища є також випускники Кременецького ліцею, Ніжинського ліцею князя Безбородька, Київського університету Св. Володимира, Імператорської академії мистецтв, Петербурзького педагогічного університету, Тульської духовної академії тощо [345, арк. 138, 244, 250, 276, 344; 338, арк. 15-20]. Відтак, усі дослідники відзначають досить високий професійний рівень викладання в Житомирському рабинському училищі. Однак варто зазначити, що ця особливість формування викладацького складу єврейських професійних закладів, з огляду на ідеологічні завдання освітньої політики Російської імперії, має просте й зрозуміле пояснення. Вона покликана була встановлювати російсько-православну домінанту в усіх освітніх закладах для національних меншин імперії, що й було досягнуто в доволі короткий термін.

Варто також звернути увагу на особливості навчання в Житомирському рабинському училищі як закладі, що готував педагогічні кадри для єврейської початкової освіти. Сучасні дослідники історії єврейської освіти зазначають, що методи навчання в цьому закладі були досить різноманітними [205, с. 105]. Відомо, наприклад, що особливу увагу в ньому приділяли вивченню мов, де учнів привчали не тільки правильно мислити, формулювати власну думку, але й дискутувати [205,

с. 104]. Безперечно, це прогресивний метод навчання. Однак навряд чи можна говорити про його системне й ефективне застосування, оскільки багато дисциплін викладали за німецькими підручниками німецькою та російською мовою, що значно ускладнювало навчання волинських євреїв, котрі традиційно говорили мовою ідиш, заважаючи швидкому й усвідомленому засвоєнню знань.

Крім того, вагомим недоліком навчання в училищі було те, що Міністерство, окрім русифікації, нав'язувало також методику догматичного заучування матеріалів і пропонувало для організації навчального процесу скорочені нариси німецьких підручників, із якими важко було впоратися навіть найбільш старанним учням. Отож, методика вивчення багатьох предметів зводилася, на жаль, до формування елементарного вміння розуміти програмний матеріал.

Однак варто наголосити, що окремі викладачі-євреї Житомирського рабинського училища все ж знаходили змогу поширювати прогресивні методи навчання й ознайомлювати вчителів єврейських навчальних закладів із передовим педагогічним досвідом. Особливо багато в цьому напрямку зробили викладачі рабинського училища: Й. Паличинецький, перу якого належить низка статей із практичної педагогіки [332, арк. 16], Х. Лернер, який створив підручник із «Граматики єврейської мови», рекомендований Міністерством народної освіти до використання в державних єврейських навчальних закладах [322, арк. 8 зв.], З. Слонимський, котрий підготував 15 науково-методичних праць з алгебри й популярної астрономії [338, арк. 15-20] та ін.

Варто також наголосити, що Житомирське рабинське училище перебувало під системним наглядом Міністерства народної освіти. Заклад регулярно перевіряли інспектори державних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального округу. Метою перевірок, окрім нагляду за економічним станом училища, було встановлення відповідності його навчально-виховного процесу стратегічним цілям і призначенню цього навчального закладу. Інспектори у своїх звітах обов'язково мали відзначати успіхи учнів у засвоєнні російської мови. Наприклад, у 1851 році за результатами перевірки стану навчально-виховного

процесу не лише констатували, що вихованці добре забезпечені одягом, білизною, харчуванням і високим рівнем медичного обслуговування, але й те, що «педагогічний колектив на належному рівні проводить навчання й виховання учнів». У 1853 році інспектор М. Могилянський ще чіткіше зазначав: «Викладання в училищі йде правильно і з добрими успіхами, особливо з російської словесності та з історії» [330, арк. 1-40].

Також результати перевірки проведення іспитів із загальних дисциплін показали: теоретичний матеріал з російської граматики учні знали добре, хоча їх практичні знання не відповідали теоретичним; викладання риторики проходило на належному рівні, але вибір вправ не був корисним (при цьому інспектор навів приклади вправ, які б були доцільними для учнів при засвоєнні цієї дисципліни: стислий переказ прочитаного оповідання, написання листів на різні теми тощо; математичні дисципліни викладалися без великих успіхів і діяльність учителя Скальського потребувала більшого нагляду та допомоги; результати з географії були достатньо позитивні, а з історії посередніми; німецька мова викладалася учителем Зейберлінгом погано і недбало (за невідповідне ставлення учителя до своїх обов'язків йому було винесено сувору догану); учні показали досить високі результати з чистописання та малювання [102, с. 159]. З огляду на це, Житомирське рабинське училище часто перевіряли інспектори державних училищ, представники губернської адміністрації та Київського навчального округу з метою отримання інформації про стан навчально-виховного процесу у закладі.

Наголосимо, що виховна робота в рабинському училищі привертала не менш пильну увагу державних чиновників, ніж реалізація русифікаторської політики царського уряду. У звіті інспектора М. Могилянського про стан державних навчальних закладів Волинської губернії за 1852–1853 навчальний рік зазначено, що в Житомирському рабинському училищі для нагляду за учнями є два наглядачі, які перевіряють кількість учнів у класах і відвідують тих, хто не з'явився через хворобу [330, арк. 1-40]. Системність нагляду підсилювали спеціальні класні журнали, у яких не тільки фіксували кількісний склад учнів та їхню присутність на заняттях, але й

причини запізнень і покарання, які застосовували до порушників дисципліни. Серед найбільш частих учнівських провин називали запізнення, пропуски занять, недбале виконання домашніх завдань, лінощі й бійки, за які призначали й відповідні виховні санкції – карцер, різки та виключення з училища [336, арк. 1-10].

Цілком зрозуміло, що саме ці виховні методи випускники рабинського училища аж до початку ХХ століття звично переносили й у ті заклади, у яких розпочинали власну педагогічну кар'єру. Проте варто наголосити, що в рабинському училищі використовували також і низку методів заохочення вихованців. Зокрема, ті, хто відзначався старанністю й гарною поведінкою, отримували перше місце в класах, їм дозволяли здійснювати нагляд за іншими товаришами, хвалили в присутності директора, а після річних іспитів видавали похвальні листи за кращу успішність та відмінну поведінку з підписом директора та старшого наглядача [300, арк. 10 зв.].

Не можна не відзначити той факт, що багато випускників Житомирського рабинського училища стали відомими вченими, діячами освіти, культури, громадськими лідерами. Серед них – відомий етнограф, історик, юрист, засновник єврейської газети «Світанок» М. Кулішер, публіцист І. Бернштейн, публіцист і громадський діяч Л. Біншток, котрий виконував обов'язки «вченого єврея» при Київському генерал-губернаторстві, відомий фізіолог, письменник і громадський діяч М. Бакст, поет, музикант, засновник єврейського театру Л. Гольдфаден, письменник, громадський діяч, засновник газети «Гаіом» Л. Кантор, відомий військовий лікар Л. Кацнельсон, письменник, історик, юрист і громадський діяч М. Моргуліс, відомий єврейський письменник, доктор філософії Йєнського університету С. Манделькєрн, дослідник Далекого Сходу, етнограф, письменник, співробітник музею антропології та етнографії імператорської Академії наук Л. Штернберг та ін. [205, с. 116-117].

Варто зазначити, що в 1872 році міністр народної освіти граф Д. Толстой ініціював питання про залучення євреїв до навчання в загальних навчальних закладах. Як наслідок – 16 березня 1873 року державні єврейські училища були реформовані, а два рабинські училища у Вільно й Житомирі були перетворені в єврейські вчительські інститути. Відтак, основним завданням Житомирського

єврейського вчительського інституту стала підготовка педагогічних кадрів для єврейських освітніх закладів Волині. Зазначимо, що Міністерство народної освіти зберегло налагоджену систему заохочень єврейської молоді до навчання в контрольованому державою професійному навчальному закладі. Уточнимо, що студентів інституту звільняли від військової повинності, а його випускники отримували низку пільг при працевлаштуванні [205, с. 118]. Тому, попри наявні проблеми із працевлаштуванням випускників, особливих проблем із набором вихованців інститут не мав [205, с. 119]. Відомо навіть, що в Житомирському єврейському вчительському інституті кількість студентів перевищувала кількість вихованців у християнській Волинській учительській семінарії, яка в православній країні вочевидь мала більше державної підтримки й перспектив [205, с. 120].

Зазначимо, що до вчительського інституту приймали євреїв віком не менше 16 років. Абітурієнти, які готувалися до вступу, могли замовити поштою програму й умови вступу, виславши до закладу поштову марку. Вихованці, які закінчили курси середніх навчальних закладів, вступали без іспитів, а інші вступники складали екзамени в обсязі курсу єврейських початкових однокласних училищ.

Уточнимо, що з метою підготовки єврейської молоді до вступу в єврейський вчительський інститут до структури закладу було включено початкове училище, у якому працювало три відділення й підготовчий клас. Студенти початкового училища вивчали російську мову, історію, географію, арифметику, правопис, а також давньоєврейську мову, єврейський закон віри, біблійну історію та пояснення молитов [341, арк. 1]. У цьому училищі й початковому класі студенти Житомирського єврейського вчительського інституту під керівництвом педагогів проходили педагогічну практику, яка у звітах інспекторів часто отримувала позитивні відгуки [205, с. 119]. Однак варто наголосити, що успішність учнів початкового училища й підготовчого класу була невисокою. Основна причина полягала в тому, що учні, котрі вдома здебільшого розмовляли на ідиш, майже не володіли російською мовою, якою навчалися [342, арк. 10].

Відомо, що курс навчання в інституті становив чотири роки. До кола дисциплін, котрі опановували студенти, було включено такі: російську й церковно-слов'янську мови, російську та всесвітню історію, географію, фізику, ботаніку, зоологію, арифметику, алгебру, геометрію, правопис, малювання, креслення, музику, гімнастику, педагогіку й дидактику [342, арк. 2]. Близько 33 % усіх тижневих уроків відводилися в інституті на вивчення єврейських предметів (історія єврейського народу, єврейська мова, Біблія, Закон віри) [58, с. 151]. Однак сучасні дослідники зазначають, що знання студентів інституту з єврейських предметів, на жаль, не були глибокими. Це пояснювалося тим, що єврейські предмети, як і уроки співів, не були в навчальній програмі інституту обов'язковими, а відтак, його випускники, як стверджує Н. Рудницька, часто «не лише не знали їх змісту, а навіть не вміли добре читати єврейською мовою» [205, с. 120].

Варто також звернути увагу на те, що в Житомирському єврейському вчительському інституті, як і в його попереднику – рабинському училищі, збереглася вимога обов'язкового відпрацювання випускниками навчання за державний кошт. Зокрема, випускники інституту, які перебували на повному державному забезпеченні, після завершення навчання зобов'язані були відпрацювати не менше восьми років на посаді вчителя певного освітнього закладу (Додаток Г. 2).

Окремо потрібно звернути увагу на забезпечення підготовки педагогічних кадрів для єврейського шкільництва необхідною літературою. Представники цього народу цінували книгу як джерело знань, духовну і наукову скарбницю, розуміли її величезний вплив на формування культурного та освітнього рівня населення краю. Відомо, наприклад, що цей процес був добре організований у Житомирському рабинському училищі. Цьому певною мірою сприяв той факт, що на початку 50-х років XIX століття Житомирські єврейські друкарні були підпорядковані дирекції цього закладу [296, арк. 1-2]. Друкарням, як важливим просвітнім інститутам, відводилась вагома роль у становленні і розвитку єврейського шкільництва. Одна така друкарня протягом року могла випускати кілька десятків найменувань книг загальним тиражем понад 40 тисяч екземплярів [296, арк. 3]. В ній друкувалась

переважно релігійна та містична література. Поштовхом до виникнення багатьох єврейських друкарень був хасидський рух, який викликав потребу у таких виданнях [59, с. 3]. Всього в Російській імперії в цей період діяло 14 єврейських друкарень, більшість з яких знаходилась у Волинській та Подільській губерніях [247, с. 6].

У 1838 році в Житомирі почала виходити перша місцева газета «Волинські губернські відомості». Це зумовило початок значного явища культури – газетно-журнального книгодрукування [59, с. 3].

У першій половині XIX століття на Волині вже діяло кілька єврейських друкарень, серед яких більш відомою була друкарня М. Шапіро в місті Славути Заславського повіту. З технічної точки зору, це було одне з найбільш досконалих підприємств. Зокрема, надрукований в ній «Талмуд» і в наш час вважається зразком поліграфічної майстерності [57, с. 853].

Усі єврейські видання мали проходити цензуру, яка вперше була запроваджена в Росії [58, с. 797-801]. У 1798 році у Вільно було введено посаду цензора єврейських видань. Юдеї Волинської губернії висунули клопотання про відкриття цензурного комітету при Радзивілівській митниці, оскільки книги, що не пройшли цензуру, відповідними владними структурами вилучались, а везти їх для цензури до Вільно (нині м. Вільнюс у Литві) було далеко і дорого.

Однак, дане прохання не було задоволеним, оскільки товар провозився, як правило, не легально. Про це місцеве керівництво знало, оскільки книги продавались на ярмарках. Закон 1826 року заборонив поширення книг, що не пройшли цензуру, але продаж їх тривав і надалі. Прийнятий через десять років новий закон вимагав обов'язкової реєстрації у місцевих органах влади усіх книг, що не отримали дозволу цензорів. Перегляд видань доручили рабинам, а книги, не схвалені ними, передавались до Міністерства внутрішніх справ. Подібних книг було так багато, що їх дозволили спалювати, а по одному примірнику передавати до Міністерства внутрішніх справ. Однак і цей крок не зупинив продажу заборонених видань [106, с. 73].

Згідно «Положення про єврейські друкарні» від 25 листопада 1845 року на території Російської імперії було дозволено діяти тільки двом єврейським друкарням: у Вільно і в Житомирі [58, с. 74].

Після реорганізації Житомирського рабинського училища в Житомирський єврейський учительський інститут, друкарня перейшла в його власність. А з ліквідацією інституту – взагалі припинила своє існування [59, с. 3].

Особливого розвитку друкарська справа а Житомирі набула на рубежі XIX – початку XX століття. В цей період в місті вже активно функціонувало близько двох десятків друкарень [106, с. 74]. Асортимент друкованої продукції був досить різноманітним: від урядових постанов і канцелярських бланків до газет і книжок. Деякі друкарні спеціалізувались на випуску учнівських зошитів, літографій, етикеток, візиток.

Житомирську книжкову продукцію можна поділити на декілька умовних груп. Перша і найбільш чисельна з них – це офіційні видання. Майже всі державні установи та учбові заклади, що діяли в місті, друкували щорічні звіти про свою роботу у вигляді невеликих брошу [106, с. 74].

Одним із проявів соціально-політичних змін у житті Російської імперії, що відбулися внаслідок революції 1905–1907 рр., була поява великої кількості газет і журналів, різних за стилями, напрямками, завданнями. Не став винятком і Житомир. Відомо більше десятка видань, які виходили в нашому місті в цей час. Назвемо лише деякі з них: «Волынская жизнь» (1906 р.), «Житомирская минута» (1908 р.), «Жизнь Волыни» (1909 р.), «Волынская почта» (1912 р.), «Волынская неделя» (1913 р.), «Волынское слово» (1913 р.), «Наша Волынь» (1913 р.) [106, с. 74].

Відомо, що при Житомирському рабинському училищі діяла власна бібліотека, до фондів якої входила релігійна, навчальна, художня література, видана російською, німецькою та єврейською (іврит) мовами. У бібліотеці зберігалися також книги викладачів Житомирського рабинського училища, серед яких виділявся видатний педагог, журналіст, поет, історик А. Готлобер, який написав граматику єврейської

мови, переклав і видав твір Франкеля «Із Єгипту» і написав «Критичний погляд на історію караїмів» та ін. [205, с. 109].

У результаті реорганізації Житомирського рабинського училища бібліотека та друкарня перейшли у власність новоствореного Житомирського вчительського єврейського інституту. За рішенням педагогічної ради інституту бібліотека стала поповнюватися державною, професійною та науково-популярною періодикою. Відомо, що лише в 1883 році інститут здійснив передплату на низку періодичних видань, а саме: «Журнали Міністерства народної освіти», «Циркуляр з управління Київським навчальним округом», «Урядовий вісник», «Київська старовина», «Російська старовина», «Сім'я і школа», «Народна школа», «Ізограф», «Історичний вісник», «Російський вісник», «Московські відомості» та «Киянин» [328, арк. 10-10 зв.]. Уточнимо також, що після закриття інституту досить багаті фонди інститутської бібліотеки було передано до Віленського єврейського вчительського інституту.

Варто також звернути увагу на ще одну особливість діяльності Житомирського єврейського вчительського інституту. Досить очевидним, наприклад, є те, що педагогічний колектив цього закладу основне завдання своє вбачав у кваліфікованій організації навчального процесу, тобто маємо сьогодні визнати, що і рабинське училище, і вчительський інститут повністю не виконували покладеного на них владою завдання – виховувати єврейське юнацтво в імперському дусі. На це, зокрема, вказують результати численних інспекторських перевірок цих навчальних закладів, а також єврейських державних училищ, де працювали їх випускники. Відомо, наприклад, що в 1881 році попечитель Київського навчального округу в листі до директора Житомирського єврейського вчительського інституту писав про помічені в Житомирському єврейському вчительському інституті «симптоми дурного впливу», що виявлялися в невдоволенні вихованців «панівними в закладі порядками» [326, арк. 104].

Однак усі ці «симптоми» та «невдоволення» мали доволі просте пояснення. Попри всі переваги державної професійної освіти, залишалося також і чимало фактів,

із якими важко було миритися представникам єврейської громади, котрі несли на собі основний фінансовий тягар утримання державних закладів. Наприклад, доволі негативно вони сприймали рішення уряду про те, що директором і викладачами інституту, крім посад інспектора, учителів єврейських предметів і математики, могли бути тільки християни. Часто невдоволення підсилювалось у результаті діяльності окремих православних керівників закладу, які не завжди схвалювали сам факт функціонування національно-орієнтованого професійного закладу.

Таку позицію, зокрема, займав директор інституту М. Барський, випускник університету св. Володимира, який стверджував, що «функціонування окремих єврейських вчительських інститутів не приносить користі, а більше приносить шкоду», оскільки при них, на його думку, «буде розвиватися відчуженість і єврейський соціалізм» [307, арк. 21]. Погляди М. Барського сповідував також його наступник Є. Котельников – випускник Харківського університету. Єврейська громадськість була обурена його антисемітською діяльністю. З перших днів його роботи в інституті було запроваджено потужний дисциплінарний тиск, який часто виявлявся через образи студентів, погрози й залякування. Про діяльність Є. Котельникова на посаді директора Житомирського єврейського вчительського інституту єврейські періодичні видання писали як про таку, що спрямована «робити життя євреїв нестерпним» [307, арк. 21].

Проте потрібно визнати, що вимоги щодо християнського віросповідання керівного й викладацького складу інституту виконувалися не завжди. Відомо, наприклад, що протягом функціонування Житомирського єврейського вчительського інституту в ньому служили люди різних віросповідань (православні, протестанти, юдеї), станів (дворяни, духовенство, купці, міщани) та рівнів освіти (доктори й кандидати наук, магістри, випускники університетів, середніх і початкових закладів і навіть особи, які отримали лише домашнє виховання) [205, с. 124].

Зазначимо, що рівень навчально-виховного процесу в Житомирському єврейському вчительському інституті, його авторитет і настрої студентського й педагогічного колективу значно покращилися в період директорства М. Пересвєтова.

Його діяльність позитивно вплинула на старанність студентів і якість їх навчання, довіру громади й збільшення кількості вступників [205, с. 126]. У звітах інспекторів стали з'являтися позитивні оцінки стану морального виховання студентів. Відзначено, зокрема, що «більша частина їх проникнута розумінням обов'язку, до виконання якого вони готуються» [331, арк. 10, 44]. Помічено було також зменшення провин учнів і санкцій, які до них застосовували.

Отже, створення Житомирського єврейського вчительського інституту переслідувало кілька важливих завдань. З одного боку, це мав бути заклад із підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів для єврейської початкової освіти, а з іншого – він мав стати кузнею слухняних російських підданих. Причому, як показує досвід, перше завдання більш завзято реалізовував безпосередньо вчительський колектив інституту, про що свідчить його науково-методичний доробок та активна діяльність багатьох випускників.

Ефективність реалізації другого завдання об'єктивно стримувалася незадовільними умовами й хиткими перспективами функціонування єврейської громади Волині. Однак варто визнати, що наявність підготовчого класу, початкового училища для педагогічної практики й 4-річного терміну навчання в інституті забезпечували наступність і цілісність навчально-виховного процесу. Це, безперечно, давало змогу підготувати для єврейського шкільництва більш ефективні педагогічні кадри, що значно покращило імідж єврейської громади та перспективи її соціальної адаптації.

Варто зазначити, що розвиток педагогічної єврейської освіти на Волині в другій половині XIX століття відбувався за складних ідеологічних умов (поширення агресивної русифікаторської політики в системі єврейської освіти, нагнітання в регіоні шовіністичних настроїв, виявлення суперечностей у стратегічних цілях різних єврейських громадських рухів щодо перспектив і форм розвитку євреїв Російської імперії) та соціально-економічних обставин (примусове формування «смуги осілості», активізація державної політики обмежень у сфері економічної діяльності євреїв, різке збідніння єврейської громади), які в сукупності значно знижували

ефективність підготовки педагогічних кадрів для єврейського шкільництва (ускладнений доступ єврейських дітей до здобуття педагогічної освіти в християнських навчальних закладах, унеможливлення відкриття власних національно орієнтованих педагогічних закладів, нав'язування єврейській громаді державних педагогічних закладів, недостатність у євреїв Волині коштів на якісне утримання освітніх закладів з підготовки кадрів для єврейського шкільництва).

3.2. Навчально-методичне забезпечення єврейського шкільництва на Волині

До 1852–1853 навчального року в системі єврейського шкільництва на Волині не було певних навчальних програм викладання єврейських предметів. Кожен заклад був зобов'язаний розробити власну програму викладання тієї чи іншої дисципліни. Відтак, у другій половині XIX століття характерною ознакою початкової єврейської освіти на Волині стала її цілковита національна домінанта.

Відомо, що в 44 волинських хедерах, що становили 40 % від усіх хедерів регіону, діти навчалися єврейському читанню та основам Хумаш (П'ятикнижжя), у 24 хедерах (22 %) здебільшого вивчали лише Хумаш та життя окремих пророків, у 39 хедерах (36%) вчили Біблію з уривками більш визнаних відділів Талмуду. Давньоєврейську мову як окремий предмет викладали в 22 закладах цього типу (20 %), а історію євреїв – у 4 (3 %) [244, с. 29-49].

Такий підхід до визначення змісту освіти в хедерах, природно, не відповідав педагогічним та адміністративним очікуванням Міністерства освіти. Змінити ситуацію можна було лише через запровадження системного контролю за змістом усіх єврейських дисциплін, які викладали в національних єврейських школах. Однак основною причиною міністерського курсу на реформування хедерів було визнано не стільки кількісний та якісний склад навчальних дисциплін, а рівень знань та умови навчання в закладах цього типу.

Зокрема, І. Шульковський, аналізуючи стан освіти в хедерах на початку ХХ століття, писав: «Програма єврейських предметів у волинському хедері одностороння й вузька. Якщо ж узяти до уваги багаторічний курс навчання дітей у школі, довготривалість навчального року й велику кількість щоденних навчальних годин, програма ця здається дуже і дуже убогою. Діти виходять із хедера такими ж невігласами, якими вони туди поступили, даремно втратили кращі роки свого життя... Розмовно-єврейська мова ніякого освітнього характеру не мала» [244, с. 35]. Проте варто визнати, що такий підхід до оцінки якості тогочасної хедерної освіти потребує додаткового аналізу.

Зокрема, важливо зупинитися на уточненні значення мови в житті й освіті єврейської громади. Річ у тім, що наведене вище твердження про відсутність «освітнього характеру» розмовно-єврейської мови не можна однозначно сприймати як доведений факт. Найімовірніше, це лише один із поглядів на специфіку єврейської початкової освіти взагалі. Звичайно, важливо враховувати той факт, що тексти, які вивчали діти в хедерах, були арамейською та івритом – мовах релігійного культу, якими діти не говорили, а значить, і не розуміли їх змісту.

Однак, із позиції віруючого єврея початку ХХ століття, такий дидактичний підхід не виглядав дивним. Він, як зазначає дослідник єврейської освіти Ш. Штампфер, «був результатом тієї функції, яку читання й письмо виконували в кінці ХІХ – на початку ХХ століття в єврейських громадах...» [241, с. 57].

Вибір мови навчання в системі початкової єврейської освіти визначався досить просто: іврит не лише вважали священною мовою цілого народу, його знання було, насамперед, попередньою умовою для поглибленого вивчення рабиністичних текстів і єдиним шляхом входження в дорослу синагогічну громаду. Інакше кажучи, незнання івриту закривало юнакові шлях до членства в товаристві дорослих чоловіків єврейської громади.

Навчальна програма складалася з релігійних і традиційних рабиністичних текстів. У кожному хедері вивчали тільки один текст, який визначав рівень закладу. Наголосимо, що рішення про визначення рівня хедеру ухвалював сам учитель на

підставі самооцінки власних здібностей і низки «ринкових факторів», зокрема попиту й конкуренції [241, с. 56-57].

Наприклад, на першому рівні вивчали лише техніку читання (молитовник), на другому – Тору, Хумаш (П'ятикнижжя). Третім – вищим рівнем хедерної освіти – було вивчення Талмуду. Для навчання в хедері першого рівня навчання читання здійснювалося на основі механічного заучування та спільного читання релігійних текстів. У Хумаш-хедері (закладі другого рівня) щонеділі визначали для вивчення певний розділ Тори, який наступного шабату повинен був читатися в синагозі. Цим досягалося інтегрування навчання в повсякденне життя єврейської громади [241, с. 56-57].

Варто зазначити, що другий і третій рівні навчання, на відміну від першого, окрім механічного заучування, були спрямовані також на розуміння навчального матеріалу. Зокрема, учні не просто заучували необхідні тексти, але й обов'язково здійснювали їх усний переклад на ідиш. Цей факт ставить під сумнів категоричні судження окремих сучасників про цілковиту відсутність «освітнього характеру» розмовної єврейської мови, оскільки саме вона забезпечувала розуміння дітьми навчального матеріалу [241, с. 56-57].

Цікаво, що на першому рівні дітей взагалі не вчили писати. Для цього батьки повинні були домовлятися з учителями про додаткові уроки. Оцінка традиційного акценту на читання, затвердженого в єврейській початковій освіті кінця XIX – початку XX століття, також має різні аспекти. З позиції сучасності відсутність уроків письма виглядає як серйозний недолік. Проте з позиції соціально-економічних і духовних запитів тогочасної єврейської громади ключовою навичкою молодого єврея, яка давала змогу йому брати участь не лише в синагогічних ритуалах, але й у житті єврейської спільноти, було саме читання. Заучування текстів на івриті без їх перекладу та розуміння також мало певне історичне виправдання.

Сучасні єврейські історики не схильні гостро критикувати певну догматичність процесу навчання івриту в початкових єврейських закладах початку XX століття. Вони, наприклад, відзначають той факт, що «розуміння не було на перших порах

необхідним для дитини – ані для участі в читанні молитовника разом із дорослими, ані для виконання мінімальних ритуалів, що супроводжували молитву» [241, с. 57].

Знання молитви на івриті було для маленького єврейського хлопчика способом отримати швидку винагороду за навчання у вигляді допуску його до світу дорослих, тобто дозволу брати участь у молитві разом із дорослими чоловіками. Цей факт був джерелом особистої та сімейної гордості, що стимулювало подальший інтерес дитини до навчання навіть незрозумілою мовою.

Письмо, на відміну від читання, вважали навичкою корисною, але не необхідною. Спілкування євреїв з урядовим бюрократичним апаратом було вкрай обмеженим і потребувало знань російської чи польської мови, але не івриту. Саме тому відсутність уроків письма в початкових єврейських школах не сприймалася євреями як недолік організації навчального процесу.

Варто звернути увагу на те, що при складанні навчального плану хедера враховували його найважливішу мету – забезпечити словниковий запас і певний рівень практичної підготовки молоді, необхідний для розуміння тижневих розділів, що читалися в синагозі. Саме тому багато дітей після того, як досягали формування цих мінімальних навичок, припиняли навчання в хедері [241, с. 56-59].

Для забезпечення вивчення єврейських предметів хедерам виділяли значну кількість підручників і літератури. Але продаж цих книг йшов дуже повільно. Купували їх по одному примірнику тільки утримувачі хедерів, бо цього вимагали наглядачі державних училищ при видачі свідоцтв меламедам. Батьки учнів книг не купували, діти найчастіше навчалися за старими єврейськими книгами. За перше півріччя 1862 р. хедерам Волині було продано літератури всього на суму 217 крб. [206, с. 64].

Не кращою була і ситуація із забезпеченням навчально-виховного процесу літературою і в наступні роки. У 1868 р. фонд навчальної літератури при Волинській губернській єврейській училищній комісії нараховував всього 373 примірників Біблії, Маймоніду, російсько-єврейського і єврейсько-російського словників, “Історії

єврейського народу”, “Шанування правителя”, “Єврейської граматики”, “Єврейського катехизису” та ін. [206, с. 64].

Однак, попри певну обмеженість змісту єврейських дисциплін, маємо визнати, що вони виконували покладену на них єврейськими громадами основну освітньо-виховну функцію – забезпечували збереження цілісності й життєздатності єврейського етносу. Крім того, варто зазначити, що представники багатьох інших національних меншин регіону, як і корінні українці, на жаль, не могли похвалитися не тільки більш якісним змістом освіти, але й наявністю власних національних шкіл.

Відповідно до розробленої міністерської програми у всі хедери, окрім єврейських предметів, мало вводиться також обов’язкове вивчення російської та німецької мов, яке повинне було здійснюватися за навчальними посібниками Міністерства народної освіти. Контроль за дотриманням нових програмних вимог покладался на наглядачів державних єврейських училищ.

З офіційної позиції, програма мала на меті підвищення якості викладання єврейських дисциплін і наближення єврейської початкової освіти до рівня державних навчальних закладів. Однак на практиці подібне провладне новаторство єврейськими громадами було сприйняте як наступ на національні традиції єврейського народу й погано приховану форму здійснення асимілятивної політики царського уряду.

Варто зазначити, що подібне втручання в змістовий компонент діяльності хедерів не дало очікуваного Міністерством народної освіти результату. Якість традиційної хедерної освіти так і не наблизилася до міністерського освітнього ідеалу, а встановлений міністерством контроль за нововведеними предметами перетворився, за словами П. Марека, у «фікцію та джерело прибутків для контролюючих» [124, с. 141]. Крім того, меламенти й утримувачі хедерів, захищаючи національні освітні традиції, які інтенсивно розхитувала запропонована Міністерством освіти навчальна програма, перейшли на нелегальне становище [124, с. 270-271].

Перша офіційна програма єврейських предметів у талмуд-торах регламентувалася «Правилами 13 листопада 1844 року про хедери, талмуд-тори, єшиботи тощо». Статути талмуд-тор, затверджені для Віленського навчального

округу, передбачали обов'язкове дотримання визначених «Правилами» програмних вимог. Однак тривалий час ця вимога залишалася не реалізованою.

Проблемність запровадження державної програми визначалася не лише традиційним опором єврейських громад. Як виявилось, уряд сам не був готовий до активного впровадження своїх власних вимог. Зокрема, програму й супроводжувальні документи учителям знайти було досить складно. Є навіть інформація про те, що педагогічні ради єврейських освітніх закладів змушені були звертатися до періодичних видань із проханням допомогти віднайти необхідні документи [243, с. 49].

Як з'ясувалося, означена програма була надрукована в 1876 році в збірнику постанов Міністерства народної освіти періоду «Царювання імператора Миколи I» під назвою «Таблиця єврейських предметів, яка вивчалася в талмуд-торах» [243, с. 49-52].

Широкому ж загалу вчителів програма стала доступною лише 1905 року, коли її на прохання педагогічних рад опублікував журнал «Єврейська школа» [243]. Відповідно до цієї програми, курс навчання у талмуд-торах мав бути шестирічним при 16-ти недільних уроках. Крім того, талмуд-тори поділялися на два рівні.

У талмуд-торах початкового рівня мали викладати читання давньоєврейською мовою, писання єврейськими літерами, вивчення Молитовника, вправи на переклад двох перших книг Мойсеєвого «П'ятикнижжя», ознайомлення з трактатом «Шабат» із «Мішни» [243, с. 50].

Для шкіл наступного рівня було заплановано більш поглиблене вивчення релігійної літератури. Великого значення програма надавала вивченню біблійних текстів. Зокрема, діти повинні були вчити П'ятикнижжя Мойсея, історичні книги (Ісуса Навина, Суддів Ізраїлевих, Царств, Есфірі), навчальні книги (Псалтир, Притчі Соломонові), книги пророків (Ісайї та Ієремії).

З «Мішни» учні мали вчити трактати Берахот (про молитви), Седер Моєд (про свята), Седер Незиким (про ветхозавітні закони), Седер-Кодошим (про богослужіння та обряди). З «Гемари» потрібно було вчити трактат Беза (про свята) і Сукот (про

свята Кущей), Песах (про Пасху), Шабат (про суботу). Окремо передбачалося також вивчення збірки єврейських законів «Шулхан-Аруха» та першої частини «Орах Хаім» про молитви й суботу, читання Сидри й Гафетори (суботній розділ із П'ятикнижжя та Пророків) і морально-повчальний твір «Абось» [243, с. 50].

Варто наголосити, що для ефективного (з позиції релігійного виховання) вивчення зазначених джерел вчителі талмуд-тор обох рівнів зобов'язані були використовувати специфічні методичні матеріали – пояснення. У той час найбільш уживаними були «Пояснення Раші», які використовували для аналізу біблійних текстів, та «Пояснення Бартенори», котрі програма пропонувала застосовувати для тлумачення текстів із «Мішни» [243, с. 50].

Наголосимо, що в робочих програмах талмуд-тор були наявні й певні розбіжності, оскільки шкільне керівництво, окрім визначених програмою текстів, могло на свій розсуд використовувати й деякі інші релігійні твори. Мала програма й певні недоліки. Зокрема, у ній не було представлено змісту загальноосвітніх предметів, не встановлена щоденна часова норма для вивчення всіх шкільних дисциплін, не врегульований час і способи прийому учнів до школи, не визначено заходів заохочення учнів до системного відвідування занять. Зрештою, саме застосування цієї програми, як зазначено в 1904 році в часописі «Єврейська школа», на практиці мало «випадковий і тимчасовий характер» [114, с. 32-33].

Аналіз діяльності ще одного типу єврейських шкіл – єшиботів, які вважали хедерами вищого типу з довшим навчальним курсом, дає підстави говорити про те, що в них навчальні програми склалися керівниками – рош-єшивами, які відповідали також і за фінансово-господарське забезпечення закладів [53, с. 736]. Саме тому в єшиботах основним предметом вивчення була галахічна частина Талмуду з коментарями.

Однак відомо, що в другій половині XIX століття в ці школи почали проникати проросійські ідеї Гаскали. Навіть окремі представники єврейської громади на сторінках періодичних видань говорили про те, що «єшиботи є розсадниками невігластва, де виховують моральних і фізичних калік» [205, с. 64].

З 1851 року Міністерство народної освіти почало вимагати вивчення в єшиботах російської мови. З цією метою рош-єшива мав підписати угоду з наглядачем місцевого державного єврейського училища про кількість щонедільних російських уроків і про відповідну плату за навчання. Однак зазначимо, що, попри існування угод, де-факто вивчення російської мови в єшиботах так і не набуло постійного характеру. Консервативність єврейської національної освіти не піддавалася й закликам власних учених і громадських діячів.

Наголосимо, що єврейські письменники Ш. Абрамович і М. Моргуліс за підтримки інших представників єврейської громади розробили спеціальну програму для єшиботів, затверджену урядом у 1905 році. Програма мала на меті запровадити в цих релігійних школах ґрунтовне вивчення загальноосвітніх предметів і підвищити загальний рівень навчально-виховного процесу. Однак варто також визнати, що лише деякі керівники єшиботів виявляли готовність об'єднувати у своїй навчальній програмі духовно-релігійні предмети з елементами світської освіти [205, с. 91].

У 1852 році Міністерством освіти було схвалено й видано загальну програму викладання єврейських предметів у державних єврейських училищах, що стала обов'язковою з 1853–1854 навчального року [340, арк. 1-3].

У єврейських училищах першого розряду викладали Закон Божий, читання й письмо російською мовою та івритом, німецьку мову, чотири перших правила арифметики та правопис. Навчання тривало два роки [241, с. 57]. Із 14-ти уроків на тиждень у кожному з 2-х класів державного єврейського училища першого розряду 7 уроків відводилися для вивчення Закону Божого, 2 – єврейської мови, 4 – російської мови з правописом, 16 – арифметики й 1 – німецької мови з правописом. Кожен урок тривав 1,5 години. Отже, із 14 уроків на тиждень на єврейські предмети відводилася 21 навчальна година [297, арк. 13, 41-41 зв.]. (Додатки Б. 2; Б. 3; Б. 4; Б. 5).

В училищах другого розряду викладали ті самі предмети. Однак більш поглиблено потрібно було викладати всесвітню й російську історію, географію, креслення та малювання [187, с. 415-416]. Вивчення Закону Божого в державних єврейських училищах розділялось на кілька окремих предметів: Молитовник, Біблія,

Мішна, Хайє-Адам, Шулхан-Арух, Маймонід і Моральність [54, с. 110; 60]. Наголосимо, що німецьку мову здебільшого викладали вчителі єврейської мови, і тому досить часто вивчення німецької здійснювалося на побутовому розмовному жаргоні. Інші загальноосвітні предмети викладали в обсязі губернських і повітових училищ [124, с. 109].

Варто зазначити, що викладачі державних єврейських училищ одноставно відзначали складність програми 1852 року. Однак деякі громадські діячі розглядали її як відсталу й консервативну. Прогресивні викладачі вимагали викреслити з програми єврейських училищ викладання Хайє-Адам і Маймоніда, оскільки вважали, що ці два предмети зовсім незрозумілі дитячому розуму й можуть бути корисними тільки для людини, яка цілковито присвятила себе вивченню віровчення [10, с. 10].

Варто також уточнити, що мовою викладання більшості єврейських предметів у початковий період функціонування державних єврейських училищ була німецька. Однак кількість годин, відведених на її вивчення, поступово скорочувалася, і згодом вона була повністю замінена мовою російською. При цьому стали також зростати вимоги до вивчення російської як державної мови, що зумовило й суттєві зміни в програмі її викладання.

Отже, зазначимо, що державні єврейські початкові училища за програмою стали схожими з міськими училищами Міністерства народної освіти і, на відміну від традиційних єврейських шкіл, мали не релігійний, а загальноосвітній характер [54, с. 110]. Це разом з активною русифікацією процесу навчання зумовило неприйняття цього типу навчальних закладів консервативною частиною єврейської громади.

Проте не можна не визнати той факт, що викладачі державних училищ Волині, складаючи робочі програми, брали навчальну програму Міністерства народної освіти лише за основу (Додатки Б. 2; Б. 5), тобто за «Положенням» 1873 року про державні училища першого та другого розрядів керівникам і педагогічним радам цих закладів не забороняли вносити зміни до своїх програм, пристосовуючи їх до місцевих умов,

ураховуючи попередню підготовку учнів, їх розумовий склад і матеріальну базу закладів [206, с. 97; 139, с. 2].

Варто зазначити, що єврейські підручники та посібники для початкового навчання видавав Департамент народної освіти. Їх надсилали до губернської єврейської училищної комісії, яка доручала уповноваженим особам поширювати навчальну літературу у відповідні заклади освіти.

Відомо, наприклад, що в 1850 році було видано перший розділ третьої частини витягів із Маймоніду про обряди й основні релігійні закони євреїв, а також єврейський молитовник Ашкеназі. Витяги з Маймоніду коштували на той час 1 руб. 52 коп. сріблом, а Молитовника – 68 коп. [323, арк. 17-18 зв.].

Зокрема, єврейська училищна комісія доручила поширення цих книг Брест-Литовському купцю першої гільдії Т. Брамсону, який був зобов'язаний стежити за тим, щоб ці підручники були обов'язково надіслані до кожного хедера, державних єврейських училищ і Житомирського рабинського училища. Лише після забезпечення книгами названих закладів дозволяли продавати їх приватним особам, серед яких перевагу надавали меламедам. Відповідальний за поширення книг повинен був також стежити за тим, щоб книги не роздавалися безкоштовно й не реалізовувалися за завищеними цінами [323, арк. 17-18 зв.].

Варто також наголосити, що в освітніх діячів того часу були певні претензії до змісту означеної навчальної літератури. Зокрема, попечитель Київського навчального округу М. Пирогов вважав, що ці книги були абсолютно непридатні для вивчення єврейських предметів не лише через надмірну їх вартість, але й через крайню недосконалість змісту, що визнавали й усі освічені євреї [272, арк. 1-2].

Слід зазначити, що євреї користувалися також філософськими книгами і навчальними посібниками, які зберігалися у відділах фундаментальної бібліотеки Житомирського єврейського вчительського інституту, які представлені у таблиці (Таб. 3.1) [281, арк. 11]. Дану літературу мали отримувати єврейські навчально-виховні заклади.

Однак, у єврейських початкових освітніх закладах могли також використовувати й інші навчальні посібники, схвалені Міністерством освіти.

Таблиця 3.1

Книги і навчальні посібники, які зберігалися у відділах фундаментальної бібліотеки

№	Назва відділів бібліотеки	назва	ТОМИ
1	Віровчення	-	-
2	Філософія, психологія, логіка	21	24
3	Народна освіта, педагогіка	63	97
4	Белетристика	92	258
5	Математика і історія	27	36
6	Подорож і географія	15	16
7	Історія	28	61
8	Мистецтво	3	5
9	Довідкові видання	68	68
10	Суміш	19	23
11	Навчальні посібники	187	342
	Всього	523	930

Зокрема, у 1859 році в Лейпцізі видавали єврейську граматику вчителя єврейських предметів Житомирського рабинського училища Х. Лернера під назвою «Море Галашон», яка була дозволена Міністерством народної освіти та рекомендована всім державним єврейським училищам [322, арк. 12]. Зазначимо, що книги Лернера поширювалися також і в його рідному закладі [327, арк. 1 зв.].

Відомо, що в 1861 році бібліотека Житомирського державного училища першого розряду нараховувала 102 найменування книг, із яких 67 єврейських і лише 35 – російських. Уточнимо також, що бібліотека могла здійснювати продаж цих книг [264, арк. 38]. З огляду на кількість навчальних книг зрозуміло, що вони не могли

забезпечити бажаного дидактичного результату. Указували на це й викладачі єврейських закладів.

Зокрема, у березні 1861 року вчитель Житомирського державного єврейського училища М. Шертельзон, виступаючи на засіданні педагогічної ради, відзначив малу кількість підручників із єврейської граматики та німецької мови [327, арк. 1 зв.].

Варто зазначити, що на ґрунті нестачі навчальної літератури в єврейських освітніх закладах поволі здійснювалося поповнення шкіл російськомовними книгами. Якщо того ж 1861 року Житомирське державне єврейське училище змогло придбати лише чотири граматики Х. Лернера, то для бідних учнів, які не мали змоги купувати собі підручники, керівництво закладу ухвалило рішення видавати посібник «Досвід керівництва практичними вправами євреїв із російської мови». Вартість виданих посібників вираховував директор училищ Волинської губернії із суми коштів, виділених на бібліотеку закладу [327, арк. 2].

До того ж кращим учням також видавали російськомовні видання, зокрема байки Л. Крилова та казки Г. Андерсена [281, арк. 18]. Відомо також, що керівництво єврейських початкових закладів повинно було купувати для бібліотек державні періодичні видання, зокрема Циркуляр по Київському навчальному округу, «Освіта», «Дитяче Читання», «Педагогічний листок» [281, арк. 17]. (Додаток В).

Зазначимо, що в 1911 році для єврейської школи та сім'ї було видано хрестоматію «Нашим дітям» М. Айзенштадта та М. Дайхеса. Це було російськомовне видання в трьох частинах, що насамперед мало на меті привчити єврейських дітей «до правильної й живої російської мови на хороших зразках російської літератури» [3, с. 2]. У хрестоматії пояснено також найважливіші явища природи й життя людей, елементарні етичні поняття, особливості побуту народу, його легенди та свята. З метою забезпечення зв'язку школи з життям та наближення змісту навчання до рідного середовища євреїв автори хрестоматії включили до змісту й уривки з творів єврейських письменників: Айзмана, Анского, Бялика, Бен-Ами, Буки-бен-Іогли, Менделе-Мойхер-Сфорим, М. Розенфельда, Шолом-Алейхема, І. Штейнберга, Л. Яффе та ін. [3, с. 2].

Учений комітет Міністерства народної освіти дуже схвально характеризував названу хрестоматію, особливо звертаючи увагу на включення до її змісту творів єврейських письменників про побут єврейського народу, що забезпечувало, на думку чиновників, «особливий тон книги» [3, с. 3]. З дидактичної позиції, посібник насправді був якісною навчальною книгою. Однак не можна не враховувати того факту, що це було російськомовне видання, підготовлене представниками самого єврейського народу. Його вихід у світ, як і наполегливі рекомендації Міністерства освіти до впровадження в єврейську початкову школу та сім'ю, означали новий етап в асимілятивній політиці Російської імперії.

Відтак, варто наголосити, що із середини XIX – до початку XX століття навчально-методичне забезпечення єврейської початкової освіти зазнало серйозних змістових і структурних змін. До 1852 року єврейське шкільництво не мало чітко визначених програм, зміст освіти здебільшого визначали безпосередньо керівники закладів, він був підпорядкований основним запитам єврейської громади – формуванню національної згуртованості та релігійної відданості. У структурі навчальних програм домінували дисципліни релігійного циклу, вивчення яких традиційно спиралося лише на читання.

Затвердження Міністерством народної освіти нової навчальної програми для єврейського шкільництва (1852 р.) знаменувало початок процесу русифікації єврейської початкової освіти, який, однак, набув активності лише на початку XX століття.

Нове століття диктувало більш серйозні вимоги до освітнього рівня продуктивних сил імперії, що змусило консервативну єврейську громаду скористатися послугами контрольованих державою російськомовних освітніх закладів, більше наближених до потреб сучасного виробництва й суспільного життя. Русифікаційні процеси помітно вплинули також на навчально-методичне забезпечення єврейського шкільництва.

На початку XX століття навіть представники єврейської громади вже брали активну участь у створенні російськомовних підручників і посібників для єврейської школи та сім'ї.

3.3. Розвиток методів і засобів навчання євреїв в освітніх закладах Волині

Аналіз методології єврейського шкільництва Волині в кінці XIX століття дає підстави стверджувати, що здебільшого в початкових єврейських закладах освіти використовували найбільш прості методи навчання. Зокрема, поширеним було застосування групи методів, об'єднаних за джерелами передавання й характером сприйняття інформації, яку засвоювали учні, а саме: словесних (розповідь, пояснення, бесіда, лекція), наочних (ілюстрування, самостійне спостереження) і практичних (вправи, письмові й практичні роботи). Низька професійна підготовка викладачів єврейських початкових шкіл, відсутність належних умов і засобів навчання в них і бідність єврейських родин тривалий час не давали змоги впроваджувати в навчальний процес нові методи навчання, у результаті чого воно залишалося невмотивованим, і лише одиничні учні мали позитивні оцінки [265, арк. 1-2].

У кінці XIX століття в єврейському шкільництві основним джерелом отримання і засвоєння учнями інформації було слово вчителя чи священика, що зумовлювало домінування в початкових освітніх закладах словесних методів навчання (розповідь, пояснення, бесіда, лекція).

Розповідь і пояснення були ключовими методами навчання в хедерах, талмуд-торах, суботніх і молитовних школах та єшиботах. Насамперед їх застосовували для навчання грамоти. Замість підручників використовували молитовники, оскільки букварів і читанок було дуже мало. Від учнів здебільшого вимагали простого механічного вивчення матеріалу й догматичного заучування молитов. Спочатку вчитель читав навчальний текст уголос, а потім перекладав його на мову ідиш, якою в кінці XIX століття на Волині не було надруковано повного перекладу Тори. Кожне

слово з тексту перекладали окремо, зберігаючи порядок слів оригіналу, тому часто вислів, який мав кілька значень, перекладали однаково. При такому дослівному перекладі могла порушуватися логічна послідовність слів у реченні, утрачався його зміст. Тексти молитов, які діти вчили, друкувалися на івриті, а розмовною мовою на Волині, як уже зазначено, була ідиш, тому учні часто нічого не розуміли. «Все поетичне і високе з Біблії, – писав Л. Біншток, – звичайно, пропускається мелаamedaми чи пояснюється за допомогою різних коментарів, цілком не зрозумілих дитячому розуму. Коли хлопчик переходить із нижчого розряду до вищого, тобто до Талмуду, то і тут нічого релігійно-морального немає» [10, с. 18-54]. Наприклад, у суботніх школах у процесі вивчення загальних предметів усіх учнів ділили на чотири групи навчання з метою вивчення абетки, читання складами, читання з поясненням та організації занять із практичної граматики. Кожна група мала свого вчителя, який спочатку пояснював матеріал кожному учню індивідуально, а потім кращі учні повторювали вивчене зі слабшими. Після читання вивчали російське та єврейське письмо, а потім арифметику [205, с. 54].

Метод бесіди домінував у суботніх і молитовних школах та єшиботах у процесі вивчення Тори, Талмуду, Маймоніда, Хайє-Адам, Біблії. Для цих початкових закладів характерним було застосування катехізисної бесіди, якою користувалися священики, мелаамеди й учителі для вивчення молитов. Як правило, молитовники укладали так, що кожна релігійна істина супроводжувалася низкою запитань і відповідей, які обговорювали під час уроку. На початку XX століття прогресивна педагогічна громадськість, аналізуючи духовну освіту, зазначала, що подібне навчання було позбавлене елементів творчості, не сприяло розумовому розвитку й не пробуджувало інтересу до знань [214, с. 294]. Однак варто зазначити, що в єшиботах кожен учень міг поставити вчителю запитання, що виникали в нього в процесі прочитання певного листа з Талмуду. Учні могли вказувати на виявлені ними протиріччя в самому тексті Талмуду чи в його тлумаченнях. Мірилом особистих здібностей учнів вважалося уміння ставити запитання. Кращим учням

старших груп дозволяли працювати з молодшими, у процесі чого вони передавали їм свої знання й тим самим отримували певні педагогічні навички [48, с. 10.].

Варто зазначити, що метод лекції застосовували здебільшого в єшиботах, що відрізняло ці заклади від інших єврейських початкових шкіл, де лекції взагалі не читали. Кожного дня на початку занять учителі – рош-єшиви, запрошені до єшиботів попечителями чи благодійниками – читали перед учнями щоденну лекцію – «шіур». Протягом усього навчання рош-єшиви спостерігали також за учнями під час занять, керуючи їхньою увагою [205, с. 63].

На початку XX століття в єврейських початкових освітніх закладах набуває поширення метод самостійної роботи, який застосовували під час вивчення Талмуду й опрацювання допоміжного матеріалу – коментарів Раші. По суті, ці коментарі можна вважати першими методичними рекомендаціями до виконання самостійної роботи як домашньої підготовки до щоденного уроку, який проводився в довільній формі.

У кінці XIX – на початку XX століття на Волині в початкових єврейських школах для кращого сприйняття й швидшого засвоєння матеріалу стали більш активно застосовувати наочні методи навчання – ілюстрування та самостійне спостереження.

Метод ілюстрування був зручний для вчителів й ефективний для учнів, оскільки допомагав швидше і якісніше сприймати навчальний матеріал, формувати конкретні уявлення, розуміти суть складних абстрактних понять. Наприклад, під час вивчення алфавіту традиційно використовували спеціальні листки із зображенням літер, на уроках географії та історії – географічні й історичні карти та глобуси.

На початку XX століття в єврейських освітніх закладах застосовували також метод самостійного спостереження. Учителі вдавалися до нього здебільшого після вивчення перших молитов, коли учні мали змогу стежити за службою в синагозі, а потім брати безпосередню участь у богослужінні [205, с. 37]. У цей період у деяких талмуд-торах, окрім загальноосвітніх і суто єврейських предметів (єврейська мова, Маймонід, Хайє-Адам), вивчали також ремесла. Зокрема, дітей учили вирощувати

сільськогосподарські культури, доглядати за садком, городом. Під час практичних польових робіт учні повинні були спостерігати за ростом рослин, природними явищами, роботою ремісників [205, с. 49].

У всіх єврейських початкових школах використовували практичні методи навчання – вправи, письмові та практичні роботи. За допомогою виконання практичних вправ учні початкових класів засвоювали перші чотири арифметичні дії (додавання, віднімання, множення, ділення), знайомилися з поняттями міри ваги, об'єму. Для більш ефективного сприйняття нових знань учителі могли застосовувати підготовчі вправи, які забезпечували актуалізацію опорних знань учнів. У всіх єврейських початкових освітніх закладах для закріплення отриманих на уроках знань використовували вправи з письма й арифметики.

Варто наголосити, що на початку XX століття всі галузі суспільного життя стали потребувати більш освіченої молоді. Тому царський уряд затвердив низку нормативних документів у галузі освіти [298, арк. 33; 350, арк. 40], що мали сприяти покращенню загальноосвітніх навчальних програм і, відповідно, висували нові вимоги до якості підготовки вчителів. Відтак, у таких початкових єврейських навчальних закладах, як талмуд-тори та державні й приватні єврейські училища, поряд із традиційними методами навчання на початку XX століття почали застосовувати методи, спрямовані на активізацію розумових здібностей і пізнавальної активності єврейських дітей. До них передовсім варто віднести методи стимулювання навчальної діяльності, контролю та самоконтролю.

Поширення більш прогресивних методів навчання відбувалося завдяки тому, що на початку XX століття, замість меламедів, у початкових єврейських освітніх закладах уже працювали вчителі, які мали спеціальну освіту і, відповідно, кращу підготовку, необхідну для більш ефективної навчальної та культурно-освітньої діяльності. Не менш важливим стимулом до ширшого застосування методичного арсеналу педагогічної науки стало й те, що в кожному початковому єврейському училищі, окрім Закону Божого, почали вивчати ще й загальноосвітні дисципліни –

російську, єврейську, польську або німецьку чи французьку мови, арифметику, правопис, географію, історію.

З кінця XIX століття в єврейських навчальних закладах почали з'являтися шкільні бібліотеки, які також сприяли запровадженню прогресивних методик. Учніські бібліотечні фонди утворювалися переважно з навчальних посібників, підручників історії, географії, сільського господарства, природознавства та книг для читання, які здебільшого були представлені творами російських класиків. Є відомості про те, що в окремих бібліотеках, окрім традиційної релігійної літератури, могли бути твори відомих рабиністів [48, с. 10].

Крім того, у шкільних бібліотеках учні могли також користуватися атласами, глобусами, географічними та історичними картами [Додаток В]. Розвиток шкільної бібліотечної справи сприяв значному підвищенню ефективності організації самостійної роботи учнів і, відповідно, більш гармонійному застосуванню методів контролю та самоконтролю.

Завдяки появі нових методів почали зростати мотивація учнів до навчання й відповідальність за його якість. Зокрема, із протоколів засідання педагогічної ради за 1861 рік у державних єврейських училищах першого розряду видно, що учнів, які успішно закінчили перший рік навчання, без екзаменів переводили до другого класу. За успіхи в навчанні й поведінці учнів нагороджували почесними грамотами та листами [327, арк. 14]. Відмінників навчання нагороджували книгами «Статті про Акуми» та «Благоговійне шанування царів». Ці книги були надруковані за вказівкою Міністерства народної освіти й розсилалися до закладів безкоштовно [214, с. 31-32]. Зазначимо, що особливої уваги в початкових школах потребувала також дисципліна, стимулювання якої здійснювалося через запровадження системи покарань, пільг, подарунків чи навіть фінансової винагороди, яку часто здійснювала сама громада [327, арк. 14].

Методи контролю в єврейському шкільництві застосовували здебільшого для перевірки якості знань, яка визначалася шляхом фронтального чи індивідуального опитування, результати якого вчителі заносили до шкільних журналів. Зазвичай

запитання передбачали відповіді лише у формі механічного відтворення заучених молитов чи певних визначень і зовсім не сприяли активізації логічного мислення. Рівень навчання в єврейських початкових школах, як свідчать архівні матеріали, був надзвичайно низьким [265, арк. 1-2]. Відтак, оцінка виступала більше засобом покарання, ніж заохочення до навчальної діяльності. Лише в тих навчальних закладах, де вчителі мали вищий рівень підготовки, опитування могло проводитись у формі бесіди, що спонукало учнів самостійно мислити й оцінювати реалії буття. Через відсутність зацікавленості, нерозуміння значущості учіння й мотивації до сумлінного виконання учнями своїх обов'язків, які ускладнювались елементарною бідністю більшості єврейських родин, учні відвідували навчальні заклади нерегулярно.

У державних і приватних єврейських училищах обов'язковою умовою оцінки й контролю знань було складання щорічних іспитів. Після завершення навчального року проводили засідання педагогічної ради, на якій визначали дату проведення іспитів. Свідоцтва про закінчення навчання видавали лише тим учням, які за успішністю були найбільше підготовленими для вступу в гімназії. Учні, які не склали іспитів, залишалися на наступний рік [327, арк. 19].

Варто звернути увагу на особливості організації контролю за якістю навчання дітей у єшиботах. У цих закладах перевірка рівня знань учнів мали кількарівневий характер. Поточну перевірку самостійно вивченого та опрацьованого учнями матеріалу здійснювали вчителі, підсумкове оцінювання контролював голова навчального закладу чи спеціальний службовець, а напередодні шабату перевірку проводив особисто голова єшиви [62, с. 225]. Потрібно зауважити, що в єшиботах навчання було більш ліберальним, учителі спонукали учнів до дискусійного опрацювання матеріалу, а навчальний процес будували на організації контрольованої самоосвіти [48, с. 10].

Варто також зазначити, що в розвитку методів і засобів навчання вагомий внесок зробили єврейські педагоги й учені Волині (А. Готлобер, Я. Ейхенбаум, Х. Лернер, Л. Цфейфель, З. Слонимський, М. Сухоставер, Г. Паличинецький,

А. Паперна, І. Шульковський), культурні та громадські діячі (Л. Біншток, Я. Ейгер). Серед євреїв-викладачів, більшість із яких не мали вищої освіти, були й такі, які працювали творчо й натхненно, удосконалюючи педагогічну майстерність у процесі своєї діяльності. Кореспондент газети «Світанок» писав: «У середовищі вчителів-євреїв трапляються люди з визначним педагогічним талантом, які не тільки досконало володіють своїми предметами, а й мають запас найрізноманітніших знань. Тому деякі російські вчителі могли б у них чомусь повчитися» [94, с. 2].

У спільноті викладачів єврейських предметів, майстрів педагогічної справи, у Житомирському рабинському училищі виділявся видатний педагог, журналіст, поет та історик А. Готлобер (член Товариства поширення освіти серед євреїв), котрий написав «Граматiku єврейської мови», за якою навчалися учні Житомирського рабинського училища [205, с. 109]. Оскільки навчання грамоти було для значної кількості єврейських дітей надто складним (вони цілоденно перебували в російськомовному дитячому середовищі), учений-методист пропонував у процесі ознайомлення з певними поняттями та новими словами використовувати такі методи, як порівняння, зіставлення, а також вивчення нового матеріалу методом бесіди та постановкою питань, які спонукали дітей до роздумів, розмірковувань над власною долею та місцем у суспільному житті. Він написав історико-методичний посібник «Критичний погляд на історію караїмів», у якому пропонував викладачам училища використовувати у своїй діяльності низку прийомів (порівняння, аналогії, бесіди, зіставлення, діалог та ін.). Важливо зазначити, що в 1866 році А. Готлобер склав лист-звернення до всіх єврейських громад із закликом сприяти реформуванню шкільної освіти. Він також був одним з організаторів своєрідного методичного центру для надання допомоги єврейським навчальним закладам [205, с. 109].

Надзвичайною популярністю серед вихованців єврейських освітніх закладів користувався також викладач Талмуду Л. Цфейфель – автор збірок віршів і статей «Sanegor» та «Schalom al Israel», у яких здійснив спробу об'єктивної оцінки ролі й значення хасидського вчення. Він також написав «Cheschbono schel olam» (трактат із релігійної філософії), працю про єврейство та його релігію й інші твори [58, с. 774].

Філософський вступ до «More Nebuckim» Маймоніда і низку рукописів, присвячених дослідженню Біблії, написав М. Сухоставер [57, с. 643], який також протягом декількох років працював у згаданому вище училищі.

Викладач єврейської мови Х. Лернер, який 22 роки працював у Житомирському рабинському училищі, у 1859 році написав і видав у Лейпцизі підручник із «Граматики єврейської мови», який був схвалений Міністерством народної освіти і рекомендований як підручник у державних єврейських навчальних закладах [322, арк. 8 зв]. Особливістю цього підручника було те, що в ньому запропоновано бесіди на теми звичаїв, традицій і культури єврейського народу. Суттєво те, що з кожної теми дітям пропонували короткі оповідання морально-етичного спрямування, котрі спонукали учнів до роздумів над їхнім злиденним життям, а також до пошуків кращого місця на цьому світі.

Значний внесок у поширення знань серед єврейства зробив інспектор і викладач єврейської мови Я. Ейхенбаум – відомий діяч Товариства поширення освіти серед євреїв, поет, математик і педагог. У 1840 році в Лондоні він видав поему «Битва», де мовою Біблії описав правила шахової гри. У передмові до поеми Я. Ейхенбаум пропонував читачам цієї книги використовувати прийоми зіставлення, порівняння, а також завдання на аналогію й доповнення для вдосконалення мислення та мовлення учнів. Він переклав древньоєврейською «Елементи» Евкліда та «Курс чистої математики» французького вченого Л. Франкера. У своїх перекладах підручників (у додатках) Я. Ейхенбаум рекомендував для використання учнями різні групи завдань, зокрема з креслення, малювання, побудови графіків та ін. Також надзвичайно цікавою та змістовною була літературна спадщина Я. Ейхенбаума [128, с. 79-90].

Плідну просвітницьку роботу здійснював інспектор училища й викладач З. Слонимський, який протягом 1834–1863 років написав 15 наукових, методичних і науково-популярних праць, переважна більшість із яких була надрукована єврейською мовою в Берліні, Санкт-Петербурзі, Варшаві, Вільно, Житомирі. Серед них особливо заслуговують на увагу підручники: «Алгебра», «Популярна

астрономія», «Душа й тіло», «Єврейський календар», «Опис нового лічильного інструмента». За написання останнього підручника З. Слонимський був удостоєний Демидівської премії від Імператорської Академії наук [205, с. 114]. У посібнику «Душа й тіло» для учнів та вчителів рабинського училища педагог рекомендував поєднання античних засобів фізичного розвитку (використання афінської системи фізичних вправ) з інтроспективним «самозануренням» їх у власні думки, спокійні душевні почування, тобто те, що сьогодні в педагогіці самовиховання називають аутотренінгом особистості.

У багатьох єврейських школах серед викладачів недостатньо уваги приділяли знанням із педагогіки та методики навчання. Тому викладачі Житомирського рабинського училища намагалися поширювати прогресивні методики викладання навчальних дисциплін серед учителів єврейських навчальних закладів. Учителі зі значним досвідом ділилися з молодшими колегами досвідом застосування методів бесіди, зіставлення, оповіді, порівняння, аналогії та ін.

Чимало здобутків у цьому напрямку мав викладач цього училища Г. Паличинецький, який написав низку статей із практичної педагогіки. Зокрема, Г. Паличинецький пропонував використовувати екскурсії, наприклад, на природу чи до міста, для розмірковування підлітків про власний душевний стан, самопочуття та прагнення до душевної рівноваги.

Потрібно підкреслити активну навчально-методичну діяльність уродженця Житомира У. Розенцвейга (1831–1903). Після закінчення Житомирського рабинського училища він почав працювати вчителем державного єврейського училища в Корці. Завдяки своїм особистим якостям він зумів відновити довіру єврейської громади до навчання дітей у державних закладах. На його навчально-педагогічну діяльність звернув увагу тодішній управитель Київського навчального округу професор М. Пирогов. Саме він згодом призначив У. Розенцвейга наглядцем державного училища в Могильові.

Варто зазначити, що єврейське шкільництво в другій половині XIX століття було релігійним і базувалося на основі вивчення священних текстів. Завдяки

глибоким єврейським традиціям і розумінню єврейською громадою необхідності навчання базова єврейська початкова освіта залишалася загальнодоступною. На початку XX століття учні, окрім вивчення Закону Божого, мали вже змогу оволодівати не лише основами російського та єврейського письма, але й арифметики, географії, історії. Цим навчальні єврейські заклади виконували свої основні функції: початково-освітню, розвивальну, мотиваційну. Як наслідок – було збережено мову, національні звичаї та традиції.

Отже, на початку XX століття в єврейському шкільництві було запроваджено комплекс змін, що позитивно вплинули на розвиток методологічної бази єврейської початкової освіти. До них потрібно віднести: вимоги царського уряду щодо покращення якості освіти та професійної підготовки вчителів; розширення і вдосконалення методів навчання в талмуд-торах, єшиботах, державних і приватних єврейських училищах Волинської губернії; зростання кількості навчальних предметів; розвиток мережі шкільних бібліотек.

Зокрема, поширеним було застосування групи методів, об'єднаних за джерелами передачі й характером сприйняття інформації, яку засвоювали учні, а саме: словесних (розповідь, пояснення, катехізична бесіда, лекція «шіур»), наочних (ілюстрування, самостійне спостереження) і практичних (вправи, письмові й практичні роботи).

На початку XX століття поширення набув метод самостійної роботи, який застосовували під час вивчення Талмуду й коментарів Раші (перші методичні рекомендації до виконання домашньої роботи), та методи стимулювання навчальної діяльності, контролю й самоконтролю, запровадження яких стало можливим у процесі заміни меламедів на вчителів зі спеціальною освітою. У єврейському шкільництві основним джерелом отримання й засвоєння учнями інформації було слово вчителя чи священика. Під час вивчення алфавіту традиційно використовували спеціальні листки із зображенням літер, на уроках географії та історії – географічні й історичні карти та глобуси.

3.4. Специфіка організації виховної роботи в єврейських закладах освіти

Світовий досвід розвитку педагогічної теорії і практики переконливо свідчить про те, що в кожного народу історично склалася своя власна національна система виховання. У кінці XIX – на початку XX століття релігійне життя волинських євреїв тісно перепліталось із суспільно-політичним, економічним і сімейним. Організація виховного процесу в єврейських освітніх закладах спиралася на споконвічні національні традиції з глибоким духовним і морально-правовим корінням, яке впродовж століть зберігали й захищали єврейські громади в багатьох регіонах Російської імперії. Не можна не відзначити, що в мові єврейського народу є унікальне педагогічне поняття – «хінух», яке гебрайською мовою одночасно позначає освіту й виховання. Коріння «хінух» – виховання, освічування, напучування сягає Біблійних часів. Головна ідея, закладена в єврейському вихованні, полягає в індивідуалізації «хінух» з метою розвитку в дитині здорової особистості.

Існування такого педагогічного конгломерату вказує на нерозривність змісту цих понять у єврейській педагогічній науці та практиці. Цікаво, що поняття «письмо» й «закон» зливаються в одне нерозривне ціле ще у свідомості старозавітної людини. Зокрема, Маймонід, видатний єврейський філософ, рабин і лікар XII століття, який став духовним наставником релігійного єврейства всіх часів, пояснював, що «син» у Старому Завіті означає також і «учень», а «парафіяльна школа» або «Талмуд-Тора» – вивчення закону, тобто такі поняття, як грамота й закон, син і учень, вчення й виховання у свідомості ветхозавітної людини зливалися в одне ціле. І ця особливість, на думку М. Пирогова, є «найвищою стороною єврея» [17, с. 5-18]. «Єврей, – пише він, – вважає святим обов'язком навчити письму свого сина, який тільки-но починає лепетати; це він робить за глибоким переконанням, що письмо є єдиним засобом пізнати закон» [17, с. 11].

Отож, для розуміння шляхів розвитку єврейського шкільництва важливо врахувати специфіку тогочасного соціального замовлення на виховання особистості.

Наприклад, доктор Ієрусалимського університету Ш. Штампфер, досліджуючи хедерну освіту, указував на залежність виховання євреїв від певних соціальних норм. Він, зокрема зазначає, що тогочасне єврейське суспільство поділялося на два класи не за багатством, а за освіченістю й розумінням на «шепне іден» або «шейне» (прекрасні євреї) та «просте» (прості). Однак «шейне» було не естетичною характеристикою зовнішності, а відображало поведінку, манери та рівень знань, тобто «шепю». Тому багата людина повинна була залишатися простою. Особа, яка поважала соціальні традиції, намагалася стати «шейне». Дорослому досягти цього було нелегко, тому успішні «прості» виховували відповідні «шемю» своїх дітей. Ці соціальні відмінності були визнані в традиційному єврейському суспільстві й поширювалися на волинське єврейство [241, с. 53].

Отже, вихователь, сприймаючи й усвідомлюючи соціальне замовлення на певний тип затребуваної в суспільстві особистості, мав добирати й відповідні принципи, які б створювали необхідний фундамент для вибору правильних напрямів та ефективних форм і методів виховної діяльності [35]. Відтак, у кінці XIX – на початку XX століття процес виховання єврейських дітей здебільшого спирався на низку принципів, які тісно взаємопов'язувались один з одним.

Насамперед потрібно звернути увагу на особливості використання в єврейській педагогічній теорії та практиці принципу природовідповідності, який у виховному процесі передбачає розвиток того, що закладено в кожній дитині природою, тобто виховання людини в людині. У сучасному потрактуванні це керівне положення виходить із того, що виховання має базуватися на науковому розумінні природних і соціальних процесів, узгоджуватися із загальними законами розвитку природи й людини, формувати в неї відповідальність за еволюцію ноосфери й самої себе; зміст, методи та форми виховання мають ураховувати необхідність вікової та статевої диференціації освіти, організації соціального досвіду людини та індивідуальної допомоги їй [184, с. 376].

Відтак, поведінку дитини можна розглядати як прямий результат усього того, чому вона навчалася й що переживала у своєму житті. Єврейські педагоги

наголошують сьогодні, що атмосфера, у якій жили єврейські діти на межі XIX – XX століття, позначалася й на їхній школі, формуючи принципові засади всього життя цілого етносу. Зокрема, М. Аренд наголошував на ключовій, на його думку, тезі з Книги притч: «Настав юнака на початку шляху його, і він не відхилиться від нього, навіть коли постаріє» [6, с. 41]. При цьому уточнимо, що «наставляти» єврейською означало створювати для дитини умови, які б відповідали її нахилам чи здібностям. Крім того, сучасні дослідники єврейської педагогіки визначають євреїв як таких, що за своєю природою є допитливими, духовно неспокійними й перебувають у постійному пошуку. Найбільш визнаним, зокрема, є тип «закомплексованого» єврея з тендітною, вразливою, нарцисовою самоповагою, який вічно шукає підтвердження й підтримки власного слабкого «Я» [85, с. 326]. Відтак, виховання єврейської дитини насамперед мало враховувати саме ці виразні ментальні особливості. До речі, аналіз умов навчання єврейських дітей у багатьох російсько-орієнтованих державних закладах Волині початку XX століття дає підстави говорити про відсутність у педагогічній практиці цих установ належної уваги до вимог принципу природовідповідності. Це стало причиною різних етнічних непорозумінь євреїв із місцевим православним населенням [83], а також масового переходу євреїв до національних приватних училищ другого та третього розрядів [200, с. 375], у яких єврейські діти почували себе значно комфортніше.

Варто зазначити, що в організації виховного процесу в єврейському шкільництві кінця XIX – початку XX століття активно використовували також педагогічний принцип індивідуального підходу до особистості учня. Відомо, що ефективність цього принципу залежить від того, наскільки в ньому враховані вікові та індивідуальні особливості учнів [230, с. 261]. Варто уточнити, що в системі єврейського виховання цей принцип має давнє й глибоке коріння. Наприклад, чітка вимога щодо необхідності враховувати індивідуальність учня сформульована в одній із притч шанованого єврейським народом мудреця Шломо, який, звертаючись до батьків, наголошував: «Виховуй юнака згідно з вдачею його» [242, с. 5-7].

Відтак, етнопедагогіка зобов'язувала єврейського вчителя, спрямовуючи дитину на визначений її соціальним оточенням шлях, спиратися на індивідуальні особистості свого вихованця [225, с. 244]. Саме ця повага до особистості, як свідчать численні джерела того часу, позитивно відрізняла організацію виховання єврейських дітей навіть за умов злиденності початкової єврейської школи. Наприклад, у протоколі засідання педагогічної ради Житомирського державного єврейського училища першого розряду включено зміст промови одного з наглядців. Педагог, зокрема, наголошував: «Кожна дитина за своїм характером, темпераментом і специфікою виховання має свої особливості. Завдання вихователя полягає в тому, щоб вивчити всі особливості характеру кожного учня до найменших дрібниць, знати своїх учнів, як батько знає своїх дітей, а потім вибирати покарання, на які вони заслуговують» [327, арк 12-13].

Важливо також наголосити, що в єврейського народу цінності індивідуального й національного перебувають у тісному взаємному зв'язку. Відтак, принцип культуровідповідності, що вимагає неодмінної опори виховання на загальнолюдські цінності з урахуванням особливостей етнічної та регіональної культури людини [184, с. 376], у єврейській педагогіці також пов'язує виховний процес з історичним минулим єврейського народу, його традиціями й мовою. Це керівне положення означає не лише здійснення виховання в рідному для єврейської дитини середовищі (родині, школі), але й на культурному досвіді матері й батька та культурно-історичних і національно-духовних традиціях усього єврейського народу [32]. Дитинство та юність учені пропонують вважати часовим простором, а рідну домівку – виховним. Саме в період дитинства та юності в рідному домі засвоюються народні виховні цінності, відбувається осмислення певних моделей поведінки [35, с. 68].

На початку XX століття, навчаючись у православних російськомовних закладах Російської імперії, єврейський учень опинявся в чужому для нього середовищі, де нерідко до нього ставилися зверхньо й насмішливо не лише однолітки, але й учителі. Маємо також визнати, що і в тогочасній педагогічній практиці російсько-православних освітніх установ Волині не відчувалося кроків, які б наближали

єврейського школяра «через російське слово до єврейського життя» [3, с. 166]. Саме тому єврейський хлопчик, захищаючи своє тендітне «Я», самоізолювався в нетовариському чужому середовищі, «ховаючись, як равлик у свою домівку» [10, с. 17]. Це було другою причиною вже названої тенденції початку XX століття – відтоку єврейських школярів із російських закладів у дозволені міністерством освіти національні. Саме в цей період у єврейському середовищі утверджується думка про те, що загальні початкові училища мають бути суто єврейськими. Здобуття освіти в таких закладах стало для волинських євреїв життєвою необхідністю. Без цього не можна було вийти за рамки освітніх, а в майбутньому і соціальних обмежень, які для єврейського населення Волині створив царський уряд [100, с. 228]. Крім того, у національних установах єврейські діти мали змогу без страху засвоювати й виявляти культурні особливості власного етносу.

У «Живописній Росії» – унікальній етнографічній праці, виданій наприкінці XIX століття, міститься цікава характеристика зовнішнього вигляду волинського єврея: «На голові – плисова ярмулка, підбита шкірою, хутрова шапка особливого фасону, на плечах кафтан темного кольору без талії, довгий до п'ят із широким чорним пасом. Сорочка з відкритим воротом; на ній під кафтаном куртка (лапсердак) з матерії, з якої зроблені талеси (на івриті – таліт) – єврейські молитовні шати, виготовлені з прямокутного покривала з вовняної, бавовняної або шовкової тканини. Короткі шаровари, які зав'язані під колінами, на ногах довгі шкарпетки та взуття без задків» [100, с. 226-227].

Зазначимо, що вимоги до єврейського національного вбрання були тісно пов'язані з певними релігійними нормами єврейського народу й послідовно та узгоджено закладалися у свідомість дітей усіма найбільш впливовими соціальними групами – родиною, школою і громадою. Уже з трьох років єврейських дітей посвячували в символізм обов'язкових елементів єврейського національного одягу – кипи для хлопців і спідниці для дівчаток. Хлопчиків привчали також до того, що чорну ярмулку юдеї ніколи не повинні були знімати навіть під час їжі й молитви, оскільки непокриту голову вважали гріхом перед Богом. Другим обов'язковим

компонентом одягу вважали чотирикутну накидку «арбе-канфес» (її ще називали «талес котн»). Виготовляли її з білої шерсті в чорну смужку, вона мала отвір для голови, через отвори в кутах протягувалися нитки цицис (цицит) – заповідані Торою китиці. Сама накидка була схована під одягом, однак китиці завжди мали виглядати поверх штанів. Відомо також, що на кожній із китиць зав'язували від п'яти до сорока дрібних вузликів, які слугували відмінною ознакою для євреїв, які належали до різних громад [100, с. 226-227].

Зазначимо, що вимоги до матеріальних символів єврейського етносу іноді були більш жорсткими, ніж до якості навчання дітей. Відомо, наприклад, що в талмуд-торах Волині нерідко старшини перевіряли не знання учнів, а лише наявність певних релігійних атрибутів. Наприклад, вони мали право власноруч роздягати учнів, щоб переконатися, чи носять діти «арбе-канфес» (нагрудники з чотирма кінцями, у дірочки яких вплітаються вузлики по вісім ниток) [206, с. 72]. Якщо нитка обривалася, її необхідно було терміново замінювати цілою, інакше весь «арбе-канфес» утрачав релігійне значення. На початку ХХ століття учні не так суворо стали дотримуватися цього звичаю. Зокрема, відомо, що зі 150-170 вихованців талмуд-тори тільки 20-30 були одягнені в «арбе-канфес», що дуже непокоїло старше покоління [206, с. 72]. Єврейським юнакам, відповідно до приписів Тори, вихователі наполегливо рекомендували носити пейси – нестрижені пасма волосся на висках, довжину яких визначали традиції тієї чи іншої громади. Така зовнішність особливо відрізняла євреїв від інших етносів Волинського краю, а тому лише в приватних закладах вони могли спокійно зберігати й передавати дітям національні особливості свого народу.

Відомо, що єврейські домівки та шкільні приміщення могли прикрашати лише картини релігійної тематики, портрети видатних рабинів і предків господарів. Однак заборонено тримати скульптурні вироби. Цікаво також, що значна частина всіх юдейських обрядів ставила за мету відокремити євреїв від неєвреїв, а дотримання названих правил було в єврейських громадах символом належності до богообраного народу.

Покликання рабинів – підготувати єврейських хлопчиків, яким виповнилося 13 років і один день («бар-міцва» – «син міцви», «син заповіді») до суворого дотримання 613 заповідей Тори (248 повелінь і 365 заборон), які забезпечували євреям спасіння [72]. Ці заповіді ритуально регламентували життя єврея до найменших дрібниць – від народження й до поховання [116, с. 97]. Необхідність їх виконання обґрунтоване як морально-етичними чинниками (виховання досконалої людини), так і містичними (таємний вплив на Всесвіт). Зазначимо, що ці традиції формувалися протягом багатьох поколінь і підтримувалися практично в кожній волинській єврейській сім'ї.

Єврейські громади покладали великі сподівання на приватні національні заклади освіти щодо привчання своїх дітей до святкування дат єврейського календаря, який вважали енциклопедією знань про життя євреїв, їхній побут, спосіб життя й виховну мудрість. Варто зазначити, що саме національні заклади освіти якнайкраще могли виправдати ці сподівання через вивчення історії єврейського народу та викладання низки інших суто єврейських предметів – Маймоніду, Хайс-Адам та ін. [297, арк. 41-41 зв.].

Національні свята, до яких привчали єврейських дітей, поділяли на три групи. До першої відносили Шалош Регалім – три паломницькі свята, під час яких, відповідно до приписів Тори, потрібно було здійснювати паломництво до Ієрусалиму та приносити пожертви до Храму: Песах (на честь виходу євреїв із єгипетського полону), Шавуот (П'ятдесятниця – на честь дарування євреям Тори на горі Синай при виході з Єгипту), Суккот (ушанування блукання євреїв Синайською пустелею). До другої групи включали релігійні свята: Рошга-Шана (Новий рік) і Йом-Кіпур (судний день – свято покаяння). До третьої належали видатні дні з історії життя єврейського народу – Ханука, Пурим [116, с. 99].

Визначення для євреїв царської Росії «смуг осілості» та активна русифікація єврейської освіти значно відірвали єврейський народ від його етнічних коренів, залишивши лише деякі елементи культури й мови [114, с. 29]. Однак завдяки хедерам як найбільш національно орієнтованим освітнім закладам волинські євреї

змогли тривалий час виховувати своїх дітей за національними звичаями й традиціями.

Варто також зазначити, що аналіз єврейського шкільництва Волині кінця XIX – початку XX століття дає підстави говорити про відповідність виховання єврейських дітей основним вимогам принципу етнізації, які забезпечують віддзеркалення в дітях історико-моральних надбань народу й формування національної свідомості [230, с. 263]. Принцип етнізації покликаний виховувати в дітей почуття патріотизму, а також увічнювати специфічні й самобутні риси єврейської нації. Уточнимо, що найважливішими рисами характеру єврейської дитини вважали любов, доброту й дисциплінованість. Формування саме цих якостей давало змогу називати дитину «вдалим продуктом» єврейського виховання [111, с. 297-303].

У єврейському шкільництві значну увагу приділяли рідній мові як засобу єднання народу, засвоєння його культурної спадщини, формування національної свідомості. Знання івриту (ідишу) було показником культурного життя євреїв. Навіть Талмуд вимагав від батьків привчати своїх дітей кожне слово перевіряти на терезах розуму, щоб «у кожному слові було видно думку й мету його вимови, щоб передбачалися наслідки, які могли статися від слів» [198]. Досягти такої єдності думки та вчинку можна було лише через навчання дітей рідної мови. «Коли хлопчик починає говорити, – говорить Священна Книга, – батько повинен вести з ним розмову давньоєврейською мовою та навчити його Торі» [7, с. 357]. Іврит не просто вважали священною мовою. Знання його було першою умовою для поглибленого вивчення рабиністичних текстів. Цю мову вважали також єдиною правильною дорогою дитини від початкової школи до синагоги й дорослої єврейської громади [241, с. 57]. Отже, рідна мова наповнювала єврейське шкільництво національним змістом та особливим етнічним колоритом.

Не можна не відзначити, що в середовищі єврейських громад досить ефективним було також застосування принципу єдності педагогічних вимог школи, сім'ї та громадськості у вихованні особистості дитини. Родинна атмосфера – найперша і найгрунтовніша школа, що сприяє формуванню обдарованої дитини.

Завдяки даному принципу виховання у євреїв є взаємозв'язок навчання в сім'ї, громаді, та школі, в основу якого покладено читання Тори по тижневих розділах відповідно до єврейського календаря. Становлення та розвиток єврейської школи не призвів до відміни фундаментального положення про те, що головна відповідальність за освіту сина лежить на батькові. У різні епохи в багатьох країнах у євреїв школа утримувалась за кошти батьків, тому в них була можливість впливати на шкільне навчання та контролювати його. Так, наприклад, було запроваджено влаштовувати щотижневу перевірку знань у домі батьків у їх присутності. Зрозуміло, що за таких обставин екзаменується не лише учень, а й сам вчитель. І сьогодні стимулююча робота з вчителем дозволяє реалізувати принцип «учити вчитися», працювати не з матеріалом предмету, а в особовому просуванні учнів. Принципова «боротьба» за кожного учня, його підняття незалежно від рівня його стартових можливостей і принципова реальність оптимального «фінішу» для всіх учнів приносить позитивні плоди.

Найважливішим стимулом такої єдності різних соціальних інституцій у кінці XIX – на початку XX століття була релігія. По суті, національне єврейське шкільництво весь виховний процес вибудовувало на морально-етичних засадах свого віровчення. Вимоги цього принципу охоплювали всі сторони навчально-виховної роботи школи, усі форми діяльності учнівського й педагогічного колективів та родини знаходити свій вияв у змісті й формах навчання та виховання, у правилах поведінки школярів, у стилі життя школи та її традиціях. Підтвердження цього неодноразово знаходимо в протоколах засідань педагогічних рад єврейських початкових закладів освіти того часу. Адміністрація закладів мала стежити за тим, щоб виховання здійснювалось у дусі розуміння потреб учнів, учителів і родини. Один із педагогів Житомирського єврейського училища, зокрема, закликав: «Потрібно зблизити педагогічний колектив з учнями та їхніми батьками, вивчати побут сімей і стосунки між членами родини. Від цього залежать благоустрій і розвиток цього закладу» [327, арк 12].

Видатний учитель і літератор початку XX століття А. Паперна, згадуючи в збірнику «Пережите» (1910–1911) своє навчання в хедері, розповідав, як учителі початкової школи прищеплювали дітям любов і повагу до батьків. В одному з оповідань автор з особливою щирістю й теплотою описував, як учителі проводили з дітьми бесіди про виховання дитини в сім'ї, любов матері до свого сина, її турботи про нього з народження й до самостійності. Тремтливої ніжності сповнені його рядки про те, як хлопчик після закінчення такого уроку побіг додому і з ніжністю обіймав матір, просячи при цьому, щоб вона довірила йому якусь важку роботу [238, с. 68].

Єврейські громади також усіляко сприяли організації роботи національних шкіл, зокрема в зборі коштів для оренди та облаштування приміщень. Заможні волинські євреї з розумінням ставилися до вирішення багатьох шкільних проблем. Відомо, що в місті Рівному купці-брати Магазинік на вшанування пам'яті свого батька подарували 70 комплектів костюмів учням Рівенської талмуд-тори [207, с. 270]. Житомирські купці Л. Давидов, Д. Сітнер, М. Плен забезпечували приміщенням і меблями державне училище першого розряду [301, арк. 17-31]. Єврейська громада міста Житомира приділяла багато уваги Житомирській талмуд-торі, яка функціонувала при дешевій єврейській їдальні. У 1893 р. газета «Волинь» писала про організоване цією громадою велике свято, під час якого відбулися народне гуляння та благодійні вистави на користь цієї школи. Відомо, наприклад, що на сцені літнього театру були поставлені «Ведмідь» А. Чехова та «Шашки» І. Криничного. Закінчилося свято розкішним феєрверком [207, с. 268]. З. Міллер зазначав, що утримання Житомирської талмуд-тори коштувало місцевим євреям більше трьох тисяч карбованців [136, с. 47].

Варто наголосити, що всі ці пожертви на утримання талмуд-тор і початкових училищ єврейські громади й окремі благодійники робили цілком свідомо, розуміючи, що цей тип школи як ніякий інший, попри всю свою бідність і примітивність, відповідає духовним потребам і ментальним особливостям єврейського населення Волині.

Варто зазначити, що охарактеризовані принципи виховання єврейських дітей більшою чи меншою мірою притаманні всім напрямкам єврейського виховання, які визначають специфіку формування особистості в єврейському національному шкільництві кінця XIX – початку XX століття.

Варто наголосити, що в національних єврейських закладах освіти, якими здебільшого були талмуд-тори, виховання, передовсім, базувалося на засадах суворої релігійності, домінування морально-етичних норм і правил, урахування індивідуальності вихованців, любові й відданості родині та поваги до духовних традицій єврейського народу. Як не дивно, але антисемітські настрої початку XX століття, що вплинули й на єврейське шкільництво Волині, з одного боку, витіснили дітей юдейського віросповідання з російськомовних православних закладів до єврейських, але з іншого – неочікувано для самого царського уряду сприяли підсиленню національного компонента у виховному процесі єврейських початкових закладів, а відтак, і стримуванню в регіоні асимілятивних соціокультурних тенденцій.

Століттями накопичуваний досвід педагогічної діяльності волинських євреїв, а також економічні, політичні, соціальні та історико-культурні особливості регіону визначили особливості напрямів і форм організації виховної роботи в єврейських початкових школах Волині.

Відзначимо, що серед усіх напрямів виховання єврейських школярів на Волині найбільш важливим можна вважати релігійно-моральне. Цей напрям активно реалізовувався не лише в процесі викладання навчальних дисциплін, але й у позашкільному та домашньому житті єврейських дітей, демонструючи наявність тісних взаємних зв'язків між єврейською школою, релігійною громадою та родиною. Як зазначено в «Єврейській енциклопедії» (1908–1913), у євреїв «школа ніколи не стояла нижче синагоги» [52, с. 797].

Свої спогади про хедер у збірнику «Пережите» описав єврейський літератор В. Гаркаві, який зазначав, що «навчання в хедері і в сім'ї тісно взаємопов'язані» [238, с. 71]. До основних виховних цілей єврейського шкільництва того часу

відносили формування в школярів цілої низки морально-етичних рис (набожності, правдивості, поваги до батьків, любові до ближнього та праці), а також значної гами родинно-патріотичних почуттів, які незмінно були пов'язані з певними морально-етичними нормами єврейського народу.

Характеризуючи єврейську початкову школу, зауважимо, що це передовсім місце передачі священних знань, умінь, навичок, записаних та усно переданих у спадок. Слово школа «Schul» означало «Божий і шкільний дім» [52, с. 797]. У кінці XIX століття національно-культурне й духовне життя волинських євреїв мало кілька важливих аспектів: шанування національних традицій і процес їх передачі новим поколінням через національну релігійно-орієнтовану школу.

Найважливішим компонентом єврейської культури кінця XIX – початку XX століття було виховання особистості відповідно до положень юдаїзму, який, як ніяке інше віровчення, поширював свої заповіді на повсякденне життя людей. Єврейська громада регламентувала життя віруючих відповідно до закономірностей Тори й Талмуду. Дітей із початкового шкільного віку привчали дотримуватись основних єврейських заповідей. Основою юдейської моралі вважається Декалог – 10 заповідей (шануй єдиного Бога, не сотвори собі кумира, не поминай ім'я Бога без необхідності, шануй день суботи, шануй своїх батьків, не вбивай, не перелюбствуй, не кради, не свідчи брехливо на ближнього свого, не зажадай майна ближнього свого) [116, с. 97.].

За своєю сутністю юдаїзм – це не просто релігія, а особлива етика та спосіб життя. За таких обставин релігійність слугувала міцним підґрунтям для морального виховання людини, яке в більшості єврейських освітніх інституцій здійснювали мелемади. Наприклад, у кінці XIX століття попечитель Київського навчального округу, аналізуючи стан виховання в хедерах, повідомляв уряд, що «за глибоким переконанням багатьох, хто близько стояв до виховання єврейських дітей, його суть у тому, що воно майже повністю перебувало в руках меламедів – учителів закону єврейської віри» [303, арк. 69].

Для релігійно-морального виховання характерним було святкування вихідного дня – суботи (шабат). У цей день дітям не дозволяли писати, малювати, купатися, тощо, але вони могли взяти участь у спільному сімейному шануванні суботи. Напередодні, у п'ятницю, члени сім'ї вдягали святковий одяг, забували про конфлікти й усі разом сідали до столу. Піднімаючи келих вина, голова родини традиційно говорив про велич творення світу, рабство та гніт смертельних гріхів, пояснював сутність людської свободи. Є відомості про те, що в єврейському середовищі «недотримання суботи» відносили до смертних гріхів [202, с. 134-135]. Шабат для євреїв сприяв підтриманню зв'язків із джерелами їхньої духовності, допомагаючи єврейським релігійним громадам долучити молоді покоління до витоків рідної культури.

Яскраво цей день описав у своїх спогадах єврейський поет Г. Кoen: «Пам'ятай суботу, щоб святити її. Шість днів працєю; роби деякі справи свої. А сьомий – субота для Бога твого: не роби нічого ні ти, ні твій син, ні твоя дочка, ні раб твій, ні рабиня, ні худоба твоя, які у твоєму будинку. За шість днів Бог благословив і освятив цей день» [87, с. 50]. За релігійним звичаєм, батько благословляв синів і дочок після суботньої вечірньої молитви чи на порозі оселі. Благословляючи дітей, батько звертався до синів зі словами: «Зробить тебе Бог подібним Ефраїму й Менаші», а до доньок: «Уподобнить тебе Бог Сарі, Ривці, Рохелі й Леї» [248, с. 19].

Системність єврейського релігійно-морального виховання підсилювалася тісними зв'язками школи, сім'ї та громадськості. Принципи, закладені в єврейських родин, закріплювалися в процесі виховної діяльності школи. В. Вітренко, аналізуючи літературу, яку використовували в єврейській системі освіти на Волині кінця XIX – початку XX століття, зазначав, що основним підручником початкової школи євреїв був Старий Заповіт. Згодом учні починали вивчати й інші книги: Мішну (перший найстаріший збірник релігійного законодавства євреїв, присвячений роз'ясненню Тори (П'ятикнижжя Мойсея); Гемару (релігійний збірник роз'яснень Мішни); Талмуд (збірник пізнішої юдейської літератури, присвяченої роз'ясненню Пятикнижжя Мойсея); Галаху (сукупність текстів Талмуду, присвячених настановам

щодо регламентації релігійного, сімейного та світського життя юдеїв), Агаду (тексти, що передають казки, міфи, байки, афоризми, оповідання євреїв). Оскільки учні повинні були спільно молитися щонайменше тричі на день, вони також зобов'язані були вивчати й окремі тексти з молитовного збірника Сидура. Під керівництвом учителя вихованці початкових єврейських закладів освіти вивчали також релігійні гімни та обряди [28, с. 100].

Відтак, основою морального виховання волинських євреїв можна вважати поглиблене вивчення книг про моральність (мусар). Насамперед учіння про моральність у євреїв базувалося на важливому законі Тори, який закликав: «Полюби ближнього свого, як себе» [248, с. 139]. Зауважимо, що наскрізною ідеєю в різних релігійних ученнях щодо моралі й моральності в єврейському середовищі є поділ людей на праведників, грішників і тих, хто своєю поведінкою та переконаннями до них наближається. Із Талмуду учні отримували знання про розмаїття типів людської вдачі (мідот).

У книзі, зокрема, виділено чотири типи людей за характером їхньої поведінки: людина помірної вдачі, характер якої визначається тезою «моє – мені, твоє – тобі», або інакше – егоїст; простолюдин – особа, яка здатна поступитися лише тоді, коли поступаються їй, і життєвим кредом якої є теза «моє – тобі, якщо твоє – мені»; праведник – особлива людина, вдача якої визначається життєвим принципом «моє – тобі й твоє – тобі»; і, нарешті, грішник – представник роду людського, життєва позиція якого визначається принципом «моє – мені і твоє – мені» [248, с. 140].

У релігійних книгах подано також своєрідне визначення чотирьох типів темпераменту та наслідків їх виявлення в діяльності особи: запальний, але поступливий (вигода його обертається збитком); незлобний, але непоступливий (збиток його обертається вигодою); незлобний і поступливий (праведник); запальний і непоступливий (грішник) [248, с. 140].

Талмуд характеризує також чотири типи благодійників: гордий (хоче жертвувати сам, але не хоче, щоб жертвували інші), скупий (хоче, щоб жертвували

інші, а сам не жертвує), праведник (жертвує сам і хоче, щоб жертвували інші), грішник (не жертвує і не хоче, щоб жертвували інші) [248, с. 140].

Варто також зазначити, що освітою єврейських дітей опікувалися кагали – обране з 5-8 осіб керівництво етнорелігійних громад, на чолі яких стояли рабини та багаті й авторитетні місцеві євреї. До обов'язків рабина належало не лише навчання та релігійне виховання єврейських дітей, але й здійснення релігійних обрядів – обрізання немовлят, надання імені, освячення шлюбу, оформлення розлучення, поховання, ведення метричних книг. Рабинів затверджували губернатори. Крім того, вони користувалися правами Почесних купців першої гільдії. Після десяти років бездоганної служби вони могли нагороджуватися визначеною в царській Росії спеціальною нагородою – Золотою медаллю [120, с. 162-163]. Це свідчило про наявність у XIX столітті особливих стосунків імперської влади з релігійним керівництвом єврейських громад, які можна кваліфікувати не лише як форму заохочення владою активної діяльності впливових представників єврейської громади, але і як своєрідний підкуп єврейської верхівки з метою забезпечення більш дієвого проросійського впливу на єврейський загаль.

Однак, як засвідчує практика діяльності волинських кагалів, провладні заохочення єврейської еліти не змогли змінити основи морально-етичного виховання єврейської молоді, у центрі яких і надалі продовжували стояти родинні й національні цінності, що не поступалися чільним місцем цінностям проросійським – Віри, Царя й Вітчизни. Ніяк не можна було змінити того факту, що в євреїв була інша Віра, а «царя-батечка» вони шанували саме так, як могли шанувати діти суворого батька, котрий заборонив своїм чадам виходити за межі чітко визначеного кутка. Варто також визнати, що у формуванні таких пріоритетів морально-етичного й патріотичного виховання єврейської молоді вирішальну роль відігравала єврейська початкова школа, що мала тісні практичні зв'язки з єврейською громадою та родиною.

Основою єврейської системи освіти було родинне навчання й виховання дітей. Єврейська родина мала міцні традиції, що чітко визначали обов'язки батька й матері

щодо засвоєння дітьми моральних принципів, формування в них ставлення до життя, навчання, праці [195, с. 115]. Наголосимо, що в єврейських родинах домашньою освітою традиційно опікувався батько, якому релігія заповідала виховувати своїх дітей у дусі юдаїзму й передавати їм релігійні традиції єврейського народу [261]. Основні обов'язки батька щодо синів сформульовані у Вавилонському Талмуді: «Батько зобов'язаний зробити синові обрізання, вивчити його, одружити й навчити якогось фаху» [202; 228, с. 2]. Отже, у єврейській культурі саме батько є головним учителем і вихователем, який зберігає й передає дітям традиції свого народу. Відтак, меламеда, тобто шкільного вчителя, розглядали лише як «заступника» батька. Звідси бере початок й особлива єврейська традиція шанування батька, який не просто дає життя, годує й карає, але й навчає правильно жити. Важливо уточнити, що до обов'язків матері також входило виховання дітей у традиціях юдаїзму. Зокрема, мати для доньки мала бути взірцем мудрості, щирості, терпіння, привітності, старанності та працьовитості – найважливіших рис жіночої особистості, визнаних у тогочасному єврейському середовищі.

На Волині в кінці XIX – на початку XX століття навчально-виховний процес у єврейських сім'ях здебільшого проходив порізно для хлопців і дівчат. Родини намагалися дати освіту насамперед хлопчикам, які з часом повинні були утримувати власну сім'ю. За тогочасних соціально-економічних умов, створених царською владою для єврейського населення імперії, це було досить проблемною справою. Тому освіта доньок не належала до пріоритетних напрямів формування витратних статей сімейного бюджету пересічної єврейської родини на Волині.

Описуючи навчання дівчаток, видатний єврейський письменник Шолом-Алейхем у романі «Степеню» (1888) в образі Рохеле втілює риси пересічної єврейської дівчини, яка жила на давній волинській землі. «Росла вона в багатодітній єврейській родині, – зазначено в книзі, – і батьки з нею не надто носилися: ото диводівка! Народилася, ну й добре, рости на здоров'я... Щоб не вешталася без діла і щоби в домі було одним дітям менше, її в дитинстві відіслали до хедеру вчитися разом із братиками, а коли вона трохи підросла, її відвели до Мотла Шпрайза, який

навчав дівчат письму» [239, с. 122]. Так автор описав традиційні шабелі освітнього зростання простої єврейської дівчини: хедер – приватний заклад чи домашній учитель – заміжжя шаблі [65, с. 124]. Не менш виразно Шолом-Алейхем змалював другорядність освіти єврейських дівчат і в оповіданні «Хлопчик Мотл»: «Шкода, що не народився дівчиною, – говорив герой книги. – По-перше, не потрібно кожен день молитися. По-друге, не ходив би в талмуд-тору». [239, с. 70-71]. При цьому варто наголосити, що освіта дівчат, хоч і не належала до пріоритетів єврейської сім'ї, а за змістом була значно простішою і навіть біднішою порівняно з освітою юнаків, однак ніяк не була занедбаною порівняно з рівнем освіти жінок в інших національних громадах Волині [83, с. 2]. Можна лише сказати, що виховання єврейських дівчат доволі помітно відрізнялося від виховання хлопців, що визначалося не лише специфікою віри єврейського народу та його традиціями, але й соціально-економічними умовами життя євреїв Волині в зазначений період.

Уже наголошено на тому, що в тогочасному єврейському середовищі вважали престижним виховувати дітей духовними й високоосвіченими особистостями («шейне»), чого можна досягти було через досконалу розумову гімнастику, яку найбільш обдаровані доводили до віртуозності.

Зокрема, серед знавців Талмуду виділяли два типи: «хариф» (гострий) і «баки» (ерудит). При цьому перевагу надавали гострому розумові, який умів краще аналізувати й міркувати [227, с. 74-80].

Варто зазначити, що в системі єврейської освіти на Волині досить активно розвивалися й використовувалися методи й форми позашкільного навчання, які стимулювали розвиток розумових здібностей вихованців єврейських початкових шкіл. Зокрема, інспектор і викладач єврейської мови Житомирського рабинського училища Я. Ейхенбаум у 1840 році в Лондоні опублікував поему «Битва», де описав правила шахової гри. У передмові до цього видання для вдосконалення мислення й мовлення дітей він пропонував застосовувати прийоми зіставлення й порівняння, а також завдання на аналогію й доповнення [128, с. 79-90]. Відомо, що ці рекомендації

досить активно впроваджувалися в багатьох типах єврейських шкіл у процесі навчання дітей гри в шахи [238, с. 71].

Аналіз напрямів виховання єврейських дітей у початкових школах Волині в кінці XIX – на початку XX століття дає підстави говорити про те, що трудове виховання було спрямоване передовсім на формування позитивного ставлення дитини до всіх видів праці як основного виду діяльності, який міг би в майбутньому забезпечити їй гідні умови для життя за визначеними релігією принципами й законами.

Відомо, що, попри наявні в досліджуваній період значні соціально-економічні обмеження щодо життя й діяльності євреїв, у Волинській губернії представники цього етносу були власниками млинів, виноробних, маслобійних заводів, паперових фабрик. За кількістю приватних виробництв вони посідали в регіоні третє місце після поляків і росіян [236, с. 35].

Відтак, у середовищі волинських євреїв було багато прикладів діяльної та успішної організації життя, гідного для наслідування молодими поколіннями. Отже, євреї наполегливо формували у своїх дітей повагу до ремесел і старанно виховували в них ті риси, які б максимально сприяли їхній успішній подальшій соціалізації, а саме: працьовитості, старанності, відповідальності, причому ці риси мали бути стійкими й виразними, тобто здатними допомогти молодому єврею витримати потужну етнонаціональну конкуренцію, притаманну тогочасній імперській економіці.

Наголосимо, що архівні звіти про стан єврейських початкових закладів початку XX століття особливо відзначають старанність і відповідальність учнів за виконання своїх щоденних трудових обов'язків: у кожному класі щодня призначали двоє чергових, які спостерігали за порядком і чистотою приміщення, звітуючись перед черговими вчителями [281, арк 8].

Відомо, що в талмуд-торах дітей привчали також поважати сільську працю, учили вирощувати сільськогосподарські культури, доглядати за городом і садом. Зокрема, Старокостянтинівська талмуд-тора мала ділянку землі в 956 кв. сажнів, де

виросували городні культури й доглядали за фруктовими деревами. У Корецькій талмуд-торі Новоград-Волинського повіту учнів також учили вирощувати овочі й фрукти [205, с. 49]. Кожне єврейське державне училище першого розряду так само мало земельну ділянку, де учні вирощували городні культури. При цьому в училищах були затверджені додаткові курси для навчання садівництву та курси для оволодіння різними ремеслами [324, арк. 5 зв.].

Відомо також, що у Волинській губернії діяли слюсарно-наукові класи при Житомирському двокласному та Острозькому однокласному початкових училищах, а також при Володимир-Волинському державному двокласному училищі. У приватному жіночому єврейському училищі третього розряду, яке утримувала Житомирська єврейська громада, діяв рукодільний клас, у якому дівчатка навчалися кроїти й шити жіночий одяг, виготовляти капелюшки, займатися іншими рукоділлями. У Житомирському приватному єврейському училищі М. Грінштейн також викладали рукоділля [117, с. 44]. Працьовитість вважали особливо важливою рисою, яку єврейський учитель зобов'язаний був прищепити дітям.

Варто також зазначити, що в єврейській початковій школі велику увагу приділяли також музичному вихованню дітей. Це було логічним продовженням закріпленої ще в родині традиції любити й розуміти музику як особливий вид людської діяльності й мистецтва, що прикрашає та збагачує людське життя. Коли дитина піростала, батько її водив до синагоги слухати спів молитов. Перейшовши до школи, діти продовжували систематично відвідувати храми й брали участь у богослужінні [12].

Характеризуючи музичне виховання євреїв, зауважимо, що через певні історичні причини майже невідомим широкому загалу залишилося своєрідне явище єврейської музичної культури – канторне мистецтво, діяльність якого поширювалася також і на шкільне освітнє середовище. Досвідчені музиканти не лише супроводжували літургію в синагозі, але й викладали в усіх типах єврейських початкових шкіл.

Уточнимо, що основною вимогою до професійної діяльності кантора було не лише майстерне поєднання ним своїх вокальних даних із віртуозним виконанням молитов, але й передавання досвіду молодому поколінню [11; 13]. Наприклад, у Ковельській талмуд-торі учні не лише вивчали музику, але й співали в хорі, у якому було 24 хористи [205, с. 49].

Відомо також, що музику та співи вивчали в Житомирському, Дубненському, Старокостянтинівському, Острозькому та інших єврейських однокласних училищах губернії. Крім того, майже в кожному такому закладі також діяв учнівський хор, а подекуди навіть оркестр [205, с. 49]. Ці училища забезпечували збереження музичних традицій єврейського народу, формуючи унікальне музичне обличчя багатонаціонального волинського регіону.

Варто зазначити, що в кінці XIX – на початку XX століття у волинських єврейських початкових закладах освіти використовували низку цікавих форм організації виховної роботи. До них варто віднести читання псалмів, навчання основам шахової гри, організацію доброчинної допомоги незаможним членам громади (система «повсякденного харчування»), відвідування бібліотек, тощо. Уточнимо, що в єврейських національних школах чітко виявлявся пріоритет виховання над навчанням. Відомо, наприклад, що уроки, як основна форма організації навчальної діяльності, нерідко могли замінюватися різними формами виховної роботи.

На початку XX століття учні талмуд-тор могли читати псалми біля породіль і хворих, при похованні та в процесі домашньої підготовки до свята Песах (Пасха) [203, с. 17-26]. У юдеїв Песах відзначають із 14-го по 21-й день першого весняного місяця нісана (березень-квітень). У школах традиційно організовували теоретичну підготовку дітей до святкування, своєрідним заліком якої була їхня участь у серії святкових домашніх обрядів.

Наприклад, діти повинні були брати участь у всіх п'яти етапах приготування символу й основного атрибута Песах – маці (змішування борошна з водою, нарізання, розкатування, обколювання та випікання). У перший вечір Песаху, після

повернення із синагоги, у єврейських родинах влаштовували святкову трапезу (седер), що проводилася за особливими правилами й супроводжувалася вивченими у школі й синагозі молитвами та піснями. Під час седеру неодмінно виголошували пасхальну агаду – оповідь про вихід із Єгипту, призначену переважно для молоді [16, с. 172-173].

Варто звернути увагу на те, що серед єврейських громадських об'єднань здебільшого домінували доброчинні товариства, створені на підставі «Положення 1835 року», а згодом «Нормативного статуту товариств допомоги бідним» (1897), що зобов'язували євреїв мати попечительства про опіку над людьми похилого віку, каліками та хворими своєї громади. Крім того, коштом доброчинних товариств відповідно до «Положення 1844 року» при державних училищах першого та другого розрядів за згоди міністра народної освіти дозволяли влаштовувати спільні учнівські квартири для бідних школярів [324, арк. 4 зв.].

Уточнимо також, що сфера впливу єврейських громадських інституцій здебільшого обмежувалася організацією родинних свят і залученням єдиновірців, зокрема учнів, до справи допомоги нужденним. Саме завдяки спільним зусиллям єврейських доброчинних товариств і національної єврейської школи було розроблено систему тег (днів) або інакше – «повсякденного харчування» учнів із незаможних єврейських родин. Ця система передбачала визначення чіткої послідовності щоденного забезпечення бідних учнів бет-мідрашів обідами в заможних єврейських родинах. Це було вигідно бет-мідрашам, оскільки позбавляло вчителів шкіл від необхідності збирати й розподіляти гроші та звітувати про їх використання.

Крім того, суто доброчинний характер системи «повсякденного харчування» учнів мав і виразне виховне спрямування. На заможні єврейські родини громади покладали також обов'язок спілкування з бідними дітьми, їх духовної підтримки й стимулювання моральної поведінки. Відомо, що в багатьох єврейських родинах до таких громадських вихованців ставилися як до названих дітей. Приймання в себе учнів і виявлення так щедрої та щирої доброчинної допомоги нужденним

єдиновірцям вважали в єврейській громаді справою, схваленою Богом і людьми, що слугувала джерелом підвищення престижу всієї родини [241, с. 60].

Однією з форм організації виховної роботи в єврейських освітніх закладах кінця XIX – початку XX століття було відвідування бібліотек. Відомо, наприклад, що протягом серпня 1868 року послугами Житомирської бібліотеки скористалося 827 читачів, із них 145 вихованців губернської гімназії та рабинського училища й 16 євреїв [98, с. 424].

До початку XX століття бібліотеки працювали тільки при благодійних товариствах, молитовних будинках, їх фонди складалися в основному з релігійної літератури. У 1905–1906 роках через пом'якшення цензури бібліотечна мережа змінилися кількісно та якісно. У цей період почали з'являтися приватні бібліотеки в Житомирі (А. Штейнгауза й А. Вакса), Луцьку (Г. Лібермана і М. Дікштейна), Старокостянтинові (М. Рабиновича), Ізяславі (М. Шапіро). Зазначимо, що особливий вплив на виховання й розвиток волинських євреїв мала бібліотека Житомирського єврейського вчительського інституту. Відомо, що на початку 1875 року в її фондах було майже 2000 найменувань книг у 4245 томах [76, с. 137].

Підвищенню ефективності виховної діяльності єврейських шкіл сприяли також книжкові магазини. Лише в Житомирі три з восьми книгарень були єврейськими. У місті працювали також дві приватні друкарні, які видавали книги для євреїв [59, с. 3]. У кінці XIX століття на Волині було започатковано випуск «Пам'ятної книжки» для євреїв російською мовою, у якій містилися офіційні статистичні матеріали, відомості з історії, культури, релігії євреїв, що могли бути використані у виховних цілях на уроках у початкових єврейських школах.

Економічно й педагогічно ефективною формою духовного виховання молоді та допомоги початковим школам можна вважати традиційне святкування єврейською релігійною громадою етапів написання й безпосередньо читання Тори. Відомо, зокрема, що перед читанням Тори кожен єврей вважав за честь купити собі букву слова, з якої починалося його ім'я. Кошти, отримані на таких «торгах»,

використовували на потреби молитовних шкіл, слугуючи важливим джерелом їх функціонування [205, с. 60].

Аналіз організації виховного процесу єврейських освітніх закладів Волині в кінці XIX – на початку XX століття дає підстави стверджувати, що в основному в них використовувалися методи стимулювання діяльності та поведінки (контроль, покарання, заохочення), формування свідомості (приклад), контролю й аналізу рівня вихованості (педагогічне спостереження).

Контроль і покарання були ключовими методами виховання в хедерах, талмуд-торах, суботніх і молитовних школах, єшиботах і державних училищах. Варто зазначити, що в державних училищах функцію контролю за поведінкою учнів і вчителів здійснювали спеціально призначені наглядачі, якими тривалий час могли бути лише особи православного віросповідання. Це часто провокувало загострення стосунків у колективі, що набували міжнаціонального звучання. Лише з 1862 року за ініціативою попечителя Київського навчального округу М. Пирогова православних наглядачів стали замінювати особами юдейського віросповідання [205, с. 69-70].

Здійсненню функції контролю в усіх єврейських державних початкових училищах сприяла також так звана «шнурова книга», у якій фіксувалися інформація про відвідування учнів, порушення ними норм поведінки та форми покарань. До цієї книги заносили також коментарі та пояснення наглядачів, учителів, директора й інспектора [349, арк. 22]. До того ж у всіх навчальних закладах обов'язково призначали чергових учителів, які завжди повинні були слідкувати за поведінкою учнів на перервах [281, арк. 8 зв.].

Варто наголосити, що серед різних форм покарання школярів навіть на початку XX століття домінували тілесні, зокрема різками. Шолом-Алейхем в оповіданні «Вчитель Бойаз» описав виховний процес у хедері. У творі зазначено: «А бив нас Бойаз по заслугі. Причина завжди знаходилася: за те, що вчилися недостатньо старанно; за те, що не бажали молитися; за те, що не слухали батьків чи ребе; за те, що відволікалися від книжки; за те, що молилися дуже швидко чи дуже

повільно, говорили дуже голосно чи дуже тихо; за обірваний лацкан, гудзик; за подряпину, за брудні руки, за пляму в молитовнику, за втечу, за шкоду і так далі без кінця» [239, с. 186].

В автобіографічній книзі М. Фейерберга «Увечері» також описано застосування різок у навчально-виховному процесі. Зокрема, автор розповідає про те, як учитель хедеру забезпечував навчальну дисципліну. Уточнимо, що в цій школі всі діти сиділи за одним столом. На початку уроку учитель обирав двох помічників, які повинні були стояти з різками за спинами учнів. Коли увага дітей розсіювалася й вони виявляли непослух, учитель починав гніватися та бити їх. З іншого боку екзакуцію повторювали його помічники [28, с. 110].

Проте варто визнати, що в єврейському шкільництві були й більш гуманні методи реалізації покарань за погану поведінку та недостатню сумлінність учнів [241, с. 64]. Різні види покарань описані, наприклад, у протоколах засідань педагогічної ради державного училища першого розряду. Серед них називали: зауваження, осуд, погрозу; стояння в кутку; заборону на відпочинок під час перерви; усамітнення в карцері; відмову вчителя від спілкування з учнем, який провинився; обмеження його в спілкуванні з товаришами; залишення в училищі чи школі після уроків на 10-15 хвилин; ознайомлення учня з байками, анекдотами чи історіями, у яких висміювався скоєний ним поганий вчинок, виклик до школи батьків [281, арк. 8 зв.]. Якщо після цього вихованці не усвідомлювали своїх помилок, то педагогічна рада могла ухвалювати рішення про відраховування такого школяра. При цьому рада надсилала рекомендаційні листи до інших єврейських освітніх закладів із застереженнями щодо прийняття відрахованого учня [327, арк 13].

Метод заохочення мав місце практично у всіх початкових єврейських закладах освіти. У молитовних школах і хедерах основним видом заохочення здебільшого була похвала та усне відзначення вчителем успіхів дитини у навчанні та сумлінності. Дещо більший арсенал видів заохочення мали єшиботи та єврейські державні училища.

Відомо, наприклад, що в двокласних єврейських училищах старших учнів, котрі виявляли гарні знання, старанність і слухняність, учителі й вихователі могли заохочувати особливою довірою та делегуванням певних педагогічних повноважень. Їм, зокрема, дозволяли навчати молодших учнів [281, арк. 8 зв.] та здійснювати нагляд за поведінкою молодших груп на перервах. Крім того, наглядачі та вчителі цих закладів щомісяця збиралися на педагогічну раду для обговорення проблем, пов'язаних з успіхами та поведінкою учнів.

Як свідчать протоколи засідань педагогічних рад державних училищ першого та другого розрядів, практично завжди в цих закладах порушували питання про різні заохочення кращих учнів. Це відбувалося відповідно до вимог «Положення 1844 року», яке зобов'язувало наглядачів і вчителів не лише контролювати поведінку учнів, але й відзначати успіхи кращих із них [324, арк. 8]. Наголосимо, що найбільш почесним було відзначення вихованців спеціальними грамотами та книгами [288, арк. 7].

У єврейському шкільництві кінця XIX – початку XX століття використовували також метод стимулювання інтересу до навчання. Відомо, що в єврейських родинх була традиція урочистого святкування першого відвідування сином хедера. Ця традиція, як і багато інших у єврейському освітньо-родинному середовищі, відображає тісні взаємозв'язки національного шкільництва та сім'ї. А. Паперна згадував: «Цю надзвичайно важливу подію в житті малюка здійснювали з великою урочистістю: закутану у великий талес (молитовна риза) дитину мати несла на руках у супроводі рідних у хедер, де їх люб'язно зустрічав меламед, який гладив і бавив дитину, садив за стіл і одразу ж розпочинав чи то заняття, чи то випробування дитячих здібностей. Розкривши молитовник, учитель показував хлопчику першу букву абетки – алеф, звертаючи увагу на відмінні її ознаки; різні розміри; пропонував самому знайти цю букву на іншій сторінці серед інших букв, і коли це вдавалося, лунали радісні оклики рідних. Хлопчика обсипали поцілунками, а зверху до нього на стіл дощем сипалися монети й цукерки, причому запевняли, що

це ангели з неба кидають дитині подарунки і що ці подарунки будуть постійно сипатися, якщо він буде слухняним і старанним» [238, с. 65; 204].

Велику увагу в єврейському шкільництві звертали на застосування методу прикладу. Особливо пильно влада, місцеві громади й батьки ставилися до особистості учителя, який, насамперед мав бути для учнів прикладом сумлінного ставлення до навчання, виконання релігійних і громадянських обов'язків. Наприклад, на початку 1867–1868 навчального року на засіданні педагогічної ради Старокостянтинівського єврейського державного училища другого розряду наглядач О. Шпеккер різко засуджував учителів за невідповідність їхньої поведінки очікуванням єврейської громади щодо особистісних якостей учителя як прикладу для наслідування.

Він, зокрема, наголошував: «Ви працюєте в єврейському училищі, де виключно навчаються діти євреїв – народу, який свято береже свою релігію, а також ретельно виконує обряди. Я не думав, що вчителі можуть не бути моральним прикладом у виконанні релігійних обрядів. Вкажу на вчорашній день, тобто переддень суботи, коли єврейське населення йде до синагоги і проводить там час у молитві. У нашому молитовному залі зібрались учні, але жодного вчителя не було, у середині молитви прийшов один учитель, і коли шамес (прислужник) звернувся з проханням заспокоїти учнів, які пустували, він взагалі пішов» [287, арк. 133-135].

Із метою підсилення відповідальності педагогів за морально-етичну якість свого вчительського образу всі викладачі, які працювали в єврейських училищах, зобов'язані були в присутності рабина та представника навчальної адміністрації давати обітницю служити на педагогічній ниві доброчесно й самовіддано [344, арк. 2].

Не можна не наголосити на тому, що найважливішими образами, які використовували в єврейському шкільництві з метою виховання особистості єврейської дитини в дусі відданості національним традиціям, були образи релігійні. Зокрема, у єврейських школах пропагували образ святої Х. Вербермахер із містечка Володимир-Волинський, яка вже в молитовній школі, де вивчала Тору й училася

писати на івриті, виявила фанатичну відданість релігії єврейського народу, а згодом власним коштом збудувала молитовний будинок і стала проповідницею, за що отримала ім'я «Людомирська діва» [205, с. 61].

Окрім релігійних образів, виразну виховну функцію виконували також відомі постаті єврейського народу. Серед них варто відзначити єврейського письменника Шолом-Алейхема, який відмовився писати на івриті – мові релігійного культу, віддавши перевагу ідишу – мові спілкування простого єврейського народу. Цілу низку своїх творів автор так чи інакше присвятив проблемам єврейської освіти. Зокрема, його романи «Степпеню», «Тев'є-молочник», оповідання «Хлопчик Мотл», «Вчитель Бояз» створили живий колоритний образ єврейської родини, школи й громади початку XX століття [239].

Узагальнюючи особливості організації виховного процесу в початкових єврейських закладах освіти на Волині в кінці XIX – на початку XX століття, назовемо основні з них: спрямованість системи єврейського виховання на збереження національної самобутності єврейського народу; перевага релігійно-морального й родинного виховання над трудовим і мистецьким напрямками виховної діяльності; єдність педагогічних вимог школи, сім'ї та єврейської громади; здійснення виховного процесу на засадах індивідуального підходу, принципу етнізації, природовідповідності та культуровідповідності.

Варто зазначити, що в кінці XIX – на початку XX століття у волинських єврейських початкових закладах освіти використовували низку цікавих форм організації виховної роботи. До них варто віднести читання псалмів, навчання основам шахової гри, організацію добродійної допомоги незаможним членам громади (система «повсякденного харчування», учнівські квартири), відвідування бібліотек тощо.

Аналіз організації виховного процесу єврейських освітніх закладів Волині в досліджуваний період дає підстави стверджувати, що в основному в них використовували методи стимулювання діяльності та поведінки (контроль,

покарання, заохочення), формування свідомості (приклад), контролю й аналізу рівня вихованості (педагогічне спостереження).

Висновки до третього розділу

З'ясовано, що в другій половині XIX – на початку XX століття на Волині вже були сформовані умови для розвитку професійної педагогічної освіти євреїв, яку забезпечувало педагогічне відділення Житомирського рабинського училища (1847–1873 рр.) та Житомирського єврейського вчительського інституту (1873–1885 рр.). Житомирське рабинське училище було єдиним на території України духовно-культурним центром. Воно було відкрите урядом для формування кадрів учителів для єврейських училищ й виховання законослухняних рабинів і стало осередком єврейського просвітництва для всього Південно-західного краю імперії, методичним центром для надання допомоги єврейським навчальним закладам.

Більшість членів педагогічного колективу Житомирського єврейського вчительського інституту та його адміністрація основне своє завдання вбачали в кваліфікованій організації навчального процесу, а не в релігійному вихованні учнів. Наприкінці XIX століття єврейські навчальні заклади отримали вчителів із достатньою фаховою підготовкою, які плідно працювали не лише на Волині, але й на всій території України, навчаючи й виховуючи єврейську молодь.

У результаті аналізу опрацьованих джерел доведено, що в другій половині XIX століття в кожній єврейській школі була своя власна навчальна програма, у структурі якої домінували дисципліни релігійного циклу. Основними завданнями всіх місцевих навчальних програм можна вважати формування вміння читати, вивчення основних молитов та ознайомлення з найважливішими релігійними обрядами.

Відсутність серед програмних завдань необхідності оволодіння навичкою писемного мовлення сучасні єврейські дослідники пояснюють особливостями соціалізації євреїв у межах Російської імперії (недопущення їх до бюрократичного

апарату та функціонування в єврейському середовищі інституту посередництва в галузі офіційних ділових стосунків) і тому не розцінюють як негативне освітнє явище. Навчальні програми єврейських початкових закладів середини XIX століття відображають також особливий статус іврит у мови релігійного культу.

Навіть на початку XX століття іврит традиційно розглядали як умову своєчасної інтеграції дитини з життям дорослої частини єврейської громади, релігійні особливості життя якої пояснюють обмеження програмних вимог лише читанням на івриті й виправдовують відсутність уроків письма.

Також з'ясовано, що лише на початку XX століття, яке висувало нові вимоги до освітнього рівня продуктивних сил імперії, у програмному забезпеченні єврейської початкової освіти на Волині з'явилися помітні системні зміни.

У 1852 році Міністерство народної освіти затвердило загальну навчальну програму для всіх типів єврейських початкових закладів, яка, з одного боку, мала суттєві дидактичні переваги над стихійними релігійно-догматичними навчальними програмами національних єврейських шкіл, а з іншого – знаменувала початок процесу русифікації єврейської початкової освіти, що відобразилося й на методичному забезпеченні єврейського шкільництва (посібник «Досвід керівництва практичними вправами євреїв із російської мови», російськомовне видання в трьох частинах хрестоматії «Нашим дітям» М. Айзенштадта та М. Дайхеса, байки Л. Крилова та казки Г. Андерсена).

Вивчення методичного забезпечення єврейського шкільництва Волині в другій половині XIX століття дає підстави говорити про домінування в навчальному процесі єврейських освітніх закладів словесних методів навчання, а саме: розповіді й пояснення (застосовували в хедерах, талмуд-торах, суботніх і молитовних школах та єшиботах для навчання грамоти), катехізисної бесіди (домінувала в суботніх і молитовних школах та єшиботах у процесі вивчення Тори, Талмуду, Маймоніду, Хайє-Адам, Біблії), лекцій «шіур» (використовувалася в єшиботах).

Варто також зазначити, що майже в усіх єврейських початкових школах використовували практичні методи навчання – вправи, письмові й практичні роботи.

З'ясовано, що в кінці XIX століття в єврейській початковій освіті для кращого сприйняття та швидшого засвоєння матеріалу стали більш активно запроваджувати наочні методи навчання – ілюстрування та самостійне спостереження, а на початку XX століття поширення набув метод самостійної роботи, який застосовували під час вивчення Талмуду й коментарів Раші (перші методичні рекомендації до виконання домашньої роботи), та методи стимулювання навчальної діяльності, контролю й самоконтролю, запровадження яких стало можливим у процесі заміни меламедів на вчителів зі спеціальною освітою.

Доведено, що найбільш ліберальним було навчання в єшиботах, що спонукало вчителів та учнів до дискусійного опрацювання матеріалу, побудови навчального процесу на засадах організації контрольованої самоосвіти.

У кінці XIX століття в єврейському шкільництві основним джерелом отримання й засвоєння учнями інформації було слово вчителя чи священика. У процесі вивчення алфавіту традиційно використовували спеціальні листки із зображенням літер, на уроках географії та історії – географічні й історичні карти та глобуси.

Доведено, що специфіка організації виховної роботи в єврейських початкових закладах освіти Волинського краю в кінці XIX – на початку XX століття мала низку характерних ознак: нерозривність процесів навчання й виховання в гебрайському понятті «хінух», смислова єдність старозавітних понять «син» і «учень», використання слова «школа» для позначення одночасно «божого й шкільного дому»; виразне домінування релігійно-морального й родинного виховання над іншими напрямками виховної діяльності (трудове, музичне).

Серед найважливіших принципів виховання в євреїв можна виділити принципи природовідповідності, культуровідповідності, здійснення виховного процесу на засадах індивідуального підходу, етнізації, єдності педагогічних вимог школи, сім'ї та єврейської громади у вихованні особистості дитини.

З'ясовано, що в єврейських початкових закладах було запроваджено колективні форми виховного впливу на особистість учнів через залучення до

здійснення виховної роботи різних добродійних громадських об'єднань. Характерною для єврейського шкільництва була також наявність ефективних методів здійснення контролю, покарання, заохочення й стимулювання діяльності та поведінки дітей початкових єврейських школах.

Детальний аналіз різних форм, принципів, методів і засобів виховання єврейських дітей у національних єврейських освітніх закладах дає підстави окреслити виховний ідеал тогочасного єврея («шейне») з відповідною поведінкою, манерами й рівнем знань («шепю»).

Відповідно до єврейського вчення про моральність («мусар») це має бути праведник і благодійник із доброзичливим і поступливим характером та низкою важливих особистісних рис (глибока релігійність, відданість родині й громаді, допитливість, духовний неспокій, любов, доброта, дисциплінованість та ін.).

Всі ці виплекані єврейським шкільництвом якості, сприяли збереженню своєї тожсамості (ідентичності) впродовж усієї історії розвитку єврейського народу.

Матеріали розділу III представлені у восьми публікаціях автора [104; 106; 108; 110; 129; 130; 131; 134].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження дало підстави зробити такі висновки.

1. Становлення й розвиток єврейського шкільництва на Волині відбувались у надзвичайно складних політичних та економічних умовах і є яскравим прикладом залежності освітніх процесів від історичних, етнонаціональних, соціально-економічних і політичних детермінант.

Доведено, що становлення єврейського шкільництва на Волині стало яскравим прикладом залежності освітніх процесів від певних чинників: історичних (провінційність і постійна підпорядкованість регіону різним урядам, що зумовило вторинність регіональної педагогічної практики єврейського шкільництва та його залежність від загальноімперських ідеологічних доктрин; віддаленість від політичних і культурних центрів, що послаблювало контроль із боку царського уряду за єврейською початковою освітою та пояснювало консервативність у поглядах суспільства на реформування освітньої справи євреїв); етнонаціональних (полікультурність регіону та історично сформована толерантність у стосунках різних волинських етносів, що вплинули на зміст виховання волинських євреїв; запровадження царською владою русифікаторської політики, яка через реформування єврейського шкільництва активізувала асимілятивні тенденції в середовищі волинської єврейської громади); соціально-економічних і політичних (введення особливих податків, які поставили фінансування єврейського шкільництва в залежність від коробкового та свічкового зборів із єврейських громад регіону; розпорядження уряду щодо проживання євреїв на окремій території («смуга осілості»), яке, чітко локалізуючи єврейське населення, детермінувало підсилення національних тенденцій у середовищі замкненої єврейської громади, що насамперед вплинуло на зміст єврейської початкової освіти; запровадження царським урядом низки положень, спрямованих на розвиток єврейських освітніх закладів, які руйнували замкнутість єврейської початкової освіти, сприяючи запровадженню принципу наступності в системі освіти євреїв Волинської губернії).

На основі аналізу нормативних засад розвитку єврейського шкільництва, особливостей формування мережі єврейських початкових освітніх закладів та специфіки організації в них навчально-виховної роботи виокремлено три основні етапи й зазначено тенденції розвитку єврейського шкільництва на Волині: перший етап (1793–1803 рр.) – національний (установлення обмежень щодо проживання євреїв в окремих губерніях, великих містах і селах, домінування національного єврейського шкільництва, викладання переважно єврейською мовою); другий етап (1804–1885 рр.) – державницький (установлення державного контролю за національним єврейським шкільництвом («Положення про євреїв» 1804 р., 1835 р., 1844 р. 1873 р.), розгортання процесу створення державної системи єврейської освіти); третій етап (1886–1917 рр.) – русифікаторський (установлення відсоткових норм прийому євреїв до змішаних навчальних закладів, введення обов’язкового вивчення російської мови в національних закладах, надання переваги російським учителям під час прийняття на роботу, введення інституту російськомовних державних наглядачів, запровадження російськомовних підручників та ін.).

2. Виявлено особливості впливу державних і громадських інституцій Волинської губернії на становлення й розвиток єврейського шкільництва.

З’ясовано, що діяльності державних інституцій другої половини ХІХ століття, які мали вплив на розвиток єврейського шкільництва, в основному були притаманні: денаціоналізм (забезпечення системної русифікаторської політики царського уряду для асиміляції євреїв Волині); консерватизм (стримування розвитку прогресивних типів освітніх закладів); централізм (установлення системи тотального державного контролю за всією єврейською початковою освітою); регіоналізм (розробка значної кількості документів, спрямованих на єврейську освіту Південно-західного краю, зокрема й Волині).

Доведено, що основними рисами діяльності єврейських громадських інституцій цього періоду щодо реформування початкової освіти були: інертність (повільне сприйняття урядових пропозицій щодо навчання євреїв у державних початкових закладах), релігійність (відстоювання традиційних початкових закладів),

суперечливість (орієнтація мендельсонівського руху на розвиток єврейського шкільництва в межах загальної початкової освіти імперії та спрямування хасидського руху на захист суворих релігійних засад локальної традиційної початкової освіти євреїв), доброчинність (повне фінансування й матеріальне забезпечення єврейського шкільництва етнічними громадами й меценатами), консервативність (збереження сформованих традицій і не прийняття нововведень).

Зазначено основні взаємопов'язані причини активізації освітньої діяльності єврейських громадських організацій Волині: з одного боку, царська влада в той час ще не вбачала в них (на відміну від культурно-просвітницьких товариств) реальної загрози панівному режиму, а з іншого, Міністерство освіти переклало фінансовий тягар утримання єврейського шкільництва на саму єврейську громаду. Отже, дві попередні причини активізували основні принципи функціонування єврейської спільноти – «цдава» і «міцва» (дієве гуманне ставлення до знедоленого єврейського народу), що найбільше проявилися в розвитку єврейського шкільництва. З'ясовано, що саме завдяки наполегливості місцевих єврейських громад базова початкова освіта була загальнодоступною, що дало змогу євреям захистити свою мову, історію, етнос і зберегтися як нації.

3. Уточнено визначення поняття «єврейське шкільництво кінця XVIII – початку XX століття», яке запропоновано тлумачити як шкільну справу в усіх тих національних і державних освітніх закладах Російської імперії, у яких єврейські діти мали право здобувати початкову освіту.

У процесі наукового пошуку охарактеризовано мережу й обґрунтовано специфіку різних типів початкових навчальних закладів Волині (релігійних, громадських, державних і приватних), у яких могли навчатися єврейські діти.

З'ясовано, що до релігійних єврейських освітніх закладів належали: хедери, суботні школи, бет-мідраші, ешиботи й талмуд-тори. Чільне місце в системі початкової єврейської освіти посідали державні та приватні єврейські училища. Зазначено, що в єврейських навчальних закладах, попри числені утиски та обмеження з боку російського уряду, єврейські діти вивчали історію свого народу,

навчалися рідною мовою, тоді як, наприклад, українцям узагалі було заборонено спілкуватися українською в усіх освітніх установах імперії.

У роботі доведено, що в XIX – на початку XX століття найбільш популярною початковою школою для єврейських дітей Волині був хедер. Єврейська меншина, ігноруючи дозвіл російського уряду на навчання єврейських дітей у всіх загальних освітніх закладах регіону, продовжувала відкривати власні приватні та громадські училища. З'ясовано, що євреї Волинської губернії ретельно оберігали свою традиційну початкову хедерну освіту, уникаючи навчання своїх дітей у зрусіфікованих державних закладах.

Попри низький професійний рівень учителів, слабку матеріальну базу навчальних закладів, важкі соціально-економічні умови життя єврейської спільноти єврейські освітні заклади забезпечили навчання тисяч школярів, які стали проповідниками, ученими, поетами та відомими громадськими діячами того часу (Х. Бялик, М. Розенфельд, У. Розенцвейг, Шолом-Алейхем, І. Штейнберг та ін.).

4. На основі аналізу особливостей професійної підготовки кадрів для єврейських освітніх закладів визначено їх роль у становленні та розвитку освіти й культури Волині.

Доведено, що в другій половині XIX – на початку XX століття на Волині були створені умови для розвитку професійної педагогічної освіти євреїв, які забезпечували педагогічне відділення Житомирського рабинського училища (1847–1873 рр.) та Житомирський єврейський учительський інститут (1873–1885 рр.).

В історії функціонування цих закладів виявлено низку негативних і позитивних змін, що позначилися на всій системі єврейського шкільництва. До перших варто віднести: русифікацію навчально-виховного процесу, посилення системи державного контролю за діяльністю педагогічних працівників; зниження впливовості єврейської громади на зміст освіти в контрольованих державою освітніх установах, поступове закріплення за національними предметами статусу «другорядності» порівняно з російською мовою та історією; відсутність зацікавленості держави в запровадженні прогресивних методик навчання майбутніх

педагогів, запровадження для викладачів-юдеїв обмежень на адміністративні й окремі викладацькі посади; підсилення невмотивованого дисциплінарного тиску проросійського керівництва закладу на студентів. Позитивними змінами вважаємо: запровадження в системі єврейської освіти на Волині принципу наступності; покращення якості викладання в початкових освітніх закладах регіону; забезпечення для дітей із незаможних єврейських родин можливості здобуття безкоштовної педагогічної освіти; впровадження світської професійної освіти для євреїв як альтернативи ортодоксальній релігійній освіті; працевлаштування студентів за направленням навчального закладу, зростання можливостей ефективної соціальної адаптації волинських євреїв.

5. У результаті здійсненого аналізу організації навчально-виховного процесу в єврейських освітніх закладах з'ясовано, що основою єврейського навчально-виховного процесу наприкінці XVIII – початку XX століття була нерозривність навчання й виховання, позначена поняттям «хінух».

Доведено, що в навчальному процесі єврейських освітніх закладів Волині другої половини XIX століття домінували словесні методи навчання, а саме: розповідь і пояснення (навчання грамоти) та катехізисна бесіда (вивчення Тори, Талмуду, Маймоніду, Хайє-Адам, Біблії). З'ясовано, що майже в усіх єврейських початкових школах використовувалися практичні методи навчання (вправи, письмові й практичні роботи).

Наприкінці XIX століття в єврейській початковій освіті для кращого сприйняття та швидшого засвоєння матеріалу стали більш активно застосовувати наочні методи навчання (ілюстрування та самостійне спостереження), і лише на початку XX століття поширення набув метод самостійної роботи, який застосовували під час вивчення Талмуду й коментарів Раші (перші методичні рекомендації до виконання домашньої роботи), та методи стимулювання навчальної діяльності, контролю й самоконтролю, запровадження яких відбулося в процесі заміни меламедів на вчителів зі спеціальною освітою. Показано, що найбільш ліберальною була організація навчального процесу в єшиботах, що спонукало

вчителів та учнів до дискусійного опрацювання матеріалу, вибудовувало процес навчання на засадах організації контрольованої самоосвіти.

Основними принципами виховання, які використовували в єврейських початкових школах досліджуваного періоду, були принципи природовідповідності, культуровідповідності, здійснення виховного процесу на засадах індивідуального підходу, етнізації, єдності педагогічних вимог школи, сім'ї та єврейської громади у вихованні особистості дитини. У роботі також акцентовано увагу на тому, що в системі єврейського шкільництва виховання здебільшого здійснювалось у таких напрямках: релігійно-моральне, родинне, трудове, музичне.

Для тогочасної єврейської початкової освіти характерним було запровадження колективних форм виховного впливу на особистість учнів через залучення їх до здійснення добродійної діяльності різних національних благодійних громадських об'єднань. До найбільш ефективних методів виховання в єврейських початкових школах віднесемо: здійснення контролю, покарання заохочення й стимулювання діяльності та поведінки дітей. Обґрунтовано висновок, що в єврейських початкових школах чітко виявлявся пріоритет виховання над навчанням.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. До перспективних напрямів можна віднести: порівняльно-зіставний аналіз становлення та розвитку єврейського шкільництва в різних регіонах України, дослідження особливостей здобуття волинськими євреями середньої та вищої освіти, розробку науково обґрунтованих механізмів запровадження історичного досвіду у практику сучасного єврейського шкільництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапов Ю. Ю. Становлення і розвиток приватної освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Агапов Юрій Юрійович. – Житомир, 2011. – 182 с.
2. Агапов Ю. Ю. Становлення і розвиток приватної освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ю. Ю. Агапов. – Житомир, 2011. – 20 с.
3. Айзенштадт М. Г. Нашим детям: хрестоматия [на русском языке для еврейских детей в трех частях] / М. Г. Айзенштадт, М. И. Дайхес – СПб. : Тип. М. М. Гутзаца, – 1911. – 942 с.
4. Антонович П. Ещё о Фадде Чацком его деятельности / П. Антонович // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 50. – С. 981–982.
5. Антонович П. Полонизаторская деятельность на Волыни Адама Чарторыйского и Фаддея Чацкого / П. Антонович // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 45. – С. 880–882.
6. Аренд М. Лекции по истории еврейской педагогики. Приемы воспитания / М. Аренд // Еврейская школа. – 1993. – № 4-6. – С. 39–44.
7. Бакуліна Н. Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток / Н. Бакуліна // «Штетл» як феномен єврейської історії : матеріали конф., 30 серп.-3 верес. 1998. – К. : Інст. юдаїки, 1999. – С. 356–363.
8. Барсов Н. П. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году. / Н. П. Барсов. – СПб : Тип. Морск. министер., 1863. – 156 с.
9. Береговой М. Еврейский музыкальный фольклор / М. Береговой – М., Иерусалим, 1934. – 268 с.
10. Биншток Л. Вопрос о еврейских училищах / Л. Биншток // Еврейский вопрос. – 1866. – № 1. – С. 4–54.

11. Бовсунівська Н. М. Розвиток музичної освіти єврейського населення Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. М. Бовсунівська // Євреї на Житомирщині: історія і сучасність : матеріали II-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 15 квіт. 2008. – Житомир : «Хесед Шломо», 2008. – С. 213–219.
12. Бовсунівська Н. М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бовсунівська Наталія Миколаївна. – Житомир, 2004. – 182 с.
13. Бовсунівська Н. М. Розвиток шкільної музичної освіти на Волині (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. М. Бовсунівська. – Житомир, 2004. – 19 с.
14. Бондаренко Г. В. Поняття «Волинь» в часі та просторі / Г. В. Бондаренко // «Велика Волинь»: минуле й сучасне : матеріали міжнар. наук-краєзн. конф. [гол. ред. Дарманський М. М.; ред. кол. Слободянюк П. Я., та ін.]. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, – 1994. – С. 10–12.
15. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Борейко Олександр Михайлович. – Житомир, 2004. – 207 с.
16. Боряк О. Україна : етнокультурна мозаїка / О. Боряк. – К. : Либідь, 2006. – 328 с.
17. Ботвинник Н. Р. Взгляды Н. И. Пирогова и вопросы просвещения евреев / Н. Р. Ботвинник // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 2. – С. 3–20.
18. Брамсон Л. М. Еврейское профессиональное образование в прошлом и настоящем: доклад / Л. М. Брамсон – Б. гизд. – 27 с.
19. Бричок С. Б. Організація початкової освіти дітей на Волині (XIX – поч. XX ст.) / С. Б. Бричок // «Велика Волинь»: історія освіти і культури : [монографія] / [за ред. проф. М. В. Левківського]. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 154–169.

20. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бричок Світлана Борисівна. – Рівне, 2005. – 165 с.
21. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становлення та культурний розвиток : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Буравський Олександр Антонович. – К., 2003. – 208 с.
22. Вайншельбаум Х. Б. Коробочный сбор Волынской губернии и его значение для еврейских школ / Х. Б. Вайншельбаум // Вестник ОПЕ. – 1911. – № 8. – С. 61–65.
23. Велика Волинь: історія освіти і культури : [монографія] / [за ред. проф. М. В. Левківського]. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 500 с.
24. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. гол. ред. В. Г. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТФ Перун, 2001. – 1440 с.
25. Вержбицкий Т. И. Краткое описание города Житомира / Т. И. Вержбицкий. – Житомир, 1887. – 28 с.
26. Веротерпимость и судьбы православия // Волынские епархиальные ведомости. – 1905. – № 21. – С. 698–700.
27. Вітренко В. В. Мовні запозичення німцями-колоністами на Звягельщині. / В. В. Вітренко // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : «Велика Волинь» : праці Житомирського наук.-краєзн. товариства дослідників Волині. – Т. 18. – Житомир : «Волинь», 1998. – С. 152–153.
28. Вітренко В. В. Розвиток системи освіти єврейської молоді на Звягельщині в XIX – на початку XX ст. / В. В. Вітренко // Євреї на Житомирщині: історія і сучасність : матеріали II-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 15 квіт. 2008. – Житомир : «Хесед Шломо», 2008. – С. 99–112.
29. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / [сост. А. Забелин]. – К. : Тип. Штаба Киевского Военного округа, 1887. – 368 с.
30. Волинь моя : журнал міжнар. громад. об'єднання «Волинське братство» / [гол. ред. М. Сорока]. – К. : «Київська правда», 2007. – № 4. – 303 с.

31. Гердон А. Еврейские училища / А. Гердон // Еврейский вопрос. – 1862. – № 9. – С. 30–48.
32. Гершвельд М. Г. История еврейского народа для еврейской школы и семьи / М. Г. Гершвельд. – К. : Тип. С. Г. Слюсаревского, 1909. – 96 с.
33. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России / Ю. Гессен. [відп. ред. П. С. Сохань]. – К. : «Факт», 1997. – 167 с.
34. Грушевський М. С. Народності України, на порозі нової України / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк–Львів–Торонто–Мюнхен, 1992.– 615 с.
35. Горбатюк Н. М. Народність як принцип виховання у педагогічній науці другої половини ХІХ – ХХ століття. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Горбатюк Наталія Миколаївна. – Умань, 2009. – 280 с.
36. Горовиц И. О раввинских училищах / И. Горовиц // Рассвет. – 1860. – № 28. – С. – 2.
37. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
38. Гузенко Ю. І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в др. пол. ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю. І. Гузенко. – Миколаїв : Іларіон, 2006. – 52 с.
39. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – Ст. 429.
40. Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 53. – Ст. 799.
41. Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России / Сан-Донато Демидов. – СПб, 1883. – 12 с.
42. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К. : Райдуга, 1994. – 62 с.
43. Джаман Т. В. Розвиток народної освіти на Волині (ХVІІІ – ХІХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Джаман Тамара Вікторівна. – Тернопіль, 1999. – 202 с.

44. Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области [путеводитель] / [науч. ред. сост. Е. И. Меламед]. – К. : Феникс, 2009. – 472 с.
45. Драбкина Е. Национальный и колониальный вопрос в царской России / Е. Драбкина. – М., 1930. – 33 с.
46. Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійної діяльності педагога : [монографія] / О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид. – ЖДУ ім. І. Франка, 2005. – 367 с.
47. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней : в 3 т. / С. М. Дубнов – Рига : изд. «Drive un kultura», 1937– .– (Эпоха первой реакции (1815–1848) и второй эмансипации (1848–1880)). – Т. 2.: М. : Мосты культуры. – 2002. – 416 с.
48. Евреи в Российской империи XVIII – XIX веках : сборник трудов еврейских историков / [ред. М. Гринберг, А. Ковельман]. – Москва-Иерусалим : Изд. Еврейского университета в Москве, 1995. – 686 с.
49. Евреи. По страницам истории / [сост. С. Аленовский, Э. Иоффе]. – М. : ООО «Завигар», 1997. – 320 с.
50. Еврейская библиотека : историко-литературный сборник. – СПб : Изд. Ландау, 1881 (1871). – 389 с.
51. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. / [под общей ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – СПб : Общество для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз-Ефрон, 1908–1913 – .– Т. 1. : А – Алмемар. – 960 с.
52. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. / [под общей ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – СПб : Общество для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз-Ефрон, 1908–1913 – .– Т. 5. : Брессюир – Гадасси. – 960 с.
53. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. / [под общей ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – СПб :

- Общество для науч. евр. изданий и изд. Брокгауз-Ефрон, 1908–1913 – .– Т. 8. : Ибн-Эзра. Моисей – Иудаизм. – 968 с.
54. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. / [под общей ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – СПб : Общество для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз-Ефрон, 1908–1913 – .– Т.9. : Иудан – Ладенбург. – 960 с.
 55. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. / [под общей ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – СПб : Общество для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз-Ефрон, 1908–1913 – .– Т. 12. : Обычай – Проказа. – 960 с.
 56. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. / [под общей ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – СПб : Общество для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз-Ефрон, 1908–1913 – .– Т. 13. : Проклятие – Сарагосси. – 960 с.
 57. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. / [под общей ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – СПб : Общество для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз-Ефрон, 1908–1913 – .– Т. 14. : Сараево – Трани. – 960 с.
 58. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем : в 16 т. / [под общей ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – СПб : Общество для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз-Ефрон, 1908–1913 – .– Т. 15. : Трани – Шемини-Ацерет. – 960 с.
 59. Еврейские страницы Житомирской типографии // Житомир еврейский. – 2005. – № 5. – С. 3.
 60. Еврейский молитвослов / [первый перевод на рус. языке О. Я. Гурвича]. – Вильно : Тип. Розенкранца, Шрифтзецера, 1890. – 430 с.
 61. Етнографія України : навч. посібник / [за ред. С. А. Макарчука]. – Львів : «Світ», 1994. – 520 с.

62. Євреї в Україні: історія, культура, традиції / [ред. С. І. Носова]. – К. : «Базилік», 1997. – 255 с.
63. Євреї на Житомирщині: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф., 23 жовт. 2007. / [ред. І. О. Вишневецька. Н. В. Рудницька]. – Житомир : «Хесед Шломо», 2007. – 72 с.
64. Єврейська історія та культура в Україні / [ред. Г. Аронов, М. Феллер, Л. Фінберг]. – К. : Асоц. євр. орган. та общ. Укр., 1994. – 204 с.
65. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині : [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир : «Полісся», 2006. – 488 с.
66. Єршова Л. М. Розвиток жіночої освіти на Волині (кінець XVIII – початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Єршова Людмила Михайлівна. – К., 2002. – 227 с.
67. Житомирський К. Хедер і школа / К. Житомирський // Єврейська школа. – 1904. – № 4. – С. 6–22.
68. Журнали Волынского епархального съезда духовенства 1908 // Волынские епархальные ведомости. – 1908. – № 34. – С. 561–562.
69. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1992. – № 36. – Ст. 529.
70. Закон України «Про освіту» // Освіта України: Нормативно-правові документи. До II-го Всеукр. з'їзду працівників освіти. К.: Міленіум, 2001. – С. 11–35.
71. Заславский Д. Евреи в русской литературе / Д. Заславский // Еврейская летопись. – 1923. – 17 с.
72. Звеницкий А. Бар-Мицво: речь произнесенная при достижении 13-летнего возраста / А. Звеницкий. – Умань : Тип. Цейтлина, 1905. – 39 с.
73. Звіт попечителя Київського навчального округу про стан єврейських училищ у 1889 р. – К., 1890. – С. 14.
74. Звіт секретаря Волинського губернського комітету від 31 берез. 1875 р. – Житомир, 1875. – С. 28–47.

75. Іващенко О. М. Видатні представники єврейської культури другої половини XIX – початку XX ст. – уроженці Волині / О. М. Іващенко // До 130-річчя Житомирського краєзн. музею : матеріали та тези наук. конф., 11-13 жовт. 1995 р. – Житомир : «Полісся», 1995. – С. 80–81.
76. Іващенко О. М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття) : [монографія] / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : «Волинь», 1998. – 192 с.
77. Іващенко О. М. Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : «Полісся», 1997. – 145 с.
78. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / [відп. ред. О. Г. Михайлик]. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
79. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область / [за ред. В. М. Кулаковського]. – К. : АН УРСР, 1973. – 746 с.
80. К товарищам учителям // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 25. – С. 9.
81. Кабацко-еврейская эксплуататорская деятельность в Южной России // Волынские епархальные ведомости. – 1879. – № 16. – С. 608–618.
82. Каздан Х. Шолом-Алейхем для детей / Х. Каздан // Вестник ОПЕ. – 1912. – № 11. – С. 22–31.
83. Казыльский П. Ненормальности в местечковых училищах / П. Казыльский // Жизнь Волыни. – 1911. – 14 февр. – С. 2.
84. Кандель Ф. Очерки времени и событий (из истории российских евреев 1772–1882гг.) / Ф. Кандель. – Иерусалим : Ассоциация «Тарбут», 1990. – Ч. 2. – 115 с.
85. Кантор О. Еврейские скисающие сливки / О. Кантор // «Штетл» як феномен єврейської історії : матеріали конф., 30 серп.-3 верес. 1998 р. – К. : Інст. юдаїки, 1999. – С. 319–328.
86. Ковальчук В. А. Розвиток освіти національних меншин Волині від середини XIX до початку XX століття / В. А. Ковальчук // Євреї на Житомирщині: історія

- і сучасність : матеріали II-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 15 квіт. 2008 р. – Житомир : «Хесед Шломо», 2008. – С. 177–186.
87. Коен Г. Суббота / Г. Коен // Евреи и еврейство : сб. истор.-философских эссе. – Иерусалим : «Гемер Алия», 1991. – С.49–54.
 88. Коляденко С.М. Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805–1833 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Коляденко Світлана Миколаївна. – К., 1997. – 144 с. з дод. – Машинопис.
 89. Константиновская Е. Семья, дом и храм / Е. Константиновская // Еврейская школа. – 1995. – № 4-9. – С. 209–222.
 90. Конституція України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
 91. Кореспондент Кореспондент [Про стан училищ другого розряду] // Сион. – 1862. – № 35. – С. 4.
 92. Кореспондент [Благотворительность Г. Готесмана] // Волынь. – 1896. – № 239. – С. 3.
 93. Кореспондент [О благотворительных организациях] // Волынь. – 1901. – № 19. – С. 274–278.
 94. Кореспондент [О евр. учителях] // Рассвет. – 1860. – № 28. – С. 2.
 95. Кореспондент [О финансировании благотворительных еврейских организаций] // Волынь. – 1901. – № 21. – С. 9.
 96. Кореспондент [О функционировании еврейского ремесленного училища] // Недельная хроника Восхода. – 1884. – № 12. – С. 316.
 97. Кореспондент [Описание внешнего вида учеников талмуд-торы] // Волынь. – 1901. – № 22. – С. 7.
 98. Кореспондент [Отчет о посетителях Житомирской публичной библиотеки за август 1868 г.] // Волынские губернские ведомости. – 1868. – № 106. – С. 424.
 99. Кореспондент [Про стан суботньої школи] // Сион. – 1862. – № 34. – С. 2.
 100. Костриця М. Ю. Житомир : підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – Житомир : Косенко, 2007. – 464 с.

101. Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. П. Костюк. – Львів, 1998. – 16 с.
102. Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Костюк Оксана Юріївна. – Острог, 2007. – 281 с.
103. Котенко М. Єврейські благодійні товариства міста Житомира середина XIX – початок XX ст. / М. Котенко // Євреї на Житомирщині: історія і сучасність : матеріали II-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 15 квіт. 2008. – Житомир : «Хесед Шломо», 2008. – С. 171–174.
104. Коцута А. А. До історії Житомирського єврейського вчительського інституту (1873–1885) / А. А. Коцута // Наукові записки. – Острог : «Острозька академія», 2007. – Випуск 8. – С. 169–177.
105. Коцута А. А. Єврейська соціальна спільнота та становлення регіональної освіти в умовах волинського краю у XIX та на початку XX століття / А. А. Коцута // Проблеми сучасної педагогічної освіти «Педагогіка і психологія». – Ялта : «Кримський гуманітарний університет», 2007. – Випуск 15. – С. 211–215.
106. Коцута А. А. Єврейське друкарство на Волині / А. А. Коцута // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я : матеріали IV-ї наук.-практ. конф. молодих учених, магістрів, студентів, 13-14 груд. 2007. – Житомир : «Житомирський національний агроекологічний університет», 2007. – С. 71–75.
107. Коцута А. А. Значення полікультурної детермінанти у становленні єврейського шкільництва на Волині в кінці XVIII – першій половині XIX століття / А. А. Коцута. – Житомир : Вісник ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Випуск. 52. – С. 157–160.
108. Коцута А. А. Професійна освіта євреїв на Волині в XIX – на початку XX століття / А. А. Коцута // Наукові записки. – Острог : «Острозька академія», 2007. – Випуск 9. – С. 247–258.

109. Коцута А. А. Фінансування єврейського шкільництва на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. / А. А. Коцута // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я : матеріали VI-ї наук.-практ. конф. молодих учених, магістрів, студентів, 6-11 трав. 2010. – Житомир : «Житомирський національний агроекологічний університет», 2010. – С. 215–222.
110. Коцута А. А. Формування структури єврейської освіти на основі національних традицій (на прикладі навчально-виховних закладів Волині) / А. А. Коцута. – Житомир : Вісник ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Випуск. 38. – С. 64–67.
111. Краткая еврейская энциклопедия в 11 т. – Иерусалим : Общество по исследованию еврейских общин, 1976 – . – Т. 2: – Голан. – 1982. – 868 с.
112. Кротік Н. Л. Становлення і розвиток єврейської освіти в Україні (20–30 рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кротік Наталія Леонідівна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 275 с.
113. Крічкер О. Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі ХІХ – ХХ століть / О. Ю. Крічкер // Наукові праці. – Історія–Миколаїв : ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – Випуск 159. – С. 14–17.
114. Ландер Ф. Школьное дело в Юго-Западном крае / Ф. Ландер // Еврейская школа. – 1904. – № 3. – С. 29–46.
115. Левківський М. В. Історія педагогіки / М. В. Левківський. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2004. – 199 с.
116. Леман В. Ю. Основи релігієзнавства : підручник / В. Ю. Леман. – Чернівці : Рута, 2005. – 304 с.
117. Л-инь М. Евреи в учебных заведениях Киевского учебного округа / М. Л-инь // Вестник ОПЕ. – 1916. – № 46. – С. 41–47.
118. Лутай М. Є. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині / М. Є. Лутай // Етнонаціональні процеси на Правобережній Україні: минуле й сучасне. – Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1998. – С. 33–35.

119. Лутай М. Є. До історії Житомирського рабинського училища / М. Є. Лутай // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу : матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. до 130 р. Житомирської обл. наук. універ. бібл., 23-25 трав. 1996 р. – Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1996. – С. 149–151.
120. Лутай М. Є. Історія становлення єврейського шкільництва в Україні і на Волині / М. Є. Лутай // Малинщина у просторі і часі : матеріали Всеукр. наук. конф., 25-27 вер. 1996. – Малин : Малин. район. друк., 1996. – С. 162–165.
121. Любченко В. Євреї у складі Російської імперії / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв України. – К. : Дух і Літера, 2008. – С. 78–79.
122. Магид Д. Из истории еврейского образования в России / Д. Магид // Вестник ОПЕ. – 1911. – № 8. – С. 35–41.
123. Малышевский И. И. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / И. И. Малышевский, Н. И. Петров. [за ред. П. Н. Батюшкова] – СПб : Тип. «Общественная польза», 1888. – 288 с.
124. Марек П. С. Очерки истории просвещения евреев в России (два воспитания) [1847–1873] / П. С. Марек. – М., 1909. – 288 с.
125. Математика для пунктів лікнепу / [ред. М. Майданський, Л. Фрусман]. – К. : Коопер. вид. «Культур-Ліга», 1925. – 78 с.
126. Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичні аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Махорін Геннадій Леонідович. – Луганськ, 2007. – 204 с.
127. Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Л. Махорін. – Луганськ, 2007. – 19 с.
128. Меламед Е. Известный Эйхенбаун. История одной судьбы / Е. Меламед // История и культура. Евреи в России. – СПб : Петербургский еврейский университет, 1995. – Выпуск. 3. – С. 79–90.

129. Мелешенко А. А. Морально-етичне виховання єврейських дітей на Волині в кінці XIX – на початку XX століття / А. А. Мелешенко // Історико-педагогічний альманах. – Умань, 2012. – № 2. – С. 94–97.
130. Мелешенко А. А. Методи виховання в початкових єврейських школах Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. А. Мелешенко // Культурний простір Житомирщини-Волині XIX – XX ст. : матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., 24 квіт. 2012. – Житомир : Вид. М. Косенко – Т. 2. – 2012. – С. 285–289.
131. Мелешенко А. А. Розвиток методів і засобів навчання євреїв в освітніх закладах Волині в кінці XIX – на початку XX ст. / А. А. Мелешенко // Психолого-педагогічні та культурологічні засади формування особистісної спрямованості студентської молоді: суспільство, професія, сім'я : матеріали VII-ї наук.-практ. конф. молодих учених, магістрів, студентів, 18-19 трав. 2011. – Житомир : «Житомирський національний агроекологічний університет», 2011. – С. 88–99.
132. Мелешенко А. А. Роль державних інституцій у формуванні концепції єврейського шкільництва на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. А. Мелешенко // Світові війни XX століття та історична пам'ять : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11-12 лист. 2011. – Дніпропетровськ : Інст. «Ткума», 2013. – С. 336–341.
133. Мелешенко А. А. Роль общественных институций в формировании еврейского школьного дела Волыни второй половины XIX – начало XX вв. / А. А. Мелешенко // XXI век: фундаментальная наука и технологии : материалы междун. научн.-практ. конф., 24-25 дек. 2012. – М.: spc Academic, 2012. – С. 79–83.
134. Мелешенко А. А. Фундаментальные принципы воспитания волынских евреев в конце XIX – начале XX веков. / А. А. Мелешенко // Вестник МГОУ. – М., 2013. – № 3. – С. 27–31.
135. Мелешенко А. А. Хедер – єврейська початкова школа на Волині другої половини XIX – початку XX ст. / А. А. Мелешенко // Початкова школа. – К., 2012. – № 2. – С. 53–54.

136. Миллер З. Корреспонденции и разные известия / З. Миллер // Еврейская школа. – 1904. – № 11. – С. 47–49.
137. Можарівська І. М. Розвиток позашкільної освіти й виховання на Волині-Житомирщині (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Можарівська Інна Миколаївна. – Житомир, 2010. – 253 с.
138. Молчанов В. Б. Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К. : Інст. історії України НАН України, 2000. – С. 138.
139. Морголис Т. К школьному вопросу. Современная летопись / Т. Морголис // Восход. – 1887. – № 5. – С. 1–5.
140. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Морозова Анна Валеріївна. – Харків, 2005. – 19 с.
141. Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае (историко-статистический очерк) / Н. Мукалов. – К., 1892. – 60 с.
142. Н. С. Семья и государство // Жизнь Волыни. – 1911. – № 9. – С. 5.
143. Надводнюк В. В. До історії національних меншин на Житомирщині / В. В. Надводнюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність : «Велика Волинь» : пр. Житомирського наук.-краєзн. тов. досл. Волині. – Житомир : «Волинь», 1998. – Т. 18. – С. 23–26.
144. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Надольська Валентина Василівна. – Луцьк, 1996. – 231 с.
145. Найман О. Єврейські громади України на початку XX ст. / О. Найман // Історія в школі. – 2009. – № 3. – С. 52–60.
146. Найн А. Я. Общенаучные понятия в педагогике / А. Я. Найн // Педагогика. – 1992. – № 7-8. – С. 15–19.
147. Наулко В. Хто і відколи живе на Україні / В. Наулко. – К. : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.

148. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – 2002. – 24 квіт.–1 трав. – С. 2–4.
149. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Світ виховання. – 2004. – № 4. – С. 7–30.
150. Ненормальности в местечковых училищах // Жизнь Волыни. – 1911. – 14 февр. – С. 3.
151. Нідзельська Ю. М. Ключові слова єврейської лінгвокультури (Тора, Ізраїль, Шалом) в англійській мові / Ю. М. Нідзельська // Євреї на Житомирщині: історія і сучасність : матеріали II-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 15 квітн. 2008. – Житомир : «Хесед Шломо», 2008. – С. 93–99.
152. Нормальный тип еврейской школы // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 1. – С. 5–28.
153. Обзор Волынской губернии за 1883 год. – Житомир, 1884. – 48 с.
154. Обзор Волынской губернии за 1891 год. – Житомир, 1892. – 55 с., с прил.
155. Обзор Волынской губернии за 1892 год. – Житомир, 1893. – 55 с., с прил.
156. Обзор Волынской губернии за 1899 год. – Житомир, 1900. – 75 с., с прил.
157. Обзор Волынской губернии за 1901 год. – Житомир, 1902. – 101 с., с прил.
158. Обзор Волынской губернии за 1905 год. – Житомир, 1906. – 56 с., с. прил.
159. Обзор Волынской губернии за 1906 год. – Житомир, 1907. – 53 с., с прил.
160. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир, 1913. – 104 с., с прил.
161. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914. – 106 с.
162. Обозний В. В. Методична організація навчального матеріалу підручників краєзнавства / В. В. Обозний // Наука і сучасність. – К. : НПУ, 2003. – Т. 38. – С. 114–120.
163. Овчаренко О. В. Тенденції розвитку єврейської освіти в Україні (кінець XIX – початок XXI століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. В. Овчаренко. – Ялта, 2013. – 20 с.

164. Олейниченко О. Народное образование Волынской губернии / О. Олейниченко // Памятная книжка Волынской губернии на 1899 г. – Житомир : Изд. Волын. губер. статист. Комитета, 1899. – С. 59–61.
165. Омельчук В. В. Розвиток освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Омельчук Володимир Васильович. – К., 2001. – 201 с.
166. Орлянский В. С. Євреї в Україні в 20-ті–30-ті роки XX століття : соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя : ЗДГУ, 2000. – 252 с.
167. Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 год. – Житомир, 1903. – 41 с.
168. Отчет Житомирского общественного еврейского женского училища с ремесленным отделением (профессионального училища) за 1908 г. – Житомир, 1909. – 12 с.
169. Отчет о совещании в 1912 г. // Вестник ОПЕ. – 1913. – № 20. – 18 с.
170. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1889 г. – К., 1890. – 572 с. (не всі стор. пронумер.).
171. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1895 г. – К. : Тип. И. Кушнерев и К, 1896. – 20 с.
172. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1897 г. – К., 1898. – 348 с.
173. Павленко В. В. Освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Павленко Віта Віталіївна. – Житомир, 2010. – 180 с.
174. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 г. / [сост. под ред. В. Козубского]. – Житомир : Изд. Волын. губ. статист. Комит., 1898. – 127 с.
175. Памятная книжка Волынской губернии на 1900 г. / [сост. под ред. И. И. Леонтьева]. – Житомир : Изд. Волын. губ. стат. Комит., 1900. – 233 с.
176. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 г. – Житомир : Изд. Волын. губер. статист. Комитета, 1901. – 115 с.

177. Памятная книжка Волынской губернии на 1909–1910 гг. – Житомир: Изд. Волын. губерн. статист. Комитета, 1909. – 272 с.
178. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 г. – Житомир: Изд. Волынского губернского статистического Комитета, 1911. – 281 с.
179. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир: Изд. Волын. губерн. статист. Комитета, 1914. – 145 с.
180. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. – Житомир, 1911. – 284 с.
181. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1914. – 461 с.
182. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. – Житомир, 1915. – 373 с.
183. Памятная книжка для евреев на 5655 год от сотворения мира (с 19 сент. 1894 г. до сент. 1895 г.) – Житомир, 1894. – 170 с.
184. Педагогічний словник / [за ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д.]. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
185. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / [за ред. Н. Тройницкого]. – СПб : Изд. центр. статист. комитета МВД, 1899 – .– Т. 8. : Волынская губерния. – 1904. – 282 с.
186. Песах Марек. Борьба двух воспитаний из истории просвещения евреев в России (1864–1873) / Марек Песах // Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков / [ред. М. Гринберг, А. Ковельман]. – Москва-Иерусалим : Изд. Евр. университета в Москве, 1995. – С. 543–586.
187. Пилецкий-Урбанович Д. Историческое обозрение еврейских училищ в России / Д. Пилецкий-Урбанович. – СПб : «Воспитание». – 1862. – № 12. – С. 415–416.
188. Пирогов Н. И. Сочинения (100-летия со дня рождения памяти Н. И. Пирогова) / Н. И. Пирогов. – К. : Изд. Пироговского тов., 1910. – 758 с.
189. По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – М.; Л., 1929. – 237 с.

190. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX ст. : [у 2 кн.] / Н. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2000. – Кн. 1. : Київська громада. – 307 с.
191. Поліщук Ю. М. Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 року // Ю. М. Поліщук / Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу : матеріали Всеукр. наук-краєзн. конф. До 130-річчя Житомирської обласн. наук.-універсальної бібліотеки, 23-25 трав 1996 р. – Житомир : ВКФ «Поліграфіка», 1996. – С. 113–114.
192. Полное собрание Законов Российской империи. – Вып. 2. – Т. XIX. – СПб., 1845. – 765 с.
193. Постановление Волынской духовной консистории и недопущении евреев к постройке и исправлению православных церквей // Волынские епархиальные ведомости. – 1879. – № 5. – С. 146–147.
194. Предвыборная платформа духовенства // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 42. – С. 835–836.
195. Проскура О. Єврейська історія та культура в Україні / О. Проскура // Танах про захист прав людини : матеріали конф., 22-23 лист. – К. : УКПС «Кобза», асоц. юдаїки України, 1994. – С. 113–115.
196. Рамкова конвенція про захист національних меншин // Ратифікована Законом №703/97–ВР. – 1997. – Ст. 5.
197. Рафальський О. І. Джерела з історії та культури єврейського народу Правобережної України у фондах Державного архіву Житомирської області / О. І. Рафальський // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20 берез. 2009 р. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 49–52.
198. Редькіна Л. І. Етнопедагогічні традиції виховання підростаючого покоління у караїмів Криму : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. І. Редькіна. – К., 2006. – 40 с.

199. Рибак О. А. Влада – євреї-слов'яни. Міжконфесійні відносини в Росії у XIX ст. / О. А. Рибак // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали міжнар наук.-практ. конф., 20 берез. 2009 р. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 168–176.
200. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб, 1902. – 679 с.
201. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII – XIX веках / С. В. Рождественский. – СПб, 1912 – . – Т. 1. – 48 с.
202. Розенталь А. Єврейська історія та культура в Україні / А. Розенталь // Танах про захист прав людини : матеріали конф., 22-23 листоп. – К. : УКПС «Кобза» асоц. юдаїки України, 1994. – С. 134–135.
203. Ротенберг Т. В. Экзамен в талмуд-торе / Т. В. Ротенберг // Еврейская школа. – 1905. – № 2. – С. 17–26.
204. Рудницька Н. В. Значення хедера для розвитку єврейської освіти на Волині у XIX – на початку XX ст. / Н. В. Рудницька // Євреї на Житомирщині: історія і сучасність : матеріали II-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 15 квіт. 2008 р. – Житомир : «Хесед Шломо», 2008. – С. 191–204.
205. Рудницька Н. В. Освіта євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX століття : [монографія] / Н. В. Рудницька. – Житомир : «Хесед Шломо», 2007. – 216 с.
206. Рудницька Н. В. Становлення і розвиток освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX століття. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рудницька Наталія Василівна. – К., 2002. – 261 с.
207. Рудницька Н. В. Фінансування освіти євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. / Н. В. Рудницька // Євреї в Україні: історія і сучасність : матеріали між нар. наук.-практ. конф., 20 берез. 2009 р. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 263–273.
208. Русова С. Методика початкової географії / С. Русова. – К. : Українська школа, 1918. – 31 с.

209. Савченко Я. Початкові школи на Волині / Я. Савченко. – К. : Світло, 1911. – Кн. 8. – С. 37–45.
210. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – 318 с.
211. Сейко Н. А. Педагогічні та етносоціальні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Сейко Наталія Андріївна. – К., 1999. – 195 с.
212. Сейко Н. А. Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. А. Сейко. – К., 1999. – 16 с.
213. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб., 1873. – .– Т. 5. – С. 1178–1189.
214. Смирнов-Кутачевский А. Епархальные женские училища / А. Смирнов-Кутачевский // Духовная школа. – М., 1906. – С. 287–315.
215. Субтельний Орест. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : «Либідь», 1993. – 720 с.
216. Суліменко О. Г. Німці Волині (кінець XVIII – початок XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Суліменко Олександр Григорович. – К., 2002. – 189 с.
217. Словник української мови : В 11 томах / [за ред. Білодіда І. К.]. – К. : Наукова думка, 1980. – .– Т. 11. – 699 с.
218. Сухомлинська О. В. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська. – К. : Заповіт, 1996. – 295 с.
219. Талмуд Вавилонский : трактат Берахот (о молитвах) / [критич. перев. Н. Переферковича]. – СПб : Тип. И. Лурье и К, 1909. – 247 с.
220. Теодорович Н. И. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, этнографическом, археологическом и других отношениях.

- Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1903. – .– Т. 5.: Ковельский уезд. – 559 с.
221. Толковая библия : книги Бытия, Исход, Левит. – Пекин : Духовная миссия, 1911. – 349 с.
222. Тургенев И. С. Собрание сочинений. Повести и рассказы 1844 – 1853 гг. / [подг. текст и примеч. А. Н. Дубовикова]. – М. : Госуд. изд. худож. литер., 1954. – 460 с.
223. Українська педагогіка в персоналях : у 2-х кн.: навч. посіб. / [за редакцією О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 621 с.
224. Український декламатор : збірка віршів для української молоді / [упоряд. Н. і О. Зінкевичі]. – К. : Смолоскип, 2006. – 400 с.
225. Феллер М. Єврейська освітня традиція і єврейська освіта України / М. Феллер // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К. : «Базилік», 1997. – С. 238–249.
226. Феллер М. Єврейська педагогічна традиція і сучасність / М. Феллер // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., 2-5 верес. 1996 р. – К. : «Джойнт», 1997. – С. 299–301.
227. Феллер М. Культура штетл / Феллер М. // «Штетл» як феномен єврейської історії : збірн. наук. пр. : матеріали конф., 30 серп.-3 верес. 1998 р. – К., 1999. – С. 74–80.
228. Феофанова А. Виховання по-іудейському / А. Феофанова // Дзеркало тижня. – 2002. – № 19. – С. 2.
229. Фінберг Л. Єврейська спадщина в Україні / Л. Фінберг // Український журнал. – 2009. – № 10. – С. 23.
230. Фіцула М. М. Педагогіка : навчальний посібник / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2009. – 560 с.
231. Хонигсман Я. С. Евреи Украины : краткий очерк истории / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман. – К., 1992. – 156 с.
232. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Н. В. Чехов. – М. : «Польза», 1912. – 224 с.

233. Чехов Н. В. Типы русской школы в их историческом развитии / Н. В. Чехов. – М. : Мир, 1923. – 96 с.
234. Читанка для пунктів лікнепу / [склад. М. Майданський, Л. Фрусман]. – К. : Коопер. вид. «Культур-Ліга», 1925. – 74 с.
235. Шапиро Д. Иешибот – школа / Д. Шапиро // Вестник ОПЕ. – 1913. – № 21. – С. 69–75.
236. Шестопал М. М. Євреї на Україні : істор. довідка / М. М. Шестопал. – К. : Оріяни, 1998. – 102 с.
237. Школьное дело в Юго-Западном крае // Еврейская школа. – 1904. – № 3. – С. 29–37.
238. Шнайдер И. Воспоминания о хедере / И. Шнайдер // Еврейская школа. – 1993. – № 1. – С. 65–73.
239. Шолом-Алейхем. Истории для детей / Шолом-Алейхем. – М. : «Детская литература», 1988. – 207 с.
240. Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шпиталенко Галина Андріївна. – К., 2003. – 183 с.
241. Штампфер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-еврейской диаспоры / Ш. Штампфер // Еврейская школа. – 1993. – № 1. – С. 53–64.
242. Штейнзальц А. Труд воспитания / А. Штейнзальц // Еврейская школа. – 1993. – № 1-3. – С. 5–7.
243. Шульковский И. Программа еврейских предметов в талмуд-торах / И. Шульковский // Еврейская школа. – 1905. – № 8-9. – С. 49–52.
244. Шульковский И. Хедер на Волини / И. Шульковский // Вестник ОПЕ. – 1912. – № 17. – С. 29–45.
245. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. О. Щербак // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 16–26.

246. Эйгер Я. Нормальный тип еврейской школы / Я. Эйгер // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 1. – С. 5–28.
247. Эльяшевич Д. А. Из истории цензуры еврейской печати в России / Д. А. Эльяшевич // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1998. – № 1 (17). – С. 6–33.
248. Энциклопедия иудаизма «Меир Натив» / [под ред. А. Шломо-Залмана]. – Иерусалим, Тель-Авив : Массасада, 1983. – 264 с.
249. Эркин Д. Школа – хедер / Д. Эркин // Вестник ОПЕ. – 1911. – № 5. – С. 3–20.
250. Эттингер Ш. Хасидизм – действительность и идеалы / Ш. Эттингер // Социальная жизнь и социальные ценности еврейского народа. – Иерусалим : Ам Овед и Библиотека, Алия, 1977. – С. 369–394.
251. Baron Salo W. The Russian Jew Under Tsars and Soviets. / Salo W. Baron. – New-York : Praeger Publishers, London, 1976. – P. 1–10.
252. Chirovsky, Nicholas. An introduction to russian history. / Nicholas Chirovsky. – New-York : Columbia University, 1986. – P. 1–30.
253. Gitelman Tri Y. A century of ambivalence. The jews of Russia and the Soviet Union. 1881 to the present. / Tri Y Gitelman. – New-York : Czelej, 1988. – P. 12–17.
254. Kraszewski J. I. Wieczory Wołyńskie. / J. I. Kraszewski. – Lwow : naklad Gubrynowicza, 1859. – 190 p.
255. Levitats I. The Jewish Community in Russia, 1844–1917 / I. Levitats. – Jerusalem : Jer-usalem, 1981. – P. 23–25.
256. Meltzer Milton. Taking root jewish immigrants in America. / Milton Meltzer. – New-York : Da Capo Press, 1976. – P. 251–256.
257. Pinkus Benjamin. The jews of the Soviet Union. The history of a national minority. / Benjamin Pinkus. – Cambridge : Middle East Studies, 1988. – 398 p.
258. Potichnyi P., Howard A., eds. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. / P. Potichnyi., A. Howard eds. – Edmonton : Wud. Literackie, 1988. – 195 p.

259. Rolle Michał. Tadeusz Czacki i Krzemieniec W setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa. / Michał Rolle. – Lwow : Nacierz Pol. 8., 1913. – 133 p.
260. Russian Jewry (1860–1917). – New-York, London : Weidenfeld and Nicolson, 1966. – P. 65–464.
261. Wasianowicz G. Moralno-prawna odpowiedzialnosc pedagoga (aspect prognostyczny) / Grigory Wasianowicz // Uniwersyteckie ksztalcenie nauczycieli a psychopedagogiczne czynniki rozwoju uczucia : praca zbiorowa pod red. M. Ochmanskiego. – Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, 1998. – P. 241–249.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

262. Відомість про кількість учнів у єврейських училищах за 1850 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі: ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 87 (ч. I). – Спр. 1630. – 34 арк.
263. Відомості про кількість учнів і викладачів у середніх і початкових навчальних закладах Київської, Подільської і Волинської губерній 1865 р. (Мікрофільм Ч. 1. I 2) // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 493-б. – 305 арк.
264. Відомість про стан Житомирського державного єврейського училища першого розряду за 1861 р. // Державний архів Житомирської області (Далі: ДАЖО). – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 18. – 38 арк.
265. Відомості про поведінку і успішність учнів першого класу Житомирського державного єврейського училища першого розряду 1861 р. // ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 29. – 4 арк.
266. Відомості про стягнення коробкового й свічкового зборів з євреїв м. Луцька 1914–1915 рр. // Державний архів Волинської області (Далі: ДАВО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1325. – 23 арк.
267. Відомості про успішність і поведінку учнів першого класу Житомирського державного єврейського училища першого розряду за 1855–56 рр. // ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 11. – 10 арк.

268. Відомості про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії за 1854 р. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1161. – 48 арк.
269. Відомості про стан приватних єврейських навчальних закладів за 1865 р. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1502. – 39 арк.
270. Відомість про книги, які надійшли у Житомирську єврейську друкарню в 1861–1862 рр. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 266. – 3 арк.
271. Відомості стягнення свічкового збору з євреїв Луцького повіту і циркуляри Волинського губернатора про розподіл коштів свічкового збору по Волинській губернії 1913–1914 рр. // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1304. – 113 арк.
272. Виписка із звітності про стан Київського навчального округу за 1861 р., складено попечителем даного округу М. І. Пироговим // ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 4434. – 2 арк.
273. Дані метричної книги по єврейському населенню м. Луцька за 1841–1842 рр. // ДАВО. – Ф. 96. – Оп. 1. – Спр. 1. – 18 арк.
274. Дані про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії за 1852 р. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1048. – 64 арк.
275. Додаток до звіту Волинського губернатора за 1879 р. Статистичні відомості про число навчальних закладів і учнів // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 158. – 123 арк.
276. Журнал реєстрації папері, які отримані у 1874 р. // ДАЖО. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 21. – 35 арк.
277. Журнал реєстрації папері, які видані у 1874 р. // ДАЖО. – Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 22. – 47 арк.
278. Звіт Житомирського єврейського училища першого розряду за 1866 р. // ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 28. – 3 арк.
279. Звіт про стан і кошти Житомирського рабинського училища і Житомирського єврейського вчительського інституту за 1873 р. // ДАЖО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 18. – 130 арк.

280. Звіт за 1873 р. про стан і кошти Житомирського рабинського училища і Житомирського єврейського вчительського інституту // ДАЖО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 18. – 130 арк.
281. Звіт про стан Житомирського двокласного єврейського училища за 1903 р. // ДАЖО. – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 4. – 300 арк.
282. Класні журнали 1-го класу Луцького першого міського початкового училища 1917–1918 р. // ДАВО. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 1. – 55 арк.
283. Класні журнали 2-го класу Луцького першого міського початкового училища 1917–1918 рр. // ДАВО. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 2. – 53 арк.
284. Класні журнали 3-го класу Луцького першого міського початкового училища 1917–1918 рр. // ДАВО. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 3. – 49 арк.
285. Класні журнали про успіхи і поведінку учнів другого класу Житомирського державного першого розряду єврейського училища за 1863–64 рр. // ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 31. – 45 арк.
286. Клопотання меламедів-євреїв на навчання дітей в приватних школах 1832 р. // ДАРО. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 920. – 168 арк.
287. Листування з Київським навчальним округом про стан державного єврейського училища у Старокостянтинові за 1865 р. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1503. – 135 арк.
288. Листування з попечителем Київського навчального округу про введення у рабинському училищі нагороджень учнів срібною і золотою медалями 1852–53 // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 292. – 8 арк.
289. Листування з Волинським губернським управлінням про затвердження членів правління єврейських молитовних шкіл та синагог м. Луцька за 1900–1915 рр. Відкриття єврейської молитовної школи у м. Луцьку під назвою «Олексій Бес-Медраш» // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 394. – 84 арк.
290. Листування з Волинським губернським управлінням про стягнення коробкового збору з міщан-євреїв м. Луцька і Луцького повіту, відомості надходження зборів // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 595. – 446 арк.

291. Листування з Волинським губернським правлінням, постанова Луцької міської думи про коробковий збір по Луцькій єврейській громаді за 1909–1911 рр. // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 860. – 63 арк.
292. Листування з Волинським губернським правлінням про стягнення свічкового збору та відомості про стягнення свічкового збору по Луцькій єврейській громаді за 1909–1911 рр. // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 862. – 139 арк.
293. Листування з Волинським губернським правлінням і контракт про видачу і відкуп коробкового збору по м. Торчин Луцького повіту за 1913–1914 рр. // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1140. – 11 арк.
294. Листування з Волинським губернським правлінням про затвердження членів духовних правлінь єврейських шкіл і синагог м. Луцька 1901–1915 рр // ДАВО. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – 216 арк.
295. Листування з Волинським губернським правлінням, духовних правлінням молитовних шкіл про вибори членів єврейських громад м. Луцька 1911–1914 рр // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 982. – 137 арк.
296. Листування з попечителем Київського навчального округу про передачу Житомирської єврейської друкарні під керівництво директора Житомирського рабинського училища 1853 р.// ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1386. – 3 арк.
297. Навчальні програми, плани та переписка з Київським навчальним округом про зміни у навчальних програмах на 1852 н. р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 58. – 86 арк.
298. Накази міністра народної освіти за 1858 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 208. – 131 арк.
299. Накази і розпорядження міністра освіти за 1812–1813 рр. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 203. – 292 арк.
300. Положення про рабинські училища 1844 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 1. – 21 арк.
301. Про відкриття у Радзивиліві державного єврейського училища і про призначення викладачів 1861 р. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1393. – 31 арк.

302. Про відкриття єврейських училищ (циркуляр від 1 груд. 1949 р.) // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 82. – Спр. 648. – 9 арк.
303. Про видачу і заміну меламедам свідоцтв 1855 р. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1497. – 69 арк.
304. Про вихованців, які закінчили курс наук єврейського вчительського інституту у 1881–1882 рр. // ДАЖО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 26. – 596 арк.
305. Про завершення іспитів учнів Житомирського рабинського училища 1862–63 н. р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 152. – 15 арк.
306. Про закриття в Житомирі єврейського вчительського інституту 1882 р. // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 535. – Спр. 188. – 10 арк.
307. Про закриття Житомирського єврейського вчительського інституту 1882 р. // ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 223. – Спр. 73. – 21 арк.
308. Про заснування товариства опіки бідними учнями в Рівненській громадській «Талмуд-торі» [1911–1912 рр.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 87. – 14 арк.
309. Про заснування єврейського благодійного товариства допомоги бідним та хворим євреям у м. Славуті Ізяславського повіту під назвою «Лінас-Гацедек» [1911–1913 рр.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 90. – 44 арк.
310. Про заснування єврейського благодійного товариства допомоги бідним та хворим євреям у м. Славуті Волинської губернії під назвою «Місгов-Ладох» [1911 р.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 63. – 36 арк.
311. Про заснування товариства допомоги бідним євреям в Грицеві [1911 р.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 71. – 32 арк.
312. Про заснування товариства опіки бідних жінок та дітей євреїв м. Кременця [1912 р.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 94. – 33 арк.
313. Про заснування благодійного товариства євреїв у м. Рівне [1912–1913 рр.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 122. – 56 арк.
314. Про заснування товариства допомоги бідним євреям жителям м. Старокостянтинова [1913–1915 рр.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 131. – 50 арк.

315. Про заснування товариства допомоги бідним євреям у м. Ковелі під назвою «Мошав-Зкенім» [1909 р.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 41. – 18 арк.
316. Про заснування товариства «Хедер-Клолі» у м. Рівне [1913–1914 рр.] // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 133. – 33 арк.
317. Про кількість навчальних закладів і учнів у Волинській губернії [1870 р.] // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 51. – Спр. 377. – 5–71 арк.
318. Про кількість навчальних закладів і учнів у них по Волинській губернії : [зі звіту губернатора за 1881 р.] // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 535. – Спр. 322. – 72 арк.
319. Про кількість навчальних закладів у Волинській губернії, число учнів у них : [зі звіту волинського губернатора від 23 жовтня 1891 р.] // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 623. – Спр. 100. – 101 арк.
320. Про кількість навчальних закладів у Волинській губернії, число учнів у них : [зі звіту волинського губернатора від 8 жовтня 1893 р.] // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 623. – Спр. 365. – 94 арк.
321. Про кількість навчальних закладів у Волинській губернії : [зі звіту волинського губернатора за 1905 р.] // ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – 78 зв. арк.
322. Про літературні та наукові праці осіб, котрі знаходяться на службі у рабинському училищі 1863 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 148. – 13 арк.
323. Про оснащення бібліотеки Житомирського рабинського училища єврейськими книгами 1850 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 43. – 21 арк.
324. Програми і штати в Житомирському першого розряду єврейському училищі (Положення про державні єврейські училища 1844 р.) // ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 6. – 48 арк.
325. Прийняття учнів початкового училища підготовчих класів до єврейського вчительського інституту 1875 р. // ДАЖО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 25. – 955 арк.
326. Пропозиції Київського навчального округу, програми та інші матеріали до керівництва інституту 1881 р. // ДАЖО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 70. – 218 арк.
327. Протоколи засідань педагогічної ради 1861 р. державного єврейського училища першого розряду // ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 43. – 21 арк.

328. Протоколи засідань педагогічної ради Житомирського єврейського вчительського інституту за 1883 р. під керівництвом М. Преліна // ДАЖО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 74. – 36 арк.
329. Про видачу свідоцтв меламедам на право викладання у хедерах 1855 р. // ДАЖО. – 396. – Оп. 2. – Спр. 514. – 296 арк.
330. Про стан навчальних закладів Київського навчального округу протягом 1852 р. // ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 18. – Спр. 143. – 52 арк.
331. Реорганізація рабинського училища у єврейський вчительський інститут 1873 р./ ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 35. – 55 арк.
332. Річний звіт і матеріали про стан навчальних закладів Київського навчального округу за 1863 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 314. – 92 арк.
333. Реєстр товариств і спілок по Волинській губернії (1906–1917рр.). // ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 3. – 79 арк.
334. Свідоцтва про закінчення міського початкового училища за 1915 р. // ДАВО. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 5. – 12 арк.
335. Секретні розпорядження і повідомлення попечителя Київського навчального округу про учнів звільнених з різних навчальних закладів за неблагонадійність (1875–1922) // ДАРО. – Ф. 215. – Оп. 1. – Спр. 1. – 26 арк.
336. Семиденні звіти старшого наглядача Житомирського рабинського училища про стан училища за 1852 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 46. – 65 арк.
337. Списки викладачів і службовців Житомирського рабинського училища 1855 р. // ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 28. – Спр. 495. – 7 арк.
338. Список чиновників і викладачів Житомирського рабинського училища за 1856 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 154. – 191 арк.
339. Справа Житомирського двокласного єврейського початкового училища (про прийняття учнів) 1912 р. // ДАЖО. – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 5. – 75 арк.
340. Справа про положення програм і штатів училища першого розряду 1850 р. // ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 6. – 48 арк.

341. Справа про осіб, які завершили навчання у початковому училищі при Житомирському єврейському вчительському інституті (1885–1886 рр.) // ДАЖО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 27. – 40 арк.
342. Статистичні відомості про Житомирський єврейський вчительський інститут 1883 р. // ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 77. – 10 арк.
343. Тимчасові правила про навчальні заклади, домашнів вчителів, які підпорядковані міністерству народної освіти 1891 р. // ДАРО. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 920. – Арк. 80–86 зв.
344. Урочиста присяга осіб, які поступили на посаду вчителів державного єврейського училища 1868 р. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1404. – 2 арк.
345. Формулярні списки чиновників та вчителів Житомирського рабинського училища за 1855 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 109. – 344 арк.
346. Циммерман – директор рабинського училища // ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 25. – Спр. 131. – 21 арк.
347. Циркуляри Волинського губернатора Волинського губерньського правління та відомості стягнення коробкового і свічкового зборів з міщан Луцької єврейської общини за 1908–1914 рр. // ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 830. – 133 арк.
348. Циркуляри Київського Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1851 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 15. – 48 арк.
349. Циркуляри Київського Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1852 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 61. – 22 арк.
350. Циркуляри, розпорядження попечителя Київського навчального округу за 1859 р. // ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 238. – 43 арк.
351. Циркуляри щодо Волинської губернії 1893 р. // ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68–1. – 263 арк.
352. Чоловіча гімназія і прогімназія 1868 р. // ДАРО. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 1. – 32 арк.

Перелік умовник позначень

Арамейська мова – це мова, яка відноситься до північно-західної групи семітських мов, близька до івриту; тісно пов'язана з історією єврейського народу і культурою євреїв.

Арбе-канфес – чотирикутна накидка на одяг (її ще називали «талес котн»).

Бар-міцва – «син міцни», «син заповіді» – підліток віком 13 років і один день.

Бет-мідраш (бейт-мідраш, бес-медраш) – школа чи молитовний будинок, молілля, які забезпечували вивчення молитов, здійснення обрядів і ритуалів, ознайомлювали з релігійною та іншою літературою, що розвивали творчі здібності учнів.

Гемара – збірник текстів тлумачення Мішни, основної частини Талмуда.

Єшива (ієшива, єшибот) – вища релігійна школа.

Заповіді – релігійні та моральні закони.

Кантор – синагогальний співак.

Маггід – проповідник.

Меламед (меламід) – учитель початкової школи.

Міцво – заповіді, які формулюють норми моральності у відношенні до Бога, людей і тварин.

Мішна – основна частина Талмуду.

Ідиш – мова на основі верхньонімецьких діалектів у взаємодії з семітськими (давньоєврейськими) та слов'янськими елементами.

Мідот – знання про розмаїття типів людської вдачі.

Мусар – поглиблене вивчення книг про моральність.

Пейси – нестрижені пасма волосся на висках, довжина яких визначалася традиціями тої чи іншої єврейської громади.

Рабин (ребе) – звання, яке надавало право викладати в ієшиботі, входити у склад релігійного суду, проводити релігійну службу.

Сидур – молитовник, який містить буденні та суботні молитви.

Синагога – головний інститут юдаїзму, будинок чи приміщення, яке є центром релігійного та громадського життя єврейської общини.

Талмуд – кодекс єврейських законів, який містить правові і релігійні норми юдаїзму, відомості з різних галузей знань.

Талмуд-тора – початкова єврейська громадська школа.

Тора (читання, закон) – на івриті означає «вчення», «теорія», «концепція».

Хедер (хадарім) – єврейська початкова школа.

Хінух – спеціальний єврейський педагогічний термін, який гебрайською мовою позначає водночас освіту й виховання.

Шабат – головне єврейське свято, що настає щосуботи. Згадується в Біблії у розповіді про створення світу. Бог створив світ за шість днів.

Шулхан Арух – збірник релігійних і правових норм.

Додаток А.

Статистичні дані про кількісний і якісний склад початкових єврейських навчальних закладів у кінці XVIII – на початку XX століття.

Додаток А. 1.

Початкові єврейські навчальні заклади Волинської губернії станом на кінець 1854 р.

Повіти з містами	Бет-мідраші		Хедери		Талмуд-тори			
	кількість закладів	кількість учнів	кількість закладів	кількість учнів	кількість учителів	кількість закладів	Учні	Учителі
Житомирський	-	-	55	933	55	-	-	-
Овруцький	10	709	-	-	-	-	-	-
Рівненський	26	1702	49	705	49	-	-	-
Дубненський	34	2 049	36	620	36	-	-	-
Новоград-Вол.	33	1534	34	495	34	-	-	-
Старокостянтин	25	1397	13	188	13	-	-	-
Острозький	28	1370	28	320	28	-	-	-
Кременецький	16	575	31	405	31			
Ізяславський	28	1510	24	295	24	1	24	1
Луцький	20	640	20	180	20			
В.-Волинський	16	1100	5	91	5			
Ковельський	9	381	2	52	2			
Всього	245	12967	297	4284	297	1	24	1

За матеріалами державного архіву Житомирської області (Далі: ДАЖО). Ф. 71. –

Оп. 1. – Спр. 1161. – Арк. 48.

Додаток А. 2.

Початкові єврейські навчальні заклади Волинської губернії у 1865 р.

Повіти з містами	Бет-мідраші		Хедери		Талмуд-тори			
	кількість закладів	кількість учнів	кількість закладів	кількість учнів	кількість учителів	кількість закладів	Учні	Меламеди
Житомирський	-	-	-	-	15	1	120	169
Овруцький	13	709	-	-	-	-	-	-
Рівненський	-	-	-	-	-	-	-	57
Дубненський	-	-	-	-	-	-	-	41
Новоград-Вол.	33	1534	53	421	-	-	-	-
Старокостянтин	25	1397	49	271	-	-	-	-
Острозький	28	1375	-	-	1	1	10	33
Кременецький	28	1590	-	-	-	-	-	14
Ізяславський	16	675	-	-	-	-	-	7
Луцький	17	753	-	-	-	-	-	28
В.-Волинський	18	716	-	-	-	-	-	22
Ковельський	13	562	-	-	-	-	-	-
Всього	191	9311	102	962	16	2	130	371

За матеріалами ДАЖО: Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1502. – Арк. 39.

Додаток А. 3.

Кількість хедерів у Волинській губернії (1889–1906 рр.)

Рік видання	За який рік дані	Житомир			У повітових містах			У повітах			Всього			
		навч. закл.	кіль-сть учнів		навч. закл.	кіль-сть учнів		навч. закл.	кіль-сть учнів		навч. закл.	кількість учнів		
			чол.	жін.		чол.	жін.		чол.	жін.		чол.	жін.	всього
1889	1887	30	267	-	75	1140	37	118	1393	98	223	2800	135	2935
1890	1888	31	270	-	73	734	66	104	856	-	208	1860	66	1926
1891	1889	39	555	-	30	219	23	178	1820	-	247	2595	23	2617
1893	1891	41	689	-	39	390	-	239	2605	286	319	3684	286	3970
1895	1893	67	640	-	173	1991	133	445	4596	322	685	7227	455	7682
1896	1894	67	938	-	171	1817	37	542	7355	30	780	10110	67	10177
1897	1895	73	1024	-	250	3059	52	929	12181	30	1252	16264	82	16346
1898	1896	77	1031	-	239	3292	56	764	10848	44	1080	15171	100	15271
1899	1897	77	1033	-	142	2327	67	731	10139	56	950	13499	123	13622
1900	1898	115	2300	-	347	4727	57	433	6239	49	895	13266	106	13372
1902	1900	81	1365	-	200	4531	-	491	8872	-	682	14678	-	14678
1903	1901	57	1044	-	213	3454	-	498	7174	-	768	11672	-	11872
1904	1902	54	1047	-	236	4170	38	482	5990	40	742	11207	78	11285
1905	1903	54	914	-	260	4547	-	404	7717	-	718	13178	-	13178
1906	1904	50	800	-	190	3420	-	408	7093	-	648	11313	-	11313

За даними: Пам'ятна книга Волинської губернії (1889–1906 рр.)

Додаток Б.

Організація навчально-виховного процесу в початкових єврейських закладах освіти.

Додаток Б. 1.

Положення про державні єврейські училища (на основі журналу Комітету про устрій євреїв 14 жовтня 1844 р.)

Загальні положення.

1. Єврейські училища поділяються на початкові або училища першого розряду і на другорядні або училища другого розряду.
 2. Єврейські училища засновуються відповідальним уряду товариствам і приватним особам не забороняється просити про заснування училищ, які звертаються з проханням до навчального керівництва встановленим порядком.
 3. Державні єврейські училища відкриваються і закриваються з дозволу міністерства народної освіти.
 4. Училища повинні мати пристойне приміщення з розділеними кімнатами для кожного класу.
 5. При училищах першого і другого розрядів дозволяється влаштовувати з дозволу міністерства народної освіти для заможних дітей пансіони, а для бідних – загальні учнівські квартири за рахунок добровільних пожертвувань.
- У другій главі представлено державне єврейське училище першого розряду: ціль заснування, навчальна частина, Які вивчаються предмети, розподіл предметів по годинам, про учнів, наглядачів, вчителів, господарська частина училища.

За матеріалами: ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4-8.

Додаток Б. 2.

Програма навчання єврейськими предметами у єврейському державному училищі першого розряду, затверджена Міністерством народної освіти 31 грудня 1852 р.

Перший клас

1. Із Біблії – 1-а і 2-а книги Мойсея (3 уроки у тиждень);
2. З молитовника – головні молитви; переклад з німецької – (2 уроки);
3. Із Маймоніда, ХайєАдам – про заповіді – (2 уроки);
4. За підручниками міністерства освіти – перші основи єврейської граматики – (2 уроки).

Другий клас

1. З Біблії – починаючи з 3-ї книги Мойсея до книги Царств, (3 уроки у тиждень);
2. Із Маймоніда (2 уроки);
3. Із Хайє-Адам (2 уроки);
4. Єврейська граматика (2 уроки);
5. Статі про молитви – по книгам Лешон-Іврі, Віленського видання 1847 р., II частина, парагр. 76–163., ч. III, парагр. 214–272. (2 уроки).

За матеріалами: ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 41–41 зв.

Додаток Б. 3.

Програма навчання єврейських предметів у єврейському державному училищі другого розряду

Перший клас

1. Із Біблії – книги: Єремії, 12 малих Пророків і притчи Соломона (по 3 уроки у тиждень);
2. Із Маймоніда – про заповіді (2 уроки);
3. Із Хайє-Адам – статі про Суботу і Пасху (2 уроки);
4. Із Граматики – третій відділ I-ї частини та з III-ї частини парагр. 164–213 включно (2 уроки).

Другий клас

1. З Біблії. – Псалтир, книги: Даніїла, Ездри, Нееміна– 3 уроки у тиждень;
2. Із Маймоніда – 2 уроки;
3. Із Хайє-Адам – статі про новий рік, про Куші, святках, постах та про міжнародні свята (2 уроки);
4. З Граматики – IV та V частини парагр. 273–369 включно (2 уроки);

Третій клас

1. З Біблії – книги: Пророка Ісайя, Іова, Русь і плач Єремії (3 уроки у тиждень);
2. Із Маймоніда – статі призначені виключній програмі (2 уроки);
3. Із Хайє-Адам – статі про їжу, траури, милостинях, та віршах з Біблії (2 уроки);
4. З Граматики – повтор вивченого матеріалу з другого класу і закінчення V частини парагр. 370–400 включно, яке у вправах і складах (2 уроки).

Примітка.

1. При поясненні Біблії потрібно притримуватися тлумачень Раші і Біхур (Мендельсона та його школи), які представлені Міністерством народної освіти. (Якщо вчитель не встигав вивчити в даному класі призначених з Біблії книг, тоді читав у наступному класі).
2. При вивченні Хайє-Адам потрібно пропускати місця, вказані Міністерством народної освіти від 5 травня 1852 р.
3. По п'ятницям і суботам читати Сідру і Гемару одно трактатів Авось чи розділи з Псалтиря.
4. З вище вказаних предметів у єврейських училищах першого та другого розрядів викладається єврейський правопис.
5. В училищі другого розряду, яке складається з 4-х класів, у першому класі викладається те, що призначено для другого класу першого розряду. А в інших те, що потрібно для 3-х класів училищ другого розряду. Оскільки в училищах у 3-х і 4-х класах менше число уроків, то з них залишено для Біблії по 3 уроки в кожному класі, а інші використовують на інші розділи єврейських предметів.
6. Програма повина бути прийнята до керівництва і для приватних єврейських училищ: талмуд-торах і в початкових хедерах (хадарімах) згідно плану цих училищ.

За матеріалами: ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 41–41 зв.

Додаток Б. 4.

Орієнтований розподіл уроків у державному єврейському училищі першого розряду на один навчальний рік

Предмети	У тиждень			
	число уроків		уроки	години
	перший клас	другий клас	всього за рік	
Закон Божий	7	7	14	21
Єврейська мова	2	2	4	6
Російська мова разом з правописом	4	4	8	12
Німецька мова разом з правописом	1	1	2	3
Арифметика	16	16	32	48

Примітка: німецьку мову викладає вчитель єврейської мови.

За матеріалами: ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 13.

Додаток Б. 5.

Приблизний розподіл предметів у єврейському державному училищі першого розряду

Предмети	класи		Всього за рік
	число годин у тиждень		
	перший клас	другий клас	57
	Єврейські предмети	28 1/2	
Правопис	3	3	6
Російська мова	9	9	18
Арифметика	3	3	6
Всього	43 1/2	43 1/2	87

За матеріалами: ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 8 зв.

Додаток В.

Навчально-методичне забезпечення єврейського шкільництва

Кількість літератури в бібліотеках державних єврейських училищах Волинської губернії станом на 1.01.1890 р.

Училище	Книги різного змісту		Навчальні посібники	
	назв	томів	атласи, глобуси, географічні та історичні карти	інших посібників
Житомирське двокласне	144	236	14	60
Вол. – Волинське однокласне	279	714	-	-
Кременецьке однокласне	275	850	8	30
Острозьке однокласне	130	738	26	55
Радзивилівське однокласне	172	737	31	140
Рівненське однокласне	257	370	16	84
Старокостянтинівське однокласне	599	1216	57	190

За матеріалами: Звіт попечителя Київського навчального округу про стан єврейських училищ у 1889 р. – К., 1890. – С. 14.

Додаток Г.

**Професійна підготовки педагогічних кадрів для єврейських освітніх закладів
Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.**

Додаток Г. 1.

Розклад занять Житомирського рабинського училища 1852 р.

Дн. тиж-я	1 клас		2 клас		3 клас		4 клас		5 клас		6 клас	
понеділок	правопис Мішна арифметика рос. мова	молитви малювання рос. мова арифметика	нім. мова географія євр. мова малювання		географія правопис Мішна євр. мова		Гемара євр. мова риторика заг. історія		Історія євр. нар. Гемара євр. мова		євр. м. нім. м. геометрія рос. слов.	
вівторок	правопис малювання нім. мова євр. мова	правопис малювання євр. мова географія	арифметика Мішна рос. мова малювання		нім. мова алгебра малювання рос. мова		іст євр. нар нім. мова алгебра Гемара		рос. слов. фізика Гемара нім. мова		фізика Гемара іст євр нар заг. історія	
середа	арифметика рос. мова молитва географія	рос. Мова арифметика нім. мова Мішна	географія реліг. мор. вчен правопис євр. мова		Мішна географія євр. мова малювання		євр. Мова риторика заг. істор геометрія		Гемара євр. мова алгебра заг. історія		алгебра нім. мова євр. мова Гемара	
четвер	реліг. мор вчен євр. мова малювання	євр. мова реліг. мор вчен рос. мова	арифметика рос. мова нім. мова Мішна		рос. мова арифметика реліг. мор вчен		риторика іст євр нар Гемара нім. мова		істор євр нар нім. мова рос. словес		Гемара рос. словесн фізика	
п'ятниця	географія нім. мова арифметика Мішна	нім. мова географія реліг. мор вчен	рос. мова євр. мова реліг. мор вчен малювання		євр. мова рос. мова малювання географія		істор євр нар євр. мова алгебра		рос. істор Геометрія рос. словесн		геометрія істор євр нар Гемара	
субота	правопис євр. мова	євр. мова Мішна	арифметика правопис		нім. мова алгебра		риторика Гемара		заг. історія євр. мова		євр. мова заг. історія	
	Читається Сидра				Духовне красномовство							

За матеріалами: ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 65.

Додаток Г. 2.

**Учні́вський контингент Житомирського єврейського вчительського
інституту (1873–1874 рр.)**

	На січень 1873 р.		На січень 1874 р.		За станами		Вибуло у минулому році	
	чол	жін	чол	жін	вірослов	міськ стану	до закінчен ня курсу	по закінч курсу
У рабинському училищі	390	-	-	-	-	-	326	68
У інституті	-	-	20	-	20	20	-	-
У початковому училищі	-	-	74	-	74	74	2	-
У початкових класах	-	-	20	-	20	20	-	-
Всього	390	-	114	-	114	114	328	68

За матеріалами: ДАЖО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 4-5.

Додаток Д.

Заснування єврейських благодійних товариств на Волині

Додаток Д. 1.

Реєстр єврейських товариств і спілок у Волинській губернії (1906–1914
рр.)

№ п/п	Назва товариства	Рік, місяць реєстрації	Примітки
1.	Товариство допомоги бідним учням у Житомирському єврейському училищі «Талмуд-Тора»	1908 р. 9 липня	
2.	Єврейське благодійне товариство допомоги бідним та хворим євреям м. Рівне Волинської губернії під назвою «Лінас-Га-цедек»	1908 р. 20 серпня	
3.	Товариство допомоги дітям євреїв м. Ковеля	1909 р. 15 квітня	Постановою Волинського губернського присутствія 28 квітня 1912 р. товариство закрито, як таке, що відійшло від статуту
4.	Товариство допомоги бідним учням Рівненського єврейського початкового училища	1910 р. 24 червня	
5.	Єврейське благодійне товариство допомоги бідним та хворим євреям у м. Радзівілові, Волинської губернії, під назвою «Лінас-Га-цедек»	1912 р. 28 квітня	
6.	Товариство опіки над учнями Старокостянтинівського громадського єврейського училища «Талмуд-Тора»	1912 р. 31 липня	
7.	Єврейське благодійне товариство допомоги бідним євреям у м. Берестечку. Волинської губернії, під назвою «Лінас-Га-цедек»	1913 р. 29 липня	
8.	Товариство допомоги бідним учням Кременецького державного початкового єврейського училища	1914 р. 30 січня	

За матеріалами: ДАЖО. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1–79; Спр. 87. – Арк. 22; Спр. 90. – Арк. 44.